

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД УКООПСІЛКИ
«ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ»
(ПУЕТ)**

**О. О. Нестуля
М. В. Аліман**

*Присвячується 150-річчю споживчої
кооперації України і 55-річчю
Вищого навчального закладу
Укоопспілки «Полтавський
університет економіки і торгівлі»*

БОРИС МАРТОС І КООПЕРАЦІЯ

МОНОГРАФІЯ

**КНИГА 1. Кооперативна діяльність
Б. Мартоса**

За редакцією проф. О. О. Нестулі

**Полтава
ПУЕТ
2017**

УДК 334Мартос
ББК 65.9(4Укр)08
Н56

Рекомендувала до видання, розміщення в електронній бібліотеці та використання в освітньому процесі вчена рада Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», протокол № 2 від 22 лютого 2017 р.

Автори:

О. О. Нестуля, М. В. Аліман

Рецензенти:

Т. В. Онішко, д. і. н., професор Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

І. А. Фареній, д. і. н., професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Нестуля О. О.

Н56 Борис Мартос і кооперація : монографія. У 2 кн. Кн. 1. Кооперативна діяльність Б. Мартоса / О. О. Нестуля, М. В. Аліман ; за ред. О. О. Нестулі. – Полтава : ПУЕТ, 2017. – 233 с.

ISBN 978-966-184-263-1

У книзі висвітлено діяльність видатного українського кооператора, ученого, педагога, економіста, політика та громадського діяча, ініціатора й учасника підготовки фахівців для кооперативних організацій і закладів інших форм господарювання Бориса Миколайовича Мартоса. Мета дослідження зумовила використання різних джерел, зокрема наукової літератури, періодики, архівних матеріалів. У праці осмислено еволюцію кооперативних ідей знаного співвітчизника, систематизовано біографічні відомості про нього, акцентовано на активній участі в кооперативному русі Полтавщини та внеску у становлення кооперативних організацій України 1917–1919 рр. Розкрито особливості науково-педагогічної і громадської діяльності Б. Мартоса в еміграції.

**УДК 65.9(4Укр)08
ББК 334Мартос**

© О. О. Нестуля, 2017

© М. В. Аліман, 2017

© Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і
торгівлі», 2017

ISBN 978-966-184-263-1

**БОРИС МИКОЛАЙОВИЧ
МАРТОС**
(1879-1977)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. НА РІДНІЙ ЗЕМЛІ.....	14
1.1. З козацького роду	14
1.2. Студентські роки і початок професійної діяльності	17
1.3. Участь у кооперативному русі Полтавщини	29
1.4. Кооперативна діяльність Б. Мартоса в 1917–1919 роках	59
РОЗДІЛ 2. В ЕМІГРАЦІЇ	106
2.1. Б. Мартос і Українська господарська академія	106
2.2. Робота Б. Мартоса в Українському технічно-господарському інституті.....	121
2.3. Наукова і громадська діяльність у США	137
РОЗДІЛ 3. НАУКОВА СПАДЩИНА.....	140
3.1. Наукові праці Б. Мартоса	140
3.2. Повернення із забуття.....	145
Використані джерела.....	148
Нові розвідки про Б. Мартоса і його праці.....	157
Додатки.....	161
Іменний покажчик	213
Перелік умовних скорочень.....	225
Слова подяки.....	227
Анотація	228
Аннотация	230
Summary.....	232

ПЕРЕДМОВА

Термін «кооперація» (у перекладі з латині – «співпраця») має кілька значень. У цій книзі йдеться про кооперацію як систему кооперативних організацій – кооперативи (кооперативні товариства, товариські спілки, асоціації, артїлі) та їхні об'єднання (спілки кооперативів, кооперативні союзи, ліги, центри), а також кооперативні підприємства, установи, заклади тощо. У Законі України «Про кооперацію» (2003 р.) визначено, що кооперація – це система кооперативних організацій, створених з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб своїх членів.

Основна ланка кооперації – кооператив (кооперативне товариство). За визначенням Бориса Мартоса, «кооператив – це добровільне на принципах рівноправності й самопомогі засноване об'єднання людей з метою поліпшити свій добробут шляхом ведення (провадження – прим. авт.) на спільний рахунок підприємства, яке має збільшувати трудовий заробіток учасників, або зменшувати їхні видатки на споживання, відповідно до використання ними цього підприємства, а не по кількості вкладеного капіталу» [61 с. 30].

Інший видатний український кооперативний діяч М. Туган-Барановський вважав, що «кооператив є таке господарське підприємство декількох добровільно об'єднаних осіб, яке має своєю метою не отримання найбільшого зиску на затрачений капітал, а збільшення завдяки спільному веденню господарства трудових доходів своїх членів або зменшення витрат цих членів на їх споживчі потреби» [99, с. 94].

У заяві XXXI конгресу Міжнародного кооперативного альянсу (МКА) 1995 р. «Про кооперативну ідентичність» визначено, що кооператив – це незалежна асоціація добровільно об'єднаних осіб для забезпечення своїх економічних, соціальних та культурних потреб шляхом демократичного управління підприємством, що перебуває у спільній власності його членів [19, с. 461].

До об'єднання в кооперативні товариства людей спонукає, передусім, скрутне матеріальне становище та намагання зменшити експлуатацію з боку промислового, банківського і торго-

вого капіталу. Тож появу перших кооперативних товариств зумовлювали певні чинники, як-от: політичні (гарантування людям права на створення організацій, свободи слова, зборів); фінансові (формування національних кредитно-банківських систем із мережею банків та їхніх філій, які, порівняно з лихварями, здешевили та прискорили надання населенню кредиту).

Заслужують на увагу висновки щодо ролі кооперації у захисті людських прав українського історика і кооперативного діяча П. Височанського. Він наголошував, що в неї, крім матеріальних вигод, є своє велике завдання: «кооперація утворює з нас людей, вона утворює з нас громадян, вона вчить нас жити не тільки своїми шкурними інтересами, дбати про свою конуру, вона привчає нас до загальнолюдського горя, до загальнолюдського щастя, до загальнолюдського життя. В тому, що вона існує для громадян, полягає її внутрішній дух, в тому полягає її сила» [12, с. 12–13].

Завдяки таким принципам і цінностям діяльності, як добровільність об'єднання, демократичність, взаємодопомога, взаємна відповідальність, рівність і солідарність, кооперація набула поширення в багатьох країнах у XIX ст., успішно розвивалася у XX ст., а її окремі види продовжують нарощувати обсяги господарювання й сьогодні. Великими є досягнення кредитної, сільськогосподарської кооперації (у США, Канаді, деяких країнах Європи), споживчої кооперації (у Швеції, Фінляндії). В окремих країнах активізується діяльність кооперативів універсальних, житлових, страхових, у сфері туризму, енергетики, надання різних послуг тощо.

Тепер, на початку XXI ст., у світі функціонують сотні тисяч кооперативів, що об'єднують близько одного мільярда членів, у кооперативному секторі економіки працюють понад 100 млн осіб. Національні кооперативні формування (спілки, ліги, асоціації) є членами Міжнародного кооперативного альянсу, заснованого в 1895 р. У заяві МКА з нагоди першого у третьому тисячолітті Міжнародного дня кооперації (його відзначають у першу суботу липня) підкреслюється, що, незважаючи на жорсткі умови

ринку, кооперація залишається сильним гравцем у національній і транснаціональній економіці. Переваги кооперації поширюються й на тих, хто користується послугами кооперації, й на ті громади, у середовищі яких вона функціонує. Дотримуючись на практиці притаманних їй принципів і цінностей, кооперація в багатьох державах заслуговує на більшу довіру, ніж традиційні компанії та корпорації. В окремих країнах кооперація є лідером у гарантуванні якості харчових продуктів, в охороні довкілля, створенні умов для збільшення зайнятості населення.

На Генеральній асамблеї МКА 2005 р. наголошувалося, що кооперативні об'єднання засновуються там, де виникає необхідність згуртувати сили, об'єднати кошти, інтелект для досягнення економічних, культурних, духовних інтересів чи якоїсь іншої мети. Вони створюються практично в усіх сферах життєдіяльності людини: у промисловості, торгівлі, будівництві, сільському господарстві, фінансово-банківській системі, сфері надання послуг і навіть у медицині. Так, Колумбійський національний кооператив з охорони здоров'я «Салюдкооп» не просто формує фонди для лікування своїх членів, а й вкладає кошти в будівництво спеціальних клінік (щоб здешевити послуги), аптечне виробництво тощо. При цьому всі кооперативні фонди повністю контролюються тими, хто робить внески [81].

У Франції 23 млн осіб (близько 38 % населення) є членами різних кооперативів, 75 % усіх французьких аграрних виробників – теж члени кооперативів, третина мешканців країни користується послугами кооперативних банків. У Німеччині до кооперативної діяльності залучено близько 20 млн осіб (25 % населення), в Ірані – 23 млн осіб (33 % населення). Членами споживчої кооперації Фінляндії (кооперативів S-Group) є майже 1,5 млн осіб (28 % населення). В Японії до учасників кооперативного руху належить 91 % усіх фермерів. У Кенії 45 % ВВП і 31 % депозитів припадає на кооперативний сектор [77, с. 5–6]. У Швейцарії 390 кооперативних банків із 1 151 відділеннями обслуговують 3,2 млн осіб. В Ірландії активи 494 кредитних спілок сягають 17,4 млрд дол. США; кількість членів спілок – понад 3 млн осіб (близько 70 % населення країни) [77, с. 66, 76].

Як інформує тижневик «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України», у Фінляндії 84 % населення є членами хоча б одного кооперативу. Загальний оборот кооперативного сектору економіки становить 30 млрд євро. Сільськогосподарські кооперативи займають 97 % ринку молока і 77 % ринку м'яса; кооперативи з розведення тварин – 100 % ринку тваринництва; споживчі кооперативи – 45 % ринку роздрібної торгівлі; кооперативні банки – 39 %; лісозаготівельні та лісопереробні кооперативи – 38 %; кооперативи взаємного страхування – 68 % ринку. Конфедерація фінських кооперативів «Pellervo» (створена в 1899 р.) у 2014 р. об'єднувала 4 626 кооперативних організацій (серед них: 219 кооперативних банків, 20 страхових компаній, 11 кооперативних організацій з надання послуг зв'язку, 7 кооперативних організацій щодо забезпечення електроенергії, молочні кооперативні організації, кооперативні організації з роздрібної торгівлі та ін.). У фінських вищих досвід кооперативів використовується як інструмент для навчання в галузі підприємництва. Небезпідставним є твердження представників міжнародних кооперативних об'єднань про Фінляндію як одну з найбільш кооперативних країн світу [100].

У Швеції, яка за рівнем сукупного особистого споживання на душу населення посідає перше місце в Європі, кооперацією охоплені всі господарства країни. Фермери, залежно від того, яку виробляють продукцію (молоко, м'ясо, яйця, олійні продукти, насіння зернових, цукрові буряки, картоплю) є членами 5–6 кооперативів. Фермерські кооперативи контролюють понад 50 % харчової промисловості країни, в т. ч. 100 молочної, 80 – м'ясної, 75 % – млинарської. Із 96 молочних заводів 93 – кооперативні із 34 тис. господарств – постачальників молока. Молочна кооперація має власні науково-дослідні центри. Одна з найбільших організацій споживчої кооперації «КФ» об'єднує 2 млн членів, а її річний товарообіг сягає 29 млрд крон. Шведські лісові кооперативи займають 1/3 усіх лісових угідь країни. 12 регіональних об'єднань лісової кооперації мають 200 підприємств деревообробної та целюлозно-паперової промисловості.

На постачальницькі кооперативи Швеції припадає до 60 % засобів виробництва фермерам і 75 % кормів та добрив [105].

В Україні кооперативні товариства виникли у другій половині XIX ст. Більшість дослідників вважає, що першим на вітчизняних теренах затвердило свій статут Харківське споживче товариство. Це відбулося 6 жовтня 1868 р. – 150 років тому [91, с. 112].

Найбільшого розвитку набули різні види кооперації в 1917–1919 рр. – в УНР і в 1920–1930 рр. – у Західній Україні. В УРСР розвивалися споживча, житлова, промислова кооперація. У 1990-х рр. у незалежній Україні почала відроджуватись кредитна кооперація, певних успіхів досягши на початку XXI ст. Щоправда, невдовзі більшість кредитних спілок припинила свою діяльність. На жаль, не вдалося відродити кооперативні банки, причиною чого, на думку професора Полтавського університету економіки і торгівлі В. Гончаренка, є нерозуміння їхнього місця і ролі «у національній економіці з боку НБУ та політиків, яке проявилось у недосконалому законодавчому регулюванні створення і діяльності кооперативних банків» [20].

Особливе місце у розвитку кооперації посідає кооперативно-просвітницька діяльність. Громадські й державні діячі, філософи, письменники, економісти, юристи різних країн захоплювалися кооперацією, поширювали знання про неї, брали участь у створенні й функціонуванні кооперативних організацій. Вони присвятили чимало своїх праць висвітленню питань кооперативного руху, теорії, історії та практики кооперації. Вагомий внесок у зародження споживчої кооперації належить Роберту Оуену й Вільяму Кінгу (Англія); кредитної – Францу Герману Шульце-Делічу і Фрідріху Райффайзену (Німеччина); виробничої – Філіпу Бюше і Луї Блану (Франція), сільськогосподарської – Антоніо Біццоццо (Італія) та іншим ученим і практикам з різних країн, які брали участь у створенні перших кооперативів у тій чи тій сфері господарювання. У числі українських піонерів, ідеологів і практичних діячів кооперативного руху були Степан Качала, Григорій Галаган, Микола Баллін, Віктор Козлов,

Микола Зібер, Василь Нагірний, Микола Левитський, Степан Смаль-Стоцький, Кость Левицький, Євген Олесницький, Теофіль Кормош, Михайло Туган-Барановський, Сергій Бородаєвський, Йоахим Волошиновський, Василь Доманицький та багато інших.

Великий український письменник, громадсько-політичний діяч, визначний економіст Іван Франко переймався питаннями поліпшення умов життя співвітчизників і присвятив низку своїх праць соціально-економічним проблемам Західної України. Він усебічно висвітлював скрутне становище галицьких селян, давав поради, як «у біді рятуватися», та привертав увагу до ролі громади і спілкових об'єднань. Серед студій Каменяра – «Злидні Галичини в цифрах», «Злидні в краю», «Старі акти нової нужди», «Як би нам в біді рятуватися», «Лихварство», «Громадські шпихіри», «Гуцульська спілка» та ін.

Шляхи ефективного розвитку економіки краю І. Франко розкривав у «Народній Програмі», де, зокрема, наголошував на необхідності поступового усупільнення кредиту, торгівлі, галузей продукції. «Народ, котрий хоче розвивати своє господарство, – йдеться в документі, – мусить, крім своєї землі, свого промислу, своєї торгівлі мати також свої кредитові заклади. Кредит зробився у господарським житті чимось таким конечним і натуральним, як обіг крові в тілі, і народ без свого власного кредиту – то так як тіло без серця», – підкреслював мислитель [32, с. 525].

Він виступав проти «лихви» (надмірно високих процентів за користування позикою), натомість пропагував розвиток кредитної кооперації, ресурси якої зосереджувалися б у руках народу: «А до того маємо тільки одну дорогу: с п і л ь н і с т ь. Мусимо лучити свої сили, мусимо, де можна, творити спілки своїх людей, свої банки, свої каси...» [32, с. 528]. І. Франко вважав, що держава має сприяти розвитку таких господарських товариств та спілок – кредитних, торговельних, продукційних, споживчих, і був упевнений: «Дуже багато може держава причинитися до зросту заможності в краю, коли захоче усунути посередників між тим, хто виробляє якусь річ, а тим хто її потребує ...» [32, с. 544].

На думку І. Франка, за спостереженням А. Ващишина, щоб вирватися із зачарованого кола злиднів і визиску, потрібно застосовувати принцип: «де одиниця безсила, там спілка, асоціація повинна займати її місце». Письменник і активний громадський діяч виступав за організацію роботи дрібних, а також частини середніх селянських господарств на основі кооперації, вважаючи, що інтелігенція мала стати подвижником спілчанського руху [9, с. 118–121].

На долю Бориса Миколайовича Мартоса випала честь продовжити справу основоположників кооперації. Йому довелося впроваджувати кооперативні ідеї й набутий досвід передусім у практичну діяльність кооперативних організацій Полтавщини й України, готувати кадри для кооперативних організацій і підприємств, поширювати знання про кооперацію серед населення як на вітчизняних теренах, так і за їх межами. Ще замолоду Борис Миколайович «став на шлях активної боротьби за національне пробудження українського народу, його просвіту та соціальну справедливість», – підкреслював І. Бакало [5].

Упродовж кількох десятиліть Б. Мартос «вдало поєднував практичну роботу з науково-педагогічною і публіцистичною діяльністю. Він написав чимало праць, зробивши значний внесок у студіювання окремих видів кооперації, осмислення її принципів і традицій» [67].

Б. Мартос присвятив своє життя дослідницькій, викладацькій, кооперативній, політичній, громадській і державній роботі. Ще в студентські роки він зацікавився кооперативним рухом. У 1913–1917 рр. юнак займався розбудовою споживчої, кредитної та інших видів кооперації в Полтавській губернії. На особливу увагу заслуговує його активна участь у створенні понад сто років тому Полтавської спілки споживчих товариств. Як фахівець високого рівня, Б. Мартос працював в Українському уряді, був членом Української Центральної Ради, першим Генеральним секретарем земельних справ, потім міністром фінансів та головою Ради Міністрів, обіймав інші посади.

У 1917–1919 рр. Б. Мартос був одним із головних організаторів всеукраїнських кооперативних з'їздів, фундатором і керівником Центрального українського кооперативного комітету, членом спостережних рад великих кооперативних об'єднань – «Дніпросоюзу» й «Українбанку», входив до редколегії журналу «Українська кооперація», викладав на курсах з підготовки фахівців для кооперації, брав участь у заходах щодо відкриття Київського кооперативного інституту. Він належить до числа визначних теоретиків і практиків світового кооперативного руху.

Тривалий час Б. Мартос жив і працював у європейських країнах і США. Він був членом наукових установ і громадських організацій, зокрема Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка та Української вільної академії наук, очолював Товариство українських кооператорів у м. Подєбради. Великою заслугою Бориса Миколайовича є участь у підготовці тисяч фахівців для різних галузей господарства, передусім – для кооперативних організацій.

Невтомна праця Б. Мартоса в царині підготовки фахівців-кооператорів і поширення знань про кооперацію заслуговує на увагу і на початку ХХІ ст. Нині завдяки об'єднанню в кооперативні товариства населення багатьох країн світу на вигідних умовах збуває вироблену продукцію чи забезпечує себе різними товарами, житлом, засобами виробництва тощо. Уряди держав, які переймаються подоланням бідності своїх громадян, велику увагу надають розвитку кооперативного руху і, відповідно, кооперативно-просвітній діяльності. Тому важливо ознайомлювати українську молодь з основами теорії, історії і практики кооперації. В окремих вищих навчальних закладах, з огляду на майбутній фах студентів, доцільно викладати кілька дисциплін з кооперації в різних галузях господарства. При цьому постать Б. Мартоса може стати моральним взірцем для юнаків і дівчат, а його науковий доробок і практичний досвід – поштовхом до активного професійного й особистісного становлення. Дослідник діяльності видатного співвітчизника М. Біда слушно наголошував, що проф. Б. Мартос був одним із заслужених корифеїв

української економічної науки, а особливо науки кооперації, а також досвідченим політиком і учасником творення української вільної і незалежної держави. «Він належав до тих велетнів духа й чину, які всі свої сили, здібності й працю віддавали для своєї рідної батьківщини України» [6, с. 105].

У цій книзі, підготовленій з нагоди 150-річчя споживчої кооперації України і 55-річчя ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», зроблено спробу висвітлення внеску Б. Мартоса в активізацію вітчизняного кооперативного руху, зокрема у створення кооперативних товариств та їх об'єднань (спілок), налагодження їх ефективної діяльності. Багато уваги приділяється науково-педагогічній роботі визначного діяча, участі в заснуванні навчальних закладів та підготовці фахівців для кооперативних організацій і підприємств.

З науковою спадщиною видатного кооператора читачі зможуть ознайомитися в другій книзі, її автори й упорядники передбачають умістити короткий огляд науково-педагогічних творів Б. Мартоса, а також їх повний чи скорочений текст. Передусім це стосується праць «Теорія кооперації», «Організація й ведення зібрань», «Лист до земляків кооператорів», розвідок про Василя Доманицького, Михайла Туган-Барановського, Сергія Бородаєвського та інших творців української кооперації.

РОЗДІЛ 1. НА РІДНІЙ ЗЕМЛІ

1.1. З козацького роду...

Борис Мартос народився 20 травня 1879 р. у містечку Градизьк на Полтавщині в сім'ї, яка належала до старовинного козацького роду. За фамільними переказами, його засновники прийшли в Україну з півдня Іспанії, де й дотепер є місто Мартос і чимало людей носять таке прізвище.

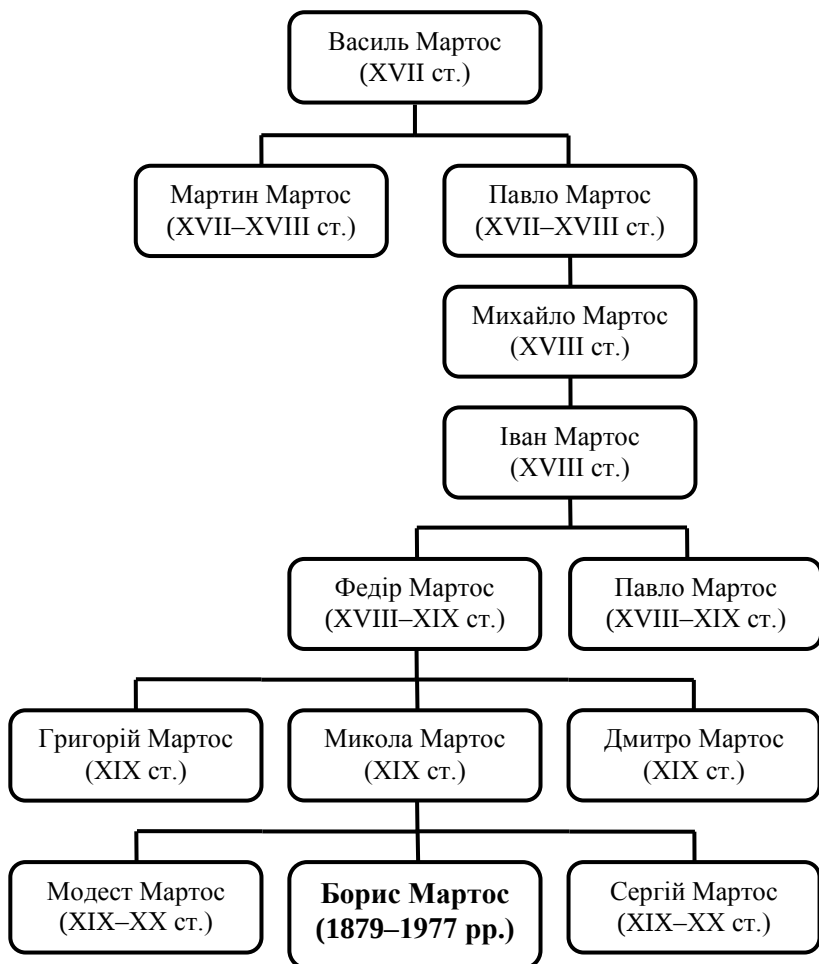

Рід Мартосів походить з м. Мартос в Іспанії

У листі до Бориса Миколайовича від 7 лютого 1965 р. професор Олександр Оглоблін, спираючись на результати дослі-

джень, повідомляв, що козацький рід Мартосів започаткував Василь Мартос, котрий близько 1674 р. переселився з Правобережної України до Лохвиці на Полтавщині. Старший Василів син, Мартин, був лохвицьким сотником (1693–1698), а відтак – полковим суддею (1698–1706), молодший, Павло, також сотникував у цьому містечку після брата (1699–1708, 1710–1712). Син Павла Васильовича, Михайло, бунчужний товариш, під час хотинського походу в 1714 р. став «головним командиром» над лубенським, миргородським, полтавським і переяславським полками. Син Михайла, Іван, а також, відповідно, його діти – Павло і Федір (дід майбутнього видатного кооператора) не служили у війську, а господарювали. Федір Мартос мав трьох синів – Григорія, Дмитра і Миколу. У Миколиній сім'ї народилося теж троє хлопців – Модест, Борис і Сергій, на яких закінчилася лінія Мартосів. Борисів батько помер у 1885 р., коли синові було лише 6 років [33, с. 9].

З роду Мартосів вийшло чимало видатних людей. З-поміж них – скульптор Іван Мартос (1753–1835), який навчався в Петербурзькій академії мистецтв, удосконалював свою професійну майстерність у Римі, потім став професором (з 1794 р.), а згодом – ректором (з 1814 р.) альма-матер, він відомий як автор численних творів монументальної скульптури в Україні й Росії. Слід згадати ще одного Івана Мартоса (1760–1831) – вихованця Київської академії, кабінет-секретаря гетьмана К. Розумовського, урядовця в Україні, Білорусі й у столиці Російської імперії Петербурзі, директора департаменту Міністерства юстиції (1815–1816). До славного роду належить і Олексій Мартос (1790–1842) – історик, військовослужбовець, учасник воєн з Туреччиною (1806–1812) і Францією (1812), з 1821 – цивільний урядовець у різних місцевостях Росії, автор 5-томної історії України (до кінця Гетьманщини). Багатьом відоме ім'я Петра Мартоса (*1809) – дідица Лохвицького і Лубенського повітів, знайомого Тараса Шевченка (його коштом 1840 р. виданий «Кобзар». У цьому виданні поет присвятив П. Мартосові вірш «Тарасова ніч») [62].

Родовід Бориса Мартоса (Лубенська галузь). Фрагмент.
Складено на підставі: Качор А. Борис Мартос. Коротка розвідка
його науково-економічної, політичної і загальногромадської
праці. – Вінніпег, Канада, 1977 р. – 31 с. – С. 8, 9.

1.2. Студентські роки і початок професійної діяльності

У 1897 р. Б. Мартос закінчив зі срібною медаллю класичну гімназію в Лубнах і вступив до Харківського університету. Починаючи з 5 класу, він уже сам на себе заробляв читанням лекцій, щоб здобути середню освіту, а будучи студентом, завдяки коштам за викладання утримував ще й маму [33, с. 9].

Борис Миколайович згадував часи своєї юності, проведені на Полтавщині, зокрема такий епізод: «Весна 1897 р. З випускними іспитами покінчено; ми вже не гімназисти, а до певної міри студенти. Студентської уніформи ще не маємо, але вже можемо ходити у вишиваних сорочках; заможніші пошили вже собі піджаки, а бідніші – ситцеві сорочки» [55, арк. 1]. Тоді разом з іншими випускниками хлопець відвідав концерт київської оперної співачки. Провінційні Лубни нечасто балували такими виступами заїжджі артисти, тож цікавість молоді до події була цілком зрозумілою. Гімназисти, яким донедавна заборонялося відвідувати розважальні заходи, почувалися «вільними громадянами», тому всі гуртом пішли на концерт. Коли актриса проспівала українську пісню «Дощик, дощик крапає дрібненький...», «...ми, – писав Б. Мартос, – зчинили такий крик: «Браво» і вітали її такими гучними оплесками, що на Лубенську аристократію це зробило враження скандалу; але співачка в подяку за оплески проспівала ще одну українську пісню..., а в ближчі дні в Лубнах було багато балачок про те, кого виховує гімназія і що її випускники будуть виробляти в університеті [55, арк. 2].

Наприкінці літа Борис виїхав до Харкова, де мешкав його дід Микола Башинський (колишній професор Харківського духовного колегіуму, потім управитель канцелярії губернатора, а пізніше – дільничний суддя). Тоді він, уже вісімдесятилітній удівець, жив сам, тож запросив до себе і матір Бориса з його молодшим братом Сергієм [55, арк. 3].

Як зауважував Б. Мартос, у Харкові у нього було багато рідні по дідові і знайомих; але ці люди відрізнялися від тих, серед яких хлопцеві доводилося жити в Лубнах. Майже всі вони були

українцями за походженням, але українською не розмовляли. Тільки на далеких околицях (Холодна Гора, Панасівка) звучало українське слово, та й то не чисте [55, арк. 3, 4]. Харківське студентство комплектувалося переважно з молоді кількох українських губерній та з Кавказу. У Харкові тоді напівлегально існувало Полтавське земляцтво, що мало кількасот членів [55, арк. 5].

Б. Мартос писав про кінець XIX ст. як про добу страшної реакції: «Сувора цензура не пропускала ні одної вільної думки; жандарми й тайні агенти переслідували кожную спробу організації; кожна людина, що цікавилась політикою або просто громадськими справами, накликала на себе увагу поліції, попадала в розряд осіб підозрілих, небезпечних для держави. Багато людей, що виділялися понад масою розвитком і свідомістю, було заслано на Сибір або Вологодську, Архангельську й інші північні губернії Росії, багато сиділо по тюрмах навіть не за якийсь вчинок, а лише тому, що жандарми підозрювали їх в приналежності до якої-небудь таємної організації» [55, арк. 15].

Ще студентом Б. Мартос захопився суспільно корисними справами, новими політичними ідеями. Про це свідчать його листи того періоду, спогади та публікації дослідників. Юнак, зокрема, зацікавився діяльністю Української студентської громади (УСГ) у Харкові, що була заснована в 1897 р. й існувала лише як таємне товариство, законспіроване від агентів поліції. У 1899 р. Українська студентська громада влаштувала концерт пам'яті І. Котляревського. На ньому Борис познайомився з І. Алчевським (пізніше – відомим артистом пе-

Б. Мартос у студентські роки

тербурзької опери). Той, у свою чергу, представив Б. Мартоса М. Русову (синові відомого статистика), котрий увів нового товариша в члени Української студентської громади. Тоді ця організація об'єднувала десять членів. Тут, згадував Б. Мартос, щотижня відбувалися сходи, хтось із громадівців зачитував реферат на національно-патріотичну тематику («Українська школа», «Українська книжка на селі»). Дискусії тривали часто до другої години ночі [56, с. 261]. Учений зазначав, що на початку своєї діяльності Українська студентська громада в Харкові не мала програми ні національно-культурної, ні соціально-економічної, але молодь наснажувалася любов'ю до рідної землі і готовністю служити співвітчизникам. «Всі ми були готові присвятити своє життя для піднесення української культури, для здобуття волі українському народові, для здобуття йому слави, але відкидали думку про пригноблення чи пониження інших народів, про відмежування від них китайським муром» [55, арк. 34, 35]. «Ми працювали, – наголошував Б. Мартос, – над самовдосконаленням... Ідеалом нашим був свідомий українець, себто людина, яка ясно і всебічно розуміє потреби українського народу і знає шлях до досягнення національної мети; людина, що розуміється в культурних, громадських і політичних питаннях, що уміє використати й досвід історії і приклади сучасного життя різних народів» [55, арк. 35].

У громаді не було ні сталого голови (упорядника), ні секретаря. На сходинах, або як їх ще називали – «збірках», головували по черзі: так молоді люди призвичаювалися керувати зібраннями. Громадівці вирішили не вести жодних протоколів, щоб ці документи не потрапили до рук жандармів, тож не було потреби призначати секретаря. Організація мала лише скарбника та бібліотекаря. Членські внески щомісяця становили 20 копійок [55, арк. 28].

Б. Мартос став одним із провідників Харківської УСГ і якийсь час виконував обов'язки її скарбника. До речі, більшість членів громади походила з Полтавщини. Патріотизм, бажання боротися за національне визволення, за кращу долю свого народу – таким

був визначальний мотив діяльності цієї організації, а одне із завдань полягало у створенні й розповсюдженні легальної та нелегальної літератури.

Формування ідеології Української студентської громади відбувалося під впливом діяльності західноукраїнських партій і молодіжних об'єднань. Про це свідчать хоча б поїздки до Львова Б. Мартоса та інших членів УСГ, а також велика кількість західноукраїнських видань, які ретельно студіювали харківські юнаки. Ця лектура стала основою формування їхньої національної свідомості, про що слушно наголошує сучасний учений – доктор історичних наук, професор Сергій Наумов [65].

Згадуючи про перебування у Львові, Б. Мартос повідомляв, що там українська студентська громада мала власне помешкання, книгозбірню і читальню. Користуючись нагодою, він ходив читати українські часописи і книжки, робив нотатки про культурно-просвітнє та кооперативне життя [55, арк. 39].

На зламі XIX–XX ст. великий вплив на українську молодь справили погляди видатного громадського і кооперативного діяча Миколи Левитського (1859–1936). У березні 1899 р. він приїхав до Харкова в кооперативних справах (у місті працювало кілька артілей ремісників), а також поспілкувався зі студентами. Тоді М. Левитський уже мав певний досвід практичної кооперативної діяльності, якою він захопився ще в шкільні роки. Згадуючи про свою участь у кооперативному русі, Микола Васильович писав: «Тисяча вісімсот сімдесят восьмого року я заклав перший кооператив з товаришів по (8) класі в м. Біла на Холмщині (був. Сідлецької губ.), кооперативне помешкання й кооперативну їдальню. Цей невеличкий кооператив був завжди та й досі для мене дуже дорогий, – бо це була перша моя спроба кооперативної роботи, до якої мене так тягло з ранньої молодости; це була перша віха, яка намітила даліше моє життя й всю мою будучину» [43].

М. Левитський розповідав харківським студентам про свою роботу, про життя селян, робітників і ремісників, про злидні, в яких перебувають ці верстви населення, про визискування простоліду з боку торговців, особливо під час купівлі зерна. Він

доводив, що єдиним способом піднесення добробуту є кооперація: «Артілі допоможуть селянам орендувати, а може й купувати землю; артілі допоможуть взяти в свої руки збут зерна; взагалі кооперація врятує наш народ від експлуатації, піднесе його матеріальний добробут, а це дасть можливість піднести його на вищий культурний рівень, навчить селян братерського життя, взаємної пошани та любові» [56, с. 262].

Микола Левитський

Знаний кооперативний діяч акцентував на успіхах хліборобських артілей на Херсонщині, де він тоді працював, наводив приклади, що свідчили про зміцнення селянських господарств. На думку М. Левитського, кооперативний рух охопив би вже всю Україну, якби не перешкоди з боку поліції та не безграмотність і темнота селян. Гість із Херсонщини нарікав, що в нього немає помічників і доводиться багато працювати самому, надаючи допомогу іншим ко-

операторам, а роботи все додається, бо артілі постійно потребують організаційних і юридичних порад.

Б. Мартос не приховував, що з великим зацікавленням слухав М. Левитського, тим більше, що раніше йому вже доводилося чути про хліборобські артілі, зокрема і про засновані цим кооперативним діячем. Він також знав про спроби одного сільського вчителя заснувати хліборобську артіль у селі Круглик недалеко від Лубен, де свого часу навчався в гімназії [56, с. 263].

У своїх спогадах про молоді літа Б. Мартос зауважував, що М. Левитський бував на зібраннях Української студентської гро-

мади, мабуть, щоразу, коли приїздив до Харкова [55, арк. 62].

Микола Васильович вплинув на світогляд юнака, «розкажуючи йому про те, як можна багато зробити для нашого поневоленого народу, щоб поправити його незavidне матеріальне положення, пропагуючи серед нього ідею кооперації, здійснюючи кооперативні принципи на практиці через розбудову споживчих і промислових кооперативів та через поглиблення в масах економічних і освітніх знань» [6].

«Почувши від М. Левитського розповіді про його працю, про перешкоди й прикrostі, які доводиться йому терпіти, і про значення, яке має кооперація для піднесення матеріальної і духовної культури нашого народу, я, – писав Б. Мартос, – прямо таки захопився ідеєю кооперації і остаточно вирішив по закінченні математичного факультету в університеті вступити до технологічного інституту, щоб бути інженером і організувати велику артіль, яка б мала власну фабрику [56, с. 263].

Не залишилися байдужими до кооперації й інші громадівці. На тому ж засіданні кілька з них висловили думку про заснування артілі. М. Левитський схвально поставився до такої ідеї, запропонувавши організувати зі студентів «артілю для заснування артілей», тобто товариство для поширення кооперативних ідей.

У 1900 р. Б. Мартос і М. Левитський зустрілися вдруге. Це сталося під час зібрання харківської передової інтелігенції з нагоди святкування ювілею відомого московського публіциста К. Михайловського. Через кілька днів у помешканні Б. Мартоса відбулися збори громади за участю М. Левитського. Кооперативний діяч закликав національно свідому молодь до активної роботи; наголошував на тому, що село вже прокинулося від віковичного сну, треба лише вказати йому справжній шлях, яким є кооперація, що навчить народ організованого життя й дасть йому економічну підставу для боротьби за соціальні, економічні й національні права. Присутній на зборах студент ветеринарного інституту О. Степаненко (пізніше – директор Київського кредитного «Союзбанку») виступив з промовою про необхідність заснування українського банку, який міг би фінансувати кооперативний рух. Студент університету М. Русов, прощаю-

чись з М. Левитським від імені громади, говорив про його вплив на молодь, запевняв видатного діяча кооперації, «що всі нині свої сили віддасть на піднесення свідомості українського народу, на його організацію». Микола Васильович поїхав, залишивши серед членів Української студентської громади найліпші спогади. «Мила, ласкава вдача М. Левитського викликала у молоді довір'я до нього, як до батька. Видно не даром його прозвали «артільним батьком», – згадував Б. Мартос [56, с. 264, 265].

Після зустрічі з М. Левитським громадівці на одному зі своїх засідань вирішили відрядити когось йому на допомогу. Бажання виявив М. Русов, який усе літо безплатно працював в артіль Миколи Васильовича, а восени ділився набутим досвідом з харківськими товаришами.

Про вплив М. Левитського на становлення Б. Мартоса як кооператора свідчить і такий факт. Коли в 1900 р. Українська студентська громада відрядила Бориса до Галичини для участі в І Українському студентському конгресі, він активно вивчав досвід діяльності західноукраїнської кооперації та «Просвіти». Повернувшись, юнак написав та прочитав на зборах громади реферат про кооперативний рух у Галичині. Він переконував інших студентів, що кооперація може успішно вести конкурентну боротьбу з великими панськими господарствами, дати хліборобові і капітал, і знання, й організацію, необхідні для того, щоб оминути посередників і виступити самостійно не тільки на внутрішньому, а й на зовнішньому ринках. Б. Мартос наголошував, що селянству в цьому мусить допомогти інтелігенція, прикладом для якої слугує М. Левитський [56, с. 263].

У той час, за твердженням Бориса Миколайовича, серед розмов на зібраннях студентської громади у Харкові домінувала тема культурного піднесення українського селянства, а тому молодь часто обговорювала питання кооперації. Тоді в літературі нерідко згадувалося ім'я М. Левитського, спричиняв дискусії його виступ у «Вільноекономічному товаристві в Петербурзі», зокрема багатьох цікавила порушена кооператором проблема життєдіяльності артільей. Тож студенти брали активну участь у цих обговореннях [56, с. 264].

Тим часом суспільний рух у Росії вступив у стадію формування політичних партій. Гостро відчуваючи нові віяння, студентська молодь, об'єднана в Українську студентську громаду Харкова, створила в 1900 р. Революційну українську партію – РУП. М. Русов був автором ідеї та назви партії. Головним будівничим РУП став Д. Антонович. Підпорядкованість партійним завданням призвела до ліквідації Харківської УСГ (згодом, у 1907 р., виникла «друга» Харківська УСГ, яка стала загально-міським об'єднанням) [65]. Завдяки кооперативно-просвітницькій діяльності М. Левитського український національний рух усе більше поєднувався з кооперативним, у кооперації виховувалися нові громадські сили. Як згадував пізніше Б. Мартос, вони, «організуючи тоді свої, окремі від російських, партії – РУП, УСДРП і ін., складаючи їх програми, багато уваги присвятили кооперації» [56, с. 266].

Студенти Харківського університету, зазнавши відчутного впливу М. Левитського, зацікавилися не тільки кооперацією, а й суспільно-економічними знаннями. Самі здобуваючи ґрунтовну освіту, вони розуміли нагальну потребу просвітницької діяльності серед народу, передусім – поширення художньої й науково-популярної літератури рідною мовою.

З метою розповсюдження «серед простих людей українських книжок» Б. Мартос із кількома товаришами створили невеликий книжковий склад. «Кожний з нас бере відтіля книжку і платить стільки, в скільки вона нам обійшлася», – писав юнак у листі до Бориса Грінченка від 29 листопада 1900 р. Щоб здешевити друковану продукцію, студенти зверталися безпосередньо до видавців, щоб ті давали книги на комісію. Тож і в згаданому листі Б. Мартос просив Б. Грінченка надіслати на комісію деякі книги його видавництва. «Поаяж ми випикуємо дві сотні книжок, – писав він, – то сподіваємось, що ви скинете 50 %» [44]. У листі повідомлялося про замовлення книг 26-ти назв – від 5 до 15 примірників кожної. Гуртова закупівля книг, колективне створення складу, реалізація на вигідних для покупців умовах – це була, по суті, своєрідна практична кооперативна діяльність Б. Мартоса,

досвід якої, безумовно, знадобився йому після закінчення університету.

Студенти-громадівці постачали українські книжки у рідні села й містечка та передавали їх для заснування бібліотек. Б. Мартосу довелося працювати репетитором у с. Вовчок на Лубенщині, де він створив гурток, учасники якого читали твори українських письменників. При гуртку була бібліотека, куди потрапляли й видання Революційної української партії (РУП), які «розворушили» село, а з гуртка постала сільська організація. Подібних бібліотек і гуртків на селі виникло чимало, і «скрізь, – свідчив Б. Мартос, – куди потрапляв діяльний член Української студентської громади, творився такий осередок» [65].

Бувши активним учасником політичного руху, Борис під час всеросійських виступів студентства у 1899 р. (у Харкові вони проходили протягом лютого–квітня) представляв математичний факультет у раді організаційного комітету, що керувала страйком. За участь у студентських виступах у Харкові в лютому 1901 р. з вищих навчальних закладів були виключені та підлягали адміністративному покаранню 140 студентів, серед них і Б. Мартос, який фігурував у списку ініціаторів і керівників акції [65].

Два тижні юнак перебував у в'язниці, а потім на два роки його вислали з Харкова до Полтави під нагляд поліції із забороною жити в університетських містах. Перебуваючи близько до народу, за спостереженням І. Витановича, «придивлявся молодий культурник-революціонер вже більш досвідченим оком до буденних справ» [14, с. 216]. Тоді на Полтавщині діяла Кооперативна комісія, яку організували при Полтавському сільськогосподарському товаристві О. Русов, К. Мацієвич і статистик Л. Падалка. Робота цієї комісії позитивно вплинула на Б. Мартоса (відомо також, що в ту пору він приятелював із сином О. Русова Михайлом – одним із засновників уже згаданої РУП). За спогадами історика А. Качора, живучи на Полтавщині, Борис Миколайович допомагав РУП складати і поширювати відозви, влаштовував по селах читання української літератури, організовував політичні гуртки середньошкільників у Полтаві та

викладав їм у тих гуртках політичну економію, українську історію та літературу і взагалі провадив культурно-освітню діяльність [33, с. 11].

Восени 1903 р. Б. Мартос відновив своє навчання в університеті і знову поринув в активну громадську роботу. Він виступав з доповідями і рефератами, співпрацював з РУП і невдовзі за нелегальну діяльність знову потрапив на півроку до Харківської в'язниці (1903–1904), де на знак протесту двічі голодував – 9 та 11 днів [33, с. 11].

У статті «50 літ тому (спогад)» видатний учений повідомляв, що не був членом РУП, бо не погоджувався з деякими думками, які висловлювалися у виданнях партії, проте не заперечував, що інколи допомагав практично, доставляв з Галичини літературу, надавав допомогу, друкуючи і розповсюджуючи відозви. Оцінюючи роль РУП, Б. Мартос відзначав її внесок у поширення знань серед української молоді. «В той час її активніша частина незалежно від фаху, – писав він, – цікавилася не тільки українською історією та літературою, а й державним правом, політичною економією, економічною та соціальною політикою». Однією із заслуг РУП, стверджував Б. Мартос, було те, що вона приваблювала до себе українську політичну молодь, яка раніше йшла до російських політичних партій; а також, що вона політично активізувала національно свідому інтелігенцію та ширила національну свідомість серед українського селянства й робітників. Партія теж об'єднала кращий, свідомий елемент, який пізніше відіграв першу роль як у кооперативному рухові, так і в розбудові нашої державності [50, с. 6].

Імовірно, зацікавленість Б. Мартоса кооперативним рухом і його співпраця з РУП вплинули на програмні засади партії щодо кооперації. На з'їзді, що відбувся на початку 1905 р., до її програми було включено пункт про всебічну підтримку кооперації, а для більшої ясності прийнято ще й окремий пункт про підтримку сільськогосподарської кооперації [50, с. 7].

Звільнившись із в'язниці навесні 1904 р., Б. Мартос продовжив національно-революційну діяльність. У 1905 р. він став членом Української соціал-демократичної партії (УСДРП), заснованої

того ж року Д. Антоновичем, П. і С. Андрієвськими, А. Жуком та іншими, працював над її програмою. У період першої революції в Росії Борис Миколайович виступав на різних мітингах, писав і друкував відозви УСДРП. Йому довелося навіть командувати українським озброєним загonom, до складу якого входили студенти й телеграфісти [33, с. 11].

Після революційних подій Б. Мартос знову повернувся до навчання. Одночасно він працював, щоб утримувати себе і матір. У 1906–1908 рр., будиши все ще студентом, він займався педагогічною діяльністю, викладав математику, географію, латинську мову та інші предмети на різних курсах, а також у жіночій гімназії в Харкові [33, с. 12].

Завершуючи навчання в університеті, юнак одружився з Марією Юріівною Кучерявенко (народилася 3 січня 1880 р. у Полтаві). Відомо, що вона закінчила Полтавську жіночу гімназію та певний час працювала в земській управі, потім виїхала до Петербурга, де навчалася на Вищих педагогічних курсах професора Лесгафта. За політичну діяльність Марія була ув'язнена, а потім засуджена на три роки заслання у Вологді. Повернувшись, вона викладала на різних приватних курсах, а, вийшовши заміж, від 1908 р., розділила з Б. Мартосом його неспокійне життя. Як зазначав А. Качор, Марія Юріівна «переїздила з ним з одного місця в друге, помагаючи йому в його роботі, тобто була для нього не тільки дружиною, але й особистою секретаркою. Померла в грудні 1945 року в Празі» [33, с. 13]. Про Марію Кучерявенко, дружину Б. Мартоса, її активну громадянську позицію, плідну співпрацю з чоловіком, про сміливий характер і «непримиренність зі злом» можна ознайомитися у доповіді видатного дослідника історії кооперативного руху І. Витановича [24, с. 292].

Слід згодитися з думкою С. Наумова, що Харківська українська студентська громада була справжньою школою культурного, національного й політичного виховання молоді, формування кадрів для українських організацій. Справді, «...її діячі взяли активну участь у творенні національних політичних партій (РУП, УПСР, УНП). У роки національно-демократичної ре-

волюції 1917–1920 рр. багато з них стали політичними постатями на місцевому (повітовому, губернському) рівні, а дехто – і на всеукраїнському: Д. Антонович, Ю. Коллард, О. Мицюк, М. Шаповал працювали у складі різних українських урядів, а Б. Мартос якийсь час навіть очолював його» [65, с. 28]. Незаперечним є й той факт, що набуті у студентські роки теоретичні знання і практичні навички сприяли становленню Б. Мартоса як науковця, педагога і кооперативного діяча.

Не дивно, що з появою в 1907 р. у Харкові комітету сприяння сільськогосподарській кооперації Борис Миколайович очолив його філію в Полтаві. Комітет діяв при Товаристві (громаді) сільського господарства, заснованому в 1880 р. як об'єднання громадськості, агрономів, діячів кооперації, культури, освіти, яке мало у 1912 р. 34 відділи і хлібне бюро [49, с. 42].

Активна громадська позиція студента Мартоса, участь у політичній боротьбі виробили в ньому сильну волю, відвагу, послідовність. Згодом, навчаючи молодь, Борис Миколайович мав усі підстави нагадувати, що провідником громадської установи (якими є також кооперативні організації) повинна бути людина смілива, з твердим характером, яка б у невдачах не занепадала духом, а, впевнена у правильності обраного шляху, йшла до визначеної мети.

Здобувши університетську освіту, Б. Мартос мав намір займатися педагогічною роботою. Були й відповідні пропозиції. Зокрема, О. Русов рекомендував його на посаду асистента в Київському комерційному інституті. Проте поліція, з огляду на політичну неблагонадійність випускника Харківського університету, заборонила йому будь-яку викладацьку діяльність. Молодий фахівець змушений був шукати роботу в інших галузях господарства, де поліція не мала такого впливу, як у закладах освіти.

У 1909 р. Б. Мартос вирушив на Волинь, де влаштувався старшим контролером оцінно-статистичних робіт у статистичному відділі Волинської губернської управи. Йому доводилось виїздити на села і там по кілька днів перебувати, ночувати й харчуватися в селянських хатах. «Це дало змогу молодому фахівцю, – зазначав А. Качор, – запізнатися зблизка з потреба-

ми й клопотами українського селянина, що відтак, стало в пригоді йому, коли він перейшов на працю в кооперації» [33, с. 13].

Поліція почала підозрювати Б. Мартоса в тому, що він, будуючи в селах, готує населення до революції. Тому в 1910 р. Борисові Миколайовичу довелося виїхати на якийсь час до Києва. Тут він відбув платну практику в одному з місцевих банків і того ж року знову повернувся на Волинь, але вже на посаду старшого інструктора кредитних товариств. Проте царська поліція вкотре не дала можливості працювати. Б. Мартоса звинувачували в тому, що він «розвозить по селах кредит і революцію» [8].

Щоб уникнути переслідувань поліції, Борис Миколайович перебрався на Кубань, де проживав тоді брат його дружини Андрій Кучерявенко. Б. Мартос керував фінансовим відділом Чорноморсько-Кубанської залізниці, входив до редакційної колегії кооперативного органу «Союз», у 1913 р. – до дирекції Кубанського кооперативного банку, проводив короткотермінові курси для членів управ кредитних кооперативів, займався просвітницькою роботою серед населення (викладав українську історію та літературу в одному з таємних гуртків, виступав із рефератом на Шевченківських роковинах у Новоросійську) [33, с. 14].

1.3. Участь у кооперативному русі Полтавщини

З кінця 1913 до початку 1917 рр. (з незначними перервами) Б. Мартос працював на посаді інспектора кооперації у Полтавському губернському земстві й у цей час чимало зробив для розвитку кооперативного руху у краї, активно займався кооперативно-просвітницькою діяльністю, організацією кооперативних товариств та їхніх об'єднань – спілок. Та чи не найбільшою заслугою перед споживчою кооперацією була його участь у створенні Полтавської спілки споживчих товариств.

У земствах країни тоді працювали фахівці в галузях садівництва, птахівництва, тваринництва, бджолярства тощо. Земства надавали допомогу населенню і в заснуванні кооперативних товариств як установ, що поліпшували добробут людей. Так,

Полтавські губернські земські збори у 1914 р. ухвалили виділити допомогу повітовим земствам на утримання інструкторів-кооператорів у розмірі 4 000 крб. [30]. Отже, коли молодий Б. Мартос повернувся до Полтави з Кубані, де кооперативний рух набув інтенсивного розвитку, йому запропонували в губернському земстві посаду інспектора кооперації.

Зауважимо, що Полтавське губернське земство дещо запізнилося з наданням інструкторської допомоги споживчим товариствам. Перше в Україні споживче товариство виникло 1866 р. у Харкові. Спроби заснувати споживче товариство в Полтаві припали на 1868 р. Проте безперервний розвиток споживчої кооперації в губернії простежувався тільки з 1895 р., а значне зростання кількості споживчих товариств відбулося тільки на початку XX ст. За слушним твердженням П. Височанського, «революційні події 1905 р., покликавши до активного політично-громадського життя нові суспільні верстви – селянство та робітництво, дають в руки цих верств кооперацію, як зброю в боротьбі за свій матеріальний добробут» [13, с. 24].

Як зазначав Б. Стопневич, у Полтавській губернії налічувалося 436 відкритих споживчих товариств до 1 січня 1914 р., але таких, що діяли, було 388 (разом у дев'яти губерніях України – 3 022). Полтавщина вирізнялася з-поміж інших регіонів України активним розвитком споживчої кооперації: ніде сільські товариства не становили такого великого відсотка від загального числа товариств, як тут [93, с. 34–36]. На початку 1912 р. 80,6 % споживчих товариств губернії були сільськими [93, с. 99].

За кількістю заснованих споживчих товариств Полтавська губернія належала до числа перших в усій імперії. На жаль, своєчасно не було вжито відповідних заходів щодо сприяння розвитку кооперації з боку земства. Із трьохсот споживчих товариств, розкиданих по селах Полтавської губернії, як повідомляв всеросійський журнал «Вестник кооперации» за 1912 р., налічувалося дуже мало таких, що міцно стояли на своїх ногах. Звичайні недоліки і хвороби споживчої кооперації на Полтавщині – це недобросовісність прикажчиків, заплутаність обліку, невміння налагодити контроль. Усі ці хиби могли би бути

значно пом'якшені у своїй згубній дії при забезпеченні інструкторської допомоги кооперативам. Проте, як повідомляв А. Євдокимов у вищеназваному виданні, Полтавське губернське земське зібрання в 1911 р. відхилило пропозиції про субсидії повітовим земствам на утримання інструкторів з кооперативної справи і про субсидії кооперативному відділенню Полтавського товариства сільського господарства [26, с. 132–133].

Свою статтю він доповнив публікацією кооператора Н. Волкова, який у місцевих газетах писав, що таке негативне ставлення полтавців до кооперативного руху викликає подив. «Не перший рік існує споживча кооперація в Полтавській губернії. Сотні тисяч людей користуються громадськими крамницями, які дають не менше 1,5–2 млн річного обороту, – наголошував А. Євдокимов. – Навіть у такому слабкому, розрізненому, недосконалому вигляді, в якому ці товариства перебувають тепер, вони все ж мають певний вплив на торгівлю всієї губернії. Завдяки сотням громадських крамниць і приватна торгівля підтягнулася, і товари подешевшали і ліпшими стали, і заощадження з'явилися. Неможливо уявити собі ні одного гласного, який би не чув про споживчі товариства, не спостерігав цього руху, не бачив позитивних і негативних сторін руху. Чому ж більшість висловились проти підтримки цього руху, піднятого зусиллями самого населення і головним чином сільського», – дивувався автор статті [26, с. 133].

Треба зазначити, що деякі повітові земства Полтавської губернії тоді вже почали запрошувати інструкторів для зміцнення і розвитку споживчої кооперації в їхніх повітах: Золотоніське – в 1911 р., Хорольське – в 1912 р. У 1907 р. при Полтавському товаристві сільськогосподарської кооперації було утворено відділ з надання допомоги споживчим товариствам і введено посаду спеціального інструктора з питань споживчої кооперації [92, с. 230].

Поширення знань про кооперацію серед полтавців, надання земствами допомоги у створенні кооперативів і налагодженні їх діяльності були конче потрібними. Тим більше, що населення стримано і підозріло сприймало все нове, що пропонувалось для

господарського облаштування. Сучасний дослідник історії кооперативного руху І. Фареній зазначав, що залучення до лав кооперації супроводжувалося надзвичайно складним процесом сприйняття кооперативних ідей та методів вирішення економічних проблем на кооперативних засадах [103, с. 347]. Наприклад, про складність кооперативної роботи серед селян свідчить тривала організація споживчого товариства в містечку Вороньки Переяславського повіту на Полтавщині. Місцева інтелігенція активно взялася до його заснування в 1901 р., проте селяни погодились брати участь у цьому процесі лише в 1910 р. [103, с. 350].

У той час, коли споживчі товариства ще не були об'єднані у спілки та діяли розрізнено, земства мали більше уваги приділяти забезпеченню кооперативів кваліфікованими кадрами, відстежувати діяльність керівних органів кооперації. Відсутність фахової консультативної допомоги нерідко призводила до занепаду окремих кооперативів. Так, в одному із сіл Полтавщини заходами місцевого селянина була відмінно налагоджена робота трьох кооперативних товариств. «Але із його смертю на чолі їх став інтелігент Балай, колишній службовець різних контор залізничного транспорту, та декілька, за словами сучасника, «вчителів недотепних». Цей інтелігентський гурток за три роки свого керівництва ліквідував бібліотеку для селян, що діяла при кооперативах, довів до закриття споживче товариство, а кредитне і сільськогосподарське поставив на межу банкрутства» [103, с. 344].

Споживчі товариства Полтавщини своїм життям «нагадують щось іграшкове, – повідомляв журнал «Вестник кооперации», – а, між іншим, хвороби у них справжні, як у великих, і звідси природний у більшості випадків сумний кінець». Наприклад, Мачуське споживче товариство Полтавського повіту (створене в 1909 р.) на четвертому році існування об'єднувало 43 пайовиків і мало 319 крб пайового капіталу. А діяло воно в селі, де розташовувалося волосне правління, отже, в «центрі». «За відгуками компетентних осіб, більшість споживчих товариств Полтавської губернії, – йшлося в журналі, – живуть життям, подібним до наведеного вище. Споживчі товариства такі невеликі за своїми розмірами, мають такі малі обороти, так слабо залучають

до свого складу навколишнє населення і такі неініціативні, що заслуговують назву «карликові» товариства» [70, с. 88–90].

Автор цитованої статті, пояснюючи причини незадовільного розвитку споживчої кооперації, звертав увагу на відсутність відповідного керівного органу в Полтавській губернії. «Кооперативне відділення Полтавського товариства сільського господарства, – наголошував Б. Одер, – фактично не може впоратись із цією роллю, бо в ньому немає людей або хоча би однієї особи, котра би віддавала свій час для вироблення питання щодо напрямів діяльності товариств для всієї губернії. Земство не звертає ніякої уваги ні на споживчі товариства, ні на кооперативне відділення. Щоправда, – зауважував автор, – на останньому губерньському земському зібранні ухвалено асигнування для запрошення інструкторів з кооперації» [70, с. 92].

В одній із публікацій у полтавському журналі «Хуторянин» ішлося про те, що споживчі товариства росли, як гриби, і так само швидко зникали. Активне прагнення до організації, ніким не кероване, природно, наражалось на своєму шляху на непередбачувані перешкоди, а недосвідченість у веденні справи ускладнювала розвиток кооперації. Споживчий кооператив, щойно з'явившись, уже наступного дня міг щезнути безслідно і відродитися знову на іншому місці. «Так тривало до того часу, – наголошувалось у названому виданні, – поки Полтавським губерньським земством не було запрошено на роботу інспектора кооперації Б. Мартоса та інструкторів-кооператорів, які звернули свою головну увагу на споживчу кооперацію, надаючи їй великого значення у господарському житті села» [109, с. 602–603].

Це стало відповіддю на міркування Б. Одера, який стверджував, що для полтавських споживчих товариств немає широких перспектив. Багато хто пояснював це інертністю самого населення, його повільністю та індивідуалізмом. «А чи не доводиться шукати пояснення, – запитував він, – у відсутності ідейних керівників, які вірять твердо у свою справу, які не «мотаються», а спокійно ведуть велику і надто копітку роботу» [70, с. 92].

На початку 1914 р., коли Полтавське губерньське земство стало більше уваги приділяти споживчій кооперації, в губернії

налічувалося близько 400 споживчих товариств. Зауважимо, що більшість із них були ще слабкими, діяли розрізнено, не мали своїх спілкових об'єднань і достатньої забезпеченості кваліфікованими працівниками.

В автобіографії Б. Мартос зазначав, що в 1913–1917 рр., працюючи в губернському земстві інспектором кооперації, «здійснив статистичне обстеження споживчих товариств на Полтавщині, провів низку кооперативних курсів, брав близьку участь в організації центральних кооперативних союзів у Києві. Виступав з публічними лекціями по кооперації. Був учасником кооперативних та інших з'їздів і конференцій, на деяких з них головував. Організував і провадив закупівельне бюро Полтавського губернського земства для забезпечення населення речами першої необхідності під час війни: закупівля соленої риби, олії, мила – вагонами» [8, с. 13–14], тобто чимало зробив у царині кооперації.

Б. Мартос часто виступав на нарадах з доповідями про особливості діяльності кооперативів в умовах Першої світової війни, брав участь в установчих зборах кооперативних товариств та їх об'єднань – спілок, у виробленні їхніх статутів, публікував у місцевій пресі замітки про розвиток кооперації, а також на громадських засадах працював в органах управління кооперативних організацій.

Так, на початку 1914 р. Борис Миколайович був учасником загальних зборів Старосанжарського споживчого товариства. Про почуте на зібранні він опублікував статтю в журналі «Хуторянин» (це була одна з перших публікацій ученого про кооперацію), у якій дав слушні поради щодо налагодження ефективної діяльності не тільки вищезгаданого, а й інших споживчих товариств. Б. Мартос зазначав, що Старосанжарське товариство споживачів існує вже п'ять років і його товарооборот досягнув майже 20 тисяч карбованців. Хоча в товаристві тільки 140 членів, ним жваво цікавиться населення всього містечка, де з'явилися його прихильники. Прикметно, що Старі Санжари на ту пору були одним із «найбільш кооперативних» містечок у Полтавській губернії: крім споживчого, там функціонували кредитне і сільськогосподарське товариства. «І всі ці коопера-

тиви, – наголошував Борис Миколайович, – за спільні кошти будують народний дім» [60].

27 лютого 1914 р. Б. Мартос узяв участь у підготовчих зборах із заснування сільськогосподарського кооперативу – «Машинного товариства» в с. Супрунівка, що поблизу Полтави. За його пропозицією було ухвалено подати статут «Супрунівського машинного товариства» на затвердження, а селянам запропоновано об'єднатися на договірних основах і розпочати збір паїв. Охочих записатись у товариство виявилось понад 20 осіб. Найпершим своїм завданням кооператори визначили придбання та експлуатацію парової молотарки, а згодом мали намір купити й інші сільськогосподарські машини [107].

На той час залежність маленьких споживчих товариств (а таких була переважна більшість) від гуртовиків м. Полтави негативно впливала на результати їхньої роботи. З розгортанням господарської діяльності споживчі товариства Полтавщини відчували потребу в створенні об'єднавчого центру, який міг би відстоювати їхні права, налагоджувати постачання товарів, їхнє виробництво на власних підприємствах, а також здійснювати підготовку фахівців. Заснуванню такого об'єднання сприяв кооперативний відділ Полтавського сільськогосподарського товариства. Відомо, що це об'єднання розпочало свою діяльність ще в 1865 р. Спочатку воно займалося поширенням передового досвіду серед сільських господарів, а з 1893 р., після затвердження нового статуту, активізувало кооперативну справу, заклавши основи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації в Україні. Саме із цим відділом плідно співпрацював інспектор кооперації Б. Мартос.

Як зазначають дослідники, Полтавське сільськогосподарське товариство сприяло розвитку кооперації завдяки плідній діяльності К. Мацієвича – секретаря цієї організації у 1899–1901 рр. У березні 1901 р. він виступив зі своїм баченням програмних засад кооперації, які пізніше були опубліковані в журналах засідання товариства. Згодом К. Мацієвич разом зі статистиком О. Русовим та його учнем Л. Падалкою «організували при товаристві кооперативну комісію, активним учасником якої був

Б. М. Мартос – майбутній визначний український громадський і політичний діяч, прем'єр-міністр Української Народної Республіки» [87, с. 131].

Відомо, що на кінець XIX ст. у деяких країнах уже діяли різні об'єднання споживчих товариств (товариства гуртових закупівель, спілки (союзи¹), асоціації, ліги). Власне, ще в 50-ті рр. у центрах кооперативного руху Англії відбувалися з'їзди, на яких обговорювалися питання співпраці споживчих товариств. Зокрема, йшлося про оптові (гуртові) установи для закупівлі і виробництва товарів спільного споживання; про техніку торгівлі (систему контролю, книгове-дення і бухгалтерію, ринки для закупівель, оформлення вітрин та інші предмети торговельного мистецтва); про бажані зміни в законах про кооперативні товариства тощо. У 60-ті рр. почали діяти Північно-англійське і Шотландське товариства гуртової торгівлі. Вони вступили у федерацію для спільної мети, заснували кооперативне бюро, а згодом кооперативний союз, який на початку XX ст. уже об'єднував 1 200 товариств із 993 000 членів. До нього входили не тільки два товариства гуртової торгівлі, а й багато споживчих товариств по всьому королівству [102, с. 85–86].

Кость Мацієвич

¹ У цій праці «союз» означає об'єднання юридичних осіб – кооперативних товариств, а також інших спілок певного виду діяльності чи території. Термін «спілка» також вживається щодо об'єднання людей (фізичних осіб): наприклад, кредитна спілка.

На початковому етапі свого існування споживчим товариствам довелося переконатися у малій продуктивності їхньої діяльності при розрізненому функціонуванні. «Відтак, ті ж мотиви, ті ж економічні чинники, котрі змусили об'єднатися окремих споживачів, штовхали окремі осередки об'єднуватися в союзи» [42, с. 6].

Про створення спілки споживчих товариств в Україні мріяли піонери кооперативного руху М. Баллін і В. Козлов ще в 1860-ті рр. Проте таку спілку не вдалося створити, бо, згідно з роз'ясненням уряду, «діяльність для споживчих товариств дозволена лише в межах свого міста, спільного ж зв'язку між ними немає і не повинно бути». За слушним спостереженням Я. Краєвого, якби влада надала дозвіл, то Харківська спілка споживчих товариств стала б другою у світі після англійської [39, с. 13]. Перший у Російській імперії – союз споживчих товариств – Московський – було організовано 1898 р. [13, с. 24].

На початку ХХ ст. реалізувалися заходи щодо створення «економічного і духовного центру споживчих товариств Уралу» в Пермі, Прибалтійського союзу споживчих товариств, Союзу польських споживчих товариств у Варшаві, Київської спілки споживчих товариств та інших. «Не відставала і Південна область; до постійної комісії у справах споживчих товариств при III відділі Петербурзького комітету сільських ощадно-позичкових і промислових товариств надійшло клопотання з Полтави щодо сприяння організації Спілки південно-російських споживчих товариств» [42, с. 30].

Зростання кількості кооперативів, які активно діяли в Україні, стало передумовою прискореного союзного будівництва кооперації. Якщо на початку 1900 рр. щорічно в українських губерніях з'являлося 1–2 союзи, то за 1915–1916 рр. – 37. Разом за 1901–1916 рр. виникло 49 союзів кооперативних товариств (26 споживчих, 20 кредитних, 2 мішаних, 1 сільськогосподарський) [13, с. 29].

Добу союзного будівництва споживчої кооперації в Україні розпочала Київська спілка, заснована у 1908 р. Затвердження її статуту відбулося 25 серпня того ж року. У грудні на II з'їзді

представників споживчої кооперації Київщини було обрано керівні органи спілки, і невдовзі вона розпочала свою роботу [64, с. 32–35]. У 1912 р. почав діяти великий у майбутньому союз «Товариство споживчих товариств Півдня Росії» («Потребительское общество Юга России» – ПОЮР). Первісно до його складу входило 30 товариств, а в 1917 р. союз об'єднував 758 членів – кооперативів та їх спілок. За словами П. Височанського, ПОЮР «стала спілкою спілок значної частини Лівобережжя» [13, с. 32–33].

Отже, полтавські кооператори, створюючи спілку споживчих товариств, мали можливість запозичити позитивний досвід організації й налагодження діяльності інших спілок (союзів). Важливо було взяти до уваги недоліки союзного кооперативного будівництва, адже об'єднання споживчих товариств часто набували не таких форм, які найбільш бажані для місцевих економічних умов. За зауваженням сучасника, «іноді спілки виникали в тих пунктах, котрі не були навіть місцевими економічними центрами, і виникали тільки тому, що в цьому місці були 1–2 ініціатори в цій справі» [7, с. 525].

Безумовно Б. Мартосу та іншим полтавським кооператорам були відомі проблеми новостворених спілок (союзів) споживчих товариств і, відповідно, вони намагалися забезпечити в губернії раціональний розвиток кооперативного союзного будівництва.

Процес об'єднання споживчих товариств Полтавщини Борис Миколайович розпочав з проведення кількох нарад з їх представниками. Він накреслив план організації закупівельного товариства споживачів для обслуговування всіх споживчих товариств губернії, яке згодом мало перетворитися на спілку споживчих товариств.

Реалізувати заплановане передбачалося до осені 1914 р. Із цією метою Б. Мартос узяв участь у роботі загальних зборів кооперативного відділу Полтавського товариства сільського господарства, що відбулися 24 лютого того року під головуванням Ю. Соколовського. На зібранні були присутні представники таких товариств: Демидівського, Мильцівського, Пісчанського, Решетилівського, Рунівщанського, Старосанжарського,

Судіївського, Супрунівського, економічного товариства чиновників, Московської спілки споживчих товариств та ін.

Інструктор з кооперації при кооперативному відділі доповів про особливості діяльності споживчих товариств Полтавського повіту. Він представив таблицю балансів 11 таких товариств і поінформував про фінансове становище деяких із них, про склад правлінь, про просвітницьку роль інтелігенції, яка залучена до кооперативного руху, про поширення ідей кооперації в масах тощо. Після обговорення доповіді учасники зборів ухвалили порушити клопотання перед губернським зібранням щодо накопичення капіталу для будівництва народних домів на відзначення 50-річчя діяльності земства, зауваживши, що народні дома є необхідною умовою подальшого розвитку кооперативних закладів села і потужним важелем у підвищенні культурного рівня народних мас. Ішлося й про підготовку районних нарад представників кооперативних закладів для налагодження взаємовідносин у діяльності кооперативних організацій, особливо у випадках, коли передбачається будівництво народного дому, відкриття бібліотеки тощо. Учасники зібрання висловили побажання віднайти можливості щодо залучення народних учителів до роботи в кооперативних закладах села, а також до розповсюдження ідей кооперації в масах шляхом позашкільних читань [108, с. 379–380].

Виступивши з доповіддю на тему «Про форми об'єднання споживчих товариств», Б. Мартос наголошував на вигоді спільної закупівлі товарів. Він переконував учасників зборів у тому, що таке об'єднання дає можливість домагатися від фірм більш оптимальних цін та умов покупки. Воно також дає змогу здійснювати закупівлю товарів у великих гуртовиків, а іноді навіть безпосередньо з місць виробництва. Борис Миколайович переконував, що найпростішою формою об'єднання є організація закупівельних днів, «коли всі товариства, об'єднавшись, приурочують свої замовлення до певного дня і передають їх обраний ними закупівельній комісії, яка й закупляє потрібні товари та розподіляє їх між замовниками» [108, с. 380].

Недоліком такої форми було те, що закупівельна комісія не могла ні кредитуватись, ні укласти жодних угод. Тому, вважав Б. Мартос, більш зручною формою об'єднання є заснування на договірних основах товариства «на вірі», членами якого мали бути споживчі товариства. Таке товариство могло укласти будь-які договори, користуватися кредитом, мати свої склади і являти собою досить потужну організацію. Хоча й така форма не була цілком зручною. Вона вимагала, щоб декілька кооперативів брали на себе повну відповідальність за справи товариства, чого не так легко домогтися. Крім того, траплялися випадки, коли влада не визнавала законними подібні товариства, не дозволяла проводити загальні збори, адже чинний на той час так званий нормальний (типовий) статут споживчого товариства, ухвалений урядом у 1897 р., передбачав об'єднання у кооперативні організації окремих осіб, а не цілих товариств.

Б. Мартос привернув увагу учасників зборів до єдиної найбільш придатної форми об'єднання – спілки на основі статуту. Тоді в країні ще не існувало типового статуту спілки кооперативних товариств, а у разі створення такого об'єднання його статут потрібно було затверджувати в Міністерстві внутрішніх справ. Процедура потребувала багато часу, однак спілка споживчих товариств мала суттєві переваги перед іншими формами об'єднання. Вона могла об'єднувати не тільки торговельну діяльність споживчих товариств, а й усю їхню культурно-просвітницьку роботу. Водночас вступ до спілки нових товариств не повинен був викликати жодних формальних ускладнень, як і скликання загальних зборів. Б. Мартос зазначав, що таких спілок у Росії є вже декілька, і сподівався, що й споживчим товариствам Полтавщини теж вдасться організувати схожу спілку. У всякому разі необхідно докласти зусиль для досягнення цього. Тимчасово ж, до затвердження статуту спілки, доповідач пропонував організувати або договірне товариство «на вірі» (як ПОЮР, що тоді вже діяло у Харкові), або споживче товариство для гуртових закупівель на підставі чинного типового статуту споживчого товариства.

Учасники зборів, обмінявшись думками, ухвалили таку постанову:

1. Організувати статутну спілку споживчих товариств Полтавської губернії. Тимчасово, до затвердження статуту, заснувати товариство гуртових закупівель на підставі типового статуту (споживчого товариства. – прим. авт.).

2. Запропонувати споживчим товариствам обрати на загальних зборах уповноважених для підписання проекту статуту.

3. Просити кооперативне відділення від імені споживчих товариств звернутися до земств про сприяння перед урядом щодо затвердження статуту спілки споживчих товариств Полтавської губернії.

Збори обрали редакційну комісію з підготовки статуту, до складу якої ввійшли Ю. Соколовський, Б. Мартос, В. Шелковніков та ін. [108, с. 381].

Невдовзі статут було підготовлено (квітень–травень 1914 р.), і молодий кооперативний діяч продовжив брати активну участь тепер уже в нарадах представників споживчих товариств Полтавської губернії з питань утворення спілки цих товариств. На нараді 13 квітня 1914 р., після обговорення питання про форми об'єднання споживчих товариств у Росії та за кордоном, її учасники висловились про необхідність організації Полтавської спілки споживчих товариств, а до затвердження статуту спілки створити товариство споживачів для спільних закупівель на основі (типового) статуту споживчого товариства. Було внесено відповідні пункти в типовий статут (зокрема, визначено розмір внесків – пайового 50 крб, вступного – 10 крб), ухвалено й передано на затвердження губернатору.

Зважаючи на вороже ставлення уряду до створення різних спілок, фундатори Полтавської спілки споживчих товариств вирішили, як це було раніше запропоновано Б. Мартосом, спочатку заснувати об'єднання під назвою «Товариство гуртових закупівель» (ТГЗ), статут якого можна було зареєструвати в Полтаві. Для того, щоб приховати його спілкову форму, до товариства ввійшли, крім споживчих кооперативів, декілька фізичних осіб.

Учасники наради представників споживчих товариств Полтавщини, присвяченої обговоренню статуту Полтавської спілки споживчих товариств (травень 1914 р.). У центрі сидять: Б. Мартос (у білому костюмі), голова наради; праворуч – інструктор кооперативного відділу М. Скрипніков; ліворуч – член бюро Московського союзу споживчих товариств В. Сандулов

26 травня 1914 р. у Полтаві відбулася нарада представників споживчих товариств з питань об'єднання кооперативів Полтавщини. У ній брали участь представники 32 товариств із 7 повітів (Полтавського – 16, Зіньківського – 5, Миргородського і Костянтиноградського – по 3, Кобеляцького і Хорольського – по 2 і Роменського – 1). Виявили бажання підписати проект статуту і вступити в члени Полтавського товариства споживачів гуртових закупівель 26 представників, інші представники не встигли отримати повноваження від загальних зборів і з'явилися на нараду з повноваженнями тільки від правлінь [111, с. 74].

Ця нарада була присвячена обговоренню проекту статуту Полтавської спілки споживчих товариств. За приклад для її учасників слугували статuti Московської, Варшавської та Пермської спілок споживчих товариств. Заслухавши доповідь прав-

ління кооперативного відділення Полтавського товариства сільського господарства про переваги і недоліки чинних статутів спілок, нарада поклала в основу подальших обговорень статут Варшавської споживспілки і з незначними змінами ухвалила як проект Полтавської спілки споживчих товариств. Прийнятий статут, після редагування і підписання його засновниками – представниками споживчих товариств, надіслали для затвердження в Міністерство внутрішніх справ [88, с. 707–708].

Юрій Соколовський

У досягненні мети щодо заснування об'єднання споживчих товариств Б. Мартосу допомагали працівники Полтавського земства і члени Полтавського сільськогосподарського товариства. Дослідники, зокрема, зараховують до числа фундаторів Полтавського товариства споживачів для гуртових закупівель Ю. Соколовського – багаторічного члена правління Полтавського сільськогосподарського товариства, організатора (1905 р.) та голову (1910 р.) його кооперативного відділення, багаторічного члена редколегії журналу «Хуторянин» [87, с. 141–142].

Як згадував М. Токаревський, з-поміж питань щодо організації спілки споживчих товариств для кооперативного відділу «не розрішним здавалося лише одне – як добитися дозволу на організацію спілки, як добитися затвердження статуту спілки Міністерством внутрішніх справ» [97, с. 59].

Статут Товариства гуртових закупівель (ТГЗ) було зареєстровано в грудні 1914 р., але його установчі збори відбулися тільки через три місяці – 29 березня 1915 р., оскільки їхньому вчасному проведенню перешкождала війна.

Головою зборів обрали Ю. Соколовського, секретарями – Д. Шульгу і М. Левченка. Серед засновників товариства були вже згаданий Ю. Соколовський (губернський агроном), М. Тока-

ревський (інструктор-кооператор), Б. Мартос (інспектор кооперації Полтавського губерньського земства), представники 23 споживчих товариств. Борис Миколайович ознайомив присутніх з історією виникнення Товариства гуртових закупівель та його завданнями. Він зазначив, що понад 70 споживчих товариств закуповують для своїх крамниць товари в Полтаві, маючи чималий оборот, але діють при цьому розрізнено. Ці обставини створюють вигідні для приватних гуртовиків умови, роблять їх господарями цін у межах місцевого ринку. Таке становище можна було змінити тільки завдяки об'єднанню

Михайло Токаревський

закупівель. Об'єднавшись, товариства стали б значною закупівельною силою, з якою гуртовикам довелося б рахуватися. Б. Мартос, беручи до уваги досвід здійснення торговельних операцій спілками споживчих товариств, які існували тоді у світі, акцентував на можливих варіантах торгово-технологічних процесів Товариства гуртових закупівель Полтавщини. У своїй доповіді він запропонував три види торговельних операцій для новостворюваного об'єднання споживчих товариств, а саме:

- 1) закупівля товарів безпосередньо з фабрик і заводів великими партіями за попередніми замовленнями споживчих товариств;
- 2) комісійна закупівля у місцевих фірм;
- 3) організація власного гуртового складу [115, с. 602–603].

Учасники зборів активно обговорювали питання щодо відкриття власного складу Товариства гуртових закупівель, який би міг найбільш повно задовольнити потреби споживчих товариств. Проте налагодження гуртової торгівлі через власний склад вимагало значних коштів. Тому збори визнали за доцільне

організовувати роботу такого складу обережно, дотримуючись поступовості в нарощуванні його операцій. На початковому етапі було вирішено використовувати закупівлю товарів у постачальників великими партіями тільки за попередніми замовленнями споживчих товариств.

Б. Мартос виступив також із доповіддю про формування коштів ТГЗ. Заслухавши її, збори рекомендували правлінню створюваного об'єднання брати позики у приватних осіб і в кредитних установах на суму, дозволену статутом. Споживчі товариства, що ввійшли до об'єднання, звернулись до кредитних товариств, земських кас дрібного кредиту і до повітових земств з клопотанням про відкриття кредиту, щоб була можливість усі свої закупівельні операції здійснювати за готівку.

Збори підтримали пропозицію Дмитра Шульги (незабаром він став головою правління Полтавської спілки споживчих товариств) звернутись до всіх кооператорів Полтавської губернії із закликом вступати членами в об'єднання, а також просити інспектора кооперації Б. Мартоса скликати інструкторську нараду для ознайомлення з новоствореною організацією та її завданнями.

За даними журналу «Хуторянин», установчі збори обрали членів правління Товариства гуртових закупівель і ревізійну комісію, до складу якої ввійшли Б. Мартос, Ю. Соколовський, М. Усенко, В. Шелковніков, М. Левченко [115]. Правління складалося з 5 осіб, до числа яких належав член-розпорядник з винагородою 900 крб за рік. Інші члени мали отримувати тільки разові виплати за кожне засідання.

Збори висловили подяку кооперативному відділу Полтавського товариства сільського господарства в особі Ю. Соколовського за його корисну діяльність на ниві кооперації [115, с. 603, 604].

Натомість у спогадах М. Токаревського, присвячених 10-річчю заснування Полтавської райспілки, йдеться про те, що на зборах було обрано 9 членів правління та затверджено кошторис видатків 3 тис. крб на рік. Головою було обрано Савченка, а членом-розпорядником – Д. Шульгу, який виконував обов'язки бухгалтера, касира, кореспондента і т. ін.

Прикметно, що Д. Шульга виносив мало не всі питання на вирішення правлінням. «І це було цілком правильно, бо, не маючи досвіду в новій роботі, доводилося помацки шукати стежок, а всяка помилка могла зразу ж зле відбитися на товариствах, які покладали на об'єднання великі надії» [97, с. 60]. Д. Шульга виступав проти розпорошення закупівель між різними оптовиками, намагався скупити закупівлі споживчих товариств на кількох гуртовиках. За його пропозицією було ухвалено скласти найвигідніші умови з гуртовиками, які будуть відпускати товариствам товар.

Дмитро Шульга

Слід згадати таку цікаву деталь. Міністром внутрішніх справ було призначено князя Щербатова – гласного Полтавського губернського земського зібрання, тож кооперативний відділ подав на його ім'я прохання затвердити статут Полтавської спілки споживчих това-

риств, сподіваючись на протекцію. Невдовзі документ був затверджений, відтак кооператори призначили установчі збори спілки і ліквідаційні збори Полтавського товариства споживачів для гуртових закупівель. Прикметно, що ці збори відбулися в один і той самий день у лютому 1916 р. [97, с. 61–62].

У складі Полтавського споживчого товариства гуртових закупівель. Розпочало свою діяльність у травні 1915 р.

Титульна сторінка статуту
Полтавської спілки споживчих
товариств. 1915 р.

Ознайомлення з матеріалами установчих зборів Полтавського товариства гуртових закупівель – одного з перших таких об'єднань в Україні – дає підстави стверджувати, що земський інспектор кооперації Б. Мартос був чи не найдієвішим учасником цього зібрання, зокрема і підготовчої роботи до заснування в Полтаві спілки споживчих товариств загалом. Він доклав багато зусиль для утворення Товариства гуртових закупівель, яке розпочало свою торговельну діяльність у травні 1915 р., а потім (у лютому 1916 р.) реорганізувалося в Полтавську спілку споживчих товариств.

Процес заснування об'єднання споживчих товариств Полтавщини, організацію Товариства гуртових закупівель і його перетворення на спілку споживчих товариств відображено у таблиці 1.

За даними П. Височанського, у 1916 р. до Полтавської спілки вступило 117 товариств, у 1917 р. – 280. Продано товарів спілкою в 1916 р. на 1,7 млн крб і в 1917 р. на 10,7 млн крб. Вироблено й реалізовано продукції власною кондитерською фабрикою за 1916 р. на 18,2 тис. крб і за 1917 р. – на 198,3 тис. крб [11].

Розвиток Полтавської спілки споживчих товариств не припинявся і в період Першої світової війни. За влучним зауваженням М. Токаревського, вона, «маючи добру закваску, зростала на дріжджах військової обстановки, в умовах руїни внутрішнього ринку, нечуваної до того спекуляції і в умовах мілітаризації промисловості та частково переведеній державній монополії на предмети широкого вжитку» [97, с. 62].

**Таблиця 1 – Етапи створення Полтавської спілки
споживчих товариств***

№	Назва заходів	Дата
1	Збори кооперативного відділу Полтавського товариства сільського господарства заслухали доповідь Б. Мартоса «Про форми об'єднання споживчих товариств»	24.02.1914 р.
2	Б. Мартос узяв участь у нараді представників споживчих товариств Полтавщини, яка ухвалила рішення, щоб до утворення спілки споживчих товариств заснувати товариство споживачів для гуртових закупівель і передати статут на затвердження губернатору	13.04.1914 р.
3	На нараді представників 32-х споживчих товариств обговорено проект статуту Полтавської спілки споживчих товариств (ПССТ)	26.05.1914 р.
4	Статут Полтавського товариства гуртових закупівель (ПТГЗ) затверджено губернатором	21.12.1914 р.
5	Проведено установчі збори ПТГЗ	29.03.1915 р.
6	ПТГЗ розпочало господарські операції	28.05.1915 р.
7	До Міністерства внутрішніх справ надіслано статут ПССТ на затвердження	03.07.1915 р.
8	Затверджено статут ПССТ	22.09.1915 р.
9	Відбулися об'єднані збори ПТГЗ і ПССТ. ПТГЗ ліквідовано. ПССТ розпочала господарські операції.	28.02.1916 р.

* Складено на підставі: Десять років існування Полтавської райспілки (1915–1925). – Полтава : «Друкар», 1926. – 67 с.

За значного зростання цін на товари й ускладнення забезпечення населення товарами першої необхідності до споживчої кооперації висувалися вимоги щодо поліпшення торговельного обслуговування населення. Так, на нараді, що відбулася у Москві 11–13 липня 1915 р., йшлося про те, що кооперативи мають стратегію і ресурси для ефективної боротьби з дорожнечою. Як самодіяльні організації споживачів і школи громадянськості й

культури, вони «можуть досягти найліпших результатів у цій боротьбі за умови надання їм вільної самодіяльності. Для цього має бути ухвалений найближчим часом кооперативний закон, що регулює всю діяльність кооперативів та їх спілок. До видання закону всім кооперативам надати право створювати свої організації явочним порядком», – зазначалося у резолюції наради. Також у документі наголошувалося, що гуртова закупівля товарів споживчого асортименту доручається переважно спілкам споживчих кооперативів [85, с. 7–8].

Титульна сторінка праці «Огляд споживчих товариств Полтавської губернії за 1913 рік»

яких – і новозбудований народний дім у Старих Санжарах. У додатках видання «Огляду» було зосереджено баланси спожив-

Поруч з організаційною роботою інспектор кооперації Б. Мартос брав участь у статистичних обстеженнях кооперативів та підготовці книги «Огляд споживчих товариств Полтавської губернії за 1913 р.» [69]. Вона містила 11 розділів і додатки, як-от: дані про кількість споживчих товариств і пайовиків, розмір пайових внесків, пайового та інших капіталів, обороти і прибутки, внутрішнє життя кооперативів, їхній взаємозв'язок та ін. Важливо й те, що в «Огляді» було подано фотографії кооперативних закладів, серед

чих товариств окремих повітів, а також список усіх споживчих товариств, що виникли за двадцять років – від 1895-го до 1 липня 1915-го рр. (чинних і тих, що припинили діяльність) із зазначенням року відкриття, поштової та залізничної адрес.

У передмові до цього змістовного історико-статистичного огляду Б. Мартос зауважив, що книга є результатом обстеження споживчих товариств Полтавської губернії, здійсненого в 1914 р., за програмою, схваленою на нараді інструкторів-кооператорів краю. Борис Миколайович пояснював, що зведення про стан споживчих товариств збирали інструктори не за допомогою анкет, а безпосереднім дослідженням на місцях. Відповідно, матеріал виявився настільки цінним, що виникла думка опрацювати його таким чином, щоб «Огляд» не тільки міг бути запропонований увазі інструкторів та інших осіб, які цікавляться кооперативним рухом, але й щоб керівники кооперативів змогли побачити причини слабкого їхнього розвитку, наголосував Б. Мартос. Тому «Огляду» було надано загальнодоступну форму викладу, введено в його текст пояснення, що розкривали значення числових даних, уміщених у таблицях. Проте, попереджав кооперативний діяч, при користуванні матеріалами збірника потрібно пам'ятати, що щомісяця стаються зміни у кількості споживчих товариств, оскільки через брак робочої сили вони закриваються десятками, але, водночас, протидіючи непомірному зростанню дорожнечі, населення поспішає організувати десятки нових.

Б. Мартос приділяв увагу й розвитку кредитної кооперації в губернії. Як відомо, перше в Україні ощадно-позичкове товариство було засноване у м. Гадяч на Полтавщині (1869 р.). У Полтавській губернії (с. Сокиринці Прилуцького повіту (тепер Чернігівська обл.) виникло й одне з перших в Україні сільське ощадно-позичкове кооперативне товариство (1871 р.). У 1895 році в с. Іванківці Прилуцького повіту з'явилося і перше в Російській імперії кредитне товариство на зразок німецького – Райффайзенівського (заснованого німецьким діячем Фрідріхом Райффайзеном (1818–1888) – авт.) [74, с. 217].

На час призначення Б. Мартоса інспектором кооперації губерньського земства населення Полтавщини оцінило значення кооперативного кредиту, проте виникла потреба у керівному органі цієї кооперації. Борис Миколайович добре усвідомлював необхідність заснування губерньської та повітових спілок кредитної кооперації, неодноразово виступав стосовно цього на нарадах представників кооперативних установ і земств. Так, він керував спільними нарадами представників кредитних товариств Роменського, Лохвицького і Гадяцького повітів – засновників Роменської спілки закладів дрібного кредиту, що відбулися 30 квітня і 6 травня 1915 р. З ініціативи Б. Мартоса було обрано особливу підготовчу комісію, якій доручили звернутись до всіх кредитних кооперативів Роменського та сусідніх з ним повітів із пропозицією скликати загальні збори і розглянути на них питання щодо вступу в члени новоствореної спілки. Ця комісія мала виробити правила про вкладні й позичкові операції та про посередницьку діяльність спілки, а також підготувати доповідь установчим зборам з тим, щоб, як тільки буде отримано офіційне повідомлення про затвердження статуту, відразу ж можна було скликати ці збори і негайно розпочати роботу спілки [89, с. 519–520].

Зважаючи на те, що у кредитній кооперації тоді виявився надлишок коштів, нарада запропонувала товариствам головну увагу звернути на посередництво у придбанні необхідних у селянських господарствах машин і знаряддя, на участь у збуті сільськогосподарських продуктів. Передбачалося, якщо повідомлення про затвердження статуту спілки надійде найближчими місяцями, тобто влітку 1915 р., то завдяки здійсненим підготовчим заходам Роменська спілка вже восени зможе розпочати фінансово-господарську діяльність та зайнятися поставками продукції для армії.

Кооператори вдавалися до активних спроб заснування Полтавської спілки установ дрібного кредиту. Ще в травні 1910 р. уповноваженими 9 кредитних і 3 ощадно-позичкових товариств Полтавської губернії було подано на ім'я міністра фінансів клопотання про відкриття Полтавської губерньської спілки кредитних кооперативів. Не дочекавшись дозволу на відкриття спілки,

8 червня 1914 р. представники кредитних кооперативів губернії провели в приміщенні Полтавського товариства сільського господарства нараду, присвячену визначенню району діяльності Полтавської спілки установ дрібного кредиту. Серед учасників наради був і Б. Мартос. Голова наради Ю. Соколовський наголосив, що ще чотири роки тому відчувалась необхідність в об'єднанні кредитних кооперативів, а на цей час потреба у такому об'єднанні є ще гострішою і нагальнішою [110].

У зібранні брали участь 35 представників від 27 кредитних кооперативів Полтавської губернії (з Констянтиноградського повіту – 10, Кобеляцького – 9, Полтавського – 7 і Зіньківського – 1). Нарада звернулася з проханням до Полтавського товариства сільського господарства підтримати клопотання про створення спілки кредитних кооперативів, а також обрала особливу комісію, яка мала безпосередньо в Петербурзі домагатися якнайшвидшого затвердження статуту спілки. До складу депутації обрали голову кооперативного відділу Ю. Соколовського і чотирьох представників кооперативних товариств: Старосанжарського і Кобеляцького кредитних кооперативів, Опішнянського позичкового і Зачепилівського ощадно-позичкового товариств [110, с. 763].

Наступна нарада щодо заснування Полтавської спілки кредитних кооперативів відбулася 6 грудня 1915 р. Її учасниками були уповноважені від 60 кредитних кооперативів та інструктори кооперації повітових земств. Діяльну участь у цій нараді брав Б. Мартос. Він розповів про завдання спілки, про її можливості об'єднати розрізнені зусилля окремих кооперативів у вишукуванні коштів, налагодженні співпраці з Московським народним (кооперативним) банком. Борис Миколайович наголосив на важливій ролі спілки кредитних кооперативів в організації постачання населення землеробними машинами і знаряддям, зауваживши, що такі завдання окремому кооперативу не здужати. Спілковим об'єднанням також вигідніше здійснювати збут сільськогосподарської продукції та постачання населення продуктами, що набувало особливо важливого значення в роки війни. До того ж спілкам легше знайти внутрішні й закордонні ринки збуту.

Б. Мартос стверджував, що одним із чільних завдань спілки кооперативів є просвітницька діяльність, яка сприятиме розвитку кооперативного руху. Відомо ж бо, що окремі товариства не мають досвіду такої роботи, «члени їх не знають, що робити на загальних зборах і нудьгують». Завдання спілки – розвивати свідомість мас. Кооперативне товариство часто потребує порад, і спілка має прийти йому на допомогу.

Доповідач привернув увагу учасників зборів до діяльності народних домів. Тоді в Полтавській губернії їх уже було понад 50. «Зрозуміло, – наголосив Б. Мартос, – не для квартир їх будували, а для мети просвітницької. Село шукає засобів для відпочинку душі й на допомогу йому повинні прийти кооперативи» [80, с. 1045–1049]. Він повідомив про діяльність народного дому в Старих Санжарах, де протягом року було влаштовано 10 лекцій, 16 спектаклів, інші заходи. Наслідувати цей досвід, на думку Б. Мартоса, може допомогти спілка кооперативів, яка надасть їм необхідну допомогу, зорганізує кадри лекторів-керівників для влаштування читань, спектаклів тощо. Звичайно, без коштів нічого не зробиш. Та кошти ці роздобути легше, коли населення свідомо ставиться до завдань кооперації. Але те, що було важко за відсутності повної кооперативної свідомості, стане можливим за умови енергійної кооперативної просвітньої діяльності.

Окрема доповідь Б. Мартоса була присвячена визначенню розміру вступного і пайового внесків до спілки. У результаті обговорення збори встановили вступний внесок у розмірі 25 крб з кооперативу, пайовий – 25 коп., внесок на утворення спеціального капіталу для посередницьких операцій – 25 коп. з кожного кооперативу у разі вступу до спілки. Необхідність у формуванні цього капіталу пояснювалася тим, що збори визнали розвиток посередницьких операцій найголовнішим завданням спілки [80].

До речі, на цій нараді її учасник І. Жмарьов повідомив про результати діяльності Роменської спілки кредитних кооперативів (почала діяти в 1915 р.). Зокрема, у виступі йшлося про посередницькі операції. Зазначалося, що закупівля сала й круп для земства цілковито перейшла до рук спілки, стверджував він.

Спілка орендувала дві крупорушки та планувала здійснити поставку 50 тисяч пудів круп [80, с. 1048].

Заслуговує на увагу інформація про участь Б. Мартоса в урочистому засіданні кооперативного відділення Полтавського товариства сільського господарства 8 листопада 1915 р. з нагоди п'ятидесятиліття кооперативного руху в Росії [98, с. 983–989]. Засідання відбувалося в залі Полтавської губернської управи. На пропозицію Б. Мартоса головою засідання обрали Ю. Соколовського. Учасники зібрання заслухали повідомлення про розвиток різних видів кооперації в Російській імперії та Полтавській губернії, як-от про заснування спілок кооперативних товариств, про недоліки в кооперативному русі, про відсутність необхідної законодавчої бази. Ю. Соколовський наголосив, що кооперація має міцний фундамент і стіни, але в неї немає даху: до неї ставляться з певною підозрою, тому потрібен закон про кооперативні установи.

У своєму виступі Б. Мартос зауважив, що кооперація проникла в народ і стала селянською. Сила її зростає з кожним днем, і завдання її теж ускладнюються. Далі Борис Миколайович охарактеризував шлях розвитку кооперації, акцентувавши на трьох важливих моментах, а саме:

1. Запозичена 50 років тому з-за кордону в Росію, кооперація, буди спочатку тільки предметом захоплення ідеалістів, нині глибоко проникла в народні маси та набула особливо важливого значення в народногосподарському житті.

2. Тривалий час кооперативний рух розвивався за ініціативою й під керівництвом із центру, і до 50-річного свого ювілею перейшов на нову стадію розвитку, якій притаманна широко розвинена самодіяльність на місцях, що виражається у створенні самостійних об'єднань.

3. Створення потужних кооперативних організацій на місцях дає можливість кооперації почати виконувати важливе завдання, яке стало актуальним і вимагає розв'язання: сприяти розвитку продуктивних сил країни організацією переробки сировини на місцях із метою звільнення від чужих ринків.

На цьому засіданні інструктором кооперації М. Токаревським було внесено пропозицію відкрити в Полтаві кооперативну школу [98, с. 1008–1009].

Слід укотре згадати, що в діяльність кооперативних організацій чимало коректив вносила Перша світова війна. Їм складно було працювати в умовах зростання цін на товари, знецінення грошей, товарного дефіциту. Водночас, населення, шукаючи захисту від цих проблем у кооперації, засновувало нові споживчі товариства.

В умовах війни потрібно було відповідно перебудовувати діяльність кооперативних організацій, використовувати їхній потенціал для забезпечення армії необхідною продукцією. Питаннями постачання армії доводилося займатись і Б. Мартосу. Він був учасником нарад щодо проблем постачання армії предметами спорядження і продовольства, поліпшення умов життя населення, що погіршувалися внаслідок дорожнечі предметів першої необхідності. На одну з таких нарад, яка відбулася при Полтавській губернській управі 12 липня 1915 р., було запрошено понад сто представників кредитних, ощадно-позичкових і споживчих кооперативів краю. Учасники зібрання обмірковували, які предмети могли би постачати армії кооперативи, де брати кошти для закупівлі товарів, як зберігати заготовлену для армії продукцію, якою має бути взаємодія між кооперативами різних видів та які завдання мають взяти на себе кооперативи щодо постачання населення необхідними товарами [46, с. 676].

Виступаючи на нараді, Б. Мартос окреслив кілька важливих аспектів. Зокрема, він зазначив, що треба говорити не тільки про кількість і різноманітність продуктів та інших предметів, що будуть постачатись армії, а й про їхню якість. Борис Миколайович також наголосив, що війна «вирвала» з персоналу кооперативів багатьох кваліфікованих працівників, і кооперативи опинилися в тяжкому становищі. Тому слід особливо докладно з'ясовувати, яку саме продукцію кожний кооператив може постачати, не ризикуючи зазнати збитків [46, с. 678].

Доповідач давав корисні поради щодо організації закупівель продукції, рекомендував кооперативам об'єднуватися задля ско-

рочення витрат коштів і затрат праці, спільно використовувати складські приміщення земства. Він був упевнений, що об'єднання кооперативів є важливим засобом й у боротьбі зі скупниками продукції. Цитуючи одного з учасників наради, Б. Мартос наголосив, що скупник – другий ворог у цій війні, і з ним треба боротися з не меншою наполегливістю, ніж бореться з ворогом армія. Він стверджував, що кооперація вже виступає як сила, на яку держава може спертися, не побоюючись жодних зловживань.

Беручи до уваги пропозиції Б. Мартоса, нарада визнала бажаним здійснювати постачання необхідної для армії продукції, використовуючи для цього вільні обігові кошти кооперативів. З метою налагодження успішного постачання армії, нарада рекомендувала об'єднати зусилля кооперативних товариств з урахуванням їхньої прилеглистості до залізничних станцій. Борис Миколайович зосередив увагу на ще одному важливому питанні, а саме: дорожнечі шкіряного товару і забезпечення армії взуттям, що у період війни мало неабияке значення. Він запропонував звернутися до головного управління землеустрою і землеробства з клопотанням, щоб шкіряне виробництво було визнане державною справою і передане до рук кооперації або у відання громадських організацій [46, с. 679].

Учасники наради неодноразово поверталися до питання про залучення кооперативів до постачання армії спорядження, про здійснення кооперативами закупівель худоби та боротьбу з дорожнечею. Кредитним кооперативам і земським касам було рекомендовано надавати фінансову підтримку споживчим товариствам. З метою здійснення закупівель необхідних товарів великими партіями і для вивчення місць та умов таких закупівель в одній із резолюцій наради визнавалося за бажане, щоб кредитні та споживчі кооперативи вступали членами в Полтавське товариство гуртових закупівель, яке в той час активно розгортало свою діяльність завдяки турботі інспектора кооперації Б. Мартоса і правління цієї новоствореної організації.

Заслуговує на увагу організація кооператорами Полтавщини сушіння різних фруктів та овочів для постачання ними армії. Як

твердить В. Половець, «безпосередньо в товариствах було побудовано 13 сушарень, на яких у 1914 році було висушено понад 12 тонн овочів на суму 56 тис. крб, а в 1916 р. – 227 тонн на суму 1 млн 65 тис. крб. Увесь збут продукції здійснювався спільною споживчих товариств» [78, с. 139].

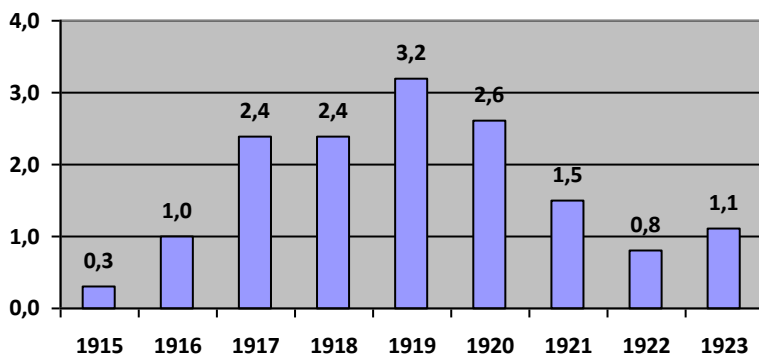
У збуті хліба для армії брали участь 137 кредитних кооперативів Полтавщини із 193. До 1 січня 1915 р. у губернії було заготовлено понад 3 171 тис. пудів житнього борошна. З них 1 194 тис. пудів відправлено на інтендантські склади Південно-Західного фронту, більше половини заготовленої продукції розміщено в пакгаузах залізниць в очікуванні нарядів. У 1915 р. масштаби закупівельних операцій для армії зростали, а разом із ними – попит на зернові культури з боку борошномелів та інших споживачів. Війна виснажувала господарство, що призводило до товарного дефіциту і зростання цін на продукти харчування і промислові товари [10, с. 396–397; 402–403].

Ще один із напрямів діяльності Б. Мартоса на Полтавщині – підготовка кадрів для кооперативних установ, організація курсів та участь у їх проведенні. У зв'язку з війною чимало кооперативів залишилися без своїх керівників і бухгалтерів. Недостатній рівень кооперативного виховання членів молодії, ще не зміцнілої сільської кооперації, торговий і економічний хаос у країні згубно впливали на нормальний розвиток кооперації. Усе це й спонукало кооперативне відділення при Полтавському товаристві сільського господарства влаштувати курси для працівників кредитних і споживчих товариств з рахівництва і з питань організації та практики діяльності цих товариств. Перші курси тривали з 1 по 20 лютого 1915 р. Як зазначалось у звіті про цей захід, склад курсистів видався вдалим, робота просувалась успішно. Учасникам курсів було видано відповідні посвідчення й забезпечено безкоштовно необхідними навчальними посібниками. Лектором на курсах працював інспектор кооперації при Полтавській губернській управі Б. Мартос. Він викладав рахівництво (облік) споживчих товариств [41, с. 243].

Отже, завдяки заходам Полтавського губернського земства, кооперативного відділу Полтавського товариства сільського господарства, наполегливій праці інспектора кооперації Б. Мартоса та лідера Полтавської спілки споживчих товариств Д. Шульги, інших діячів кооперація у краї розвивалася досить успішно. За 1912–1916 рр. кількість споживчих товариств збільшилася з 340 до 673, а чисельність пайовиків за цей період зросла майже на 100 тисяч і наприкінці 1916 р. досягла 135,3 тисячі. Зросла питома вага споживчих товариств Полтавщини із числом пайовиків понад 100 осіб. Якщо таких товариств на 1.01.1914 р. було тільки 23 % від загальної кількості, то на початку 1916 р. їх стало 69 %. У середньому товарообіг одного споживчого товариства зріс з 10,7 тис. крб (у 1912 р.) до 54 тис. (у 1916 р.), або в 5,05 рази (разом по губерніях України оборот на одне споживче товариство за ці роки виріс у 3,7 рази). Реалізація товарів на одного пайовика в 1916 р. досягла 269 крб (у середньому по губерніях України цей показник дорівнював 247 крб [93, с. 96, 104–106]).

Отже, за активної участі Б. Мартоса споживчі товариства Полтавщини заснували об'єднання – Полтавську спілку споживчих товариств – першу таку губернську спілку в Україні, яка досягла вагомих результатів у господарській і культурно-просвітницькій діяльності. За неповні перші два роки свого існування вона об'єднала 748 кооперативів. Значно зросли обсяги постачання спілкою товарів споживчим товариствам. Якщо загальний гуртовий товарообіг Полтавського товариства гуртових закупівель у 1915 р. складав 272,9 тис. крб, то в 1916-му сягав 1 млн крб, а в 1917 р. – 2,4 млн крб. [25]. Товарооборот спілки у перші роки її існування був найвищим у 1919 р., а потім з різних причин знизився (див. діаграму).

За період роботи Б. Мартоса на Полтавщині відбулися позитивні зміни і в кредитній кооперації. З 1 січня 1914 р. по 1 січня 1916 р. кількість кредитних товариств у Полтавській губернії зросла з 229 до 253, ощадно-позичкових – з 73 до 78. Кількість членів кредитної кооперації до початку 1916 р. досягла 250 тисяч чоловік [78, с. 260].

Динаміка обсягів товарообороту Полтавської спілки споживчих товариств за 1915–1923 рр. (у млн крб; у валюті 1924 р.).
 Складено на підставі: Десять років існування Полтавської райспілки (1915–1925). – Полтава : «Друкар», 1926. – 67 с.

У ті роки Б. Мартос із цілковитою підставою здобув собі славу в кооперативних колах усієї України, збагатився досвідом для виконання складних завдань у кооперації та державному будівництві, у науково-педагогічній та громадській діяльності.

1.4. Кооперативна діяльність Б. Мартоса в 1917–1919 рр.

З початку 1917 р. Б. Мартос займався не тільки кооперативними, а й державними справами. До цього спонукала його, як і багатьох інших громадян, Лютнева революція. У Полтаві про зречення царя Миколи II стало відомо в ніч з 27 на 28 лютого. Відразу ж, 28 лютого, відбулося розширене засідання губернської земської управи, на яке, крім членів земського зібрання, були запрошені знані в місті й губернії люди, громадські та політичні діячі, в тому числі інспектор кооперації Б. Мартос і представник споживчої кооперації М. Токаревський. Усі присутні на зібранні одностайно закликали до підтримки Тимчасового уряду [84, с. 32–33].

Третього березня відбулося позачергове засідання Полтавської міської думи, на якому створили комітет громадського спокою. Його завданням було підтримання правопорядку в місті та здійснення безперервної роботи підприємств і установ, що працювали на оборону, й забезпечення населення товарами першої необхідності.

Як свідчать архівні дані, в особливій нараді, що відбулася 3 березня 1917 р. у губернській земській управі, брали участь представники влади, члени губернської управи, голови повітових земських управ, письменник В. Г. Короленко, губернський агроном Ю. Соколовський, по двоє представників від Полтавського товариства сільського господарства та союзу кредитних і ощадно-позичкових товариств, представник Полтавської спілки споживчих товариств М. Токаревський, інспектор кооперації Б. Мартос та ін. Голова управи С. Іваненко повідомив, що на ім'я губернатора надійшла вимога від військової влади підпорядкуватися розпорядженням уряду і забезпечувати збереження спокою. Було заявлено про створення комітетів для підтримки порядку і спокою серед населення, для інформування населення про події, що відбуваються, для здійснення заходів щодо правильного постачання населення продуктами й іншими предметами споживання тощо. Б. Мартос наголошував, що такі комітети повинні бути скликані на правильних засадах: до їх складу мають увійти представники земських, міських, громадських, кооперативних і робітничих організацій. «Потрібно спокійно ставитися до подій, що звершуються», – сказав він. Пропозиції Б. Мартоса щодо складу комітетів учасники наради підтримали одноголосно [23].

8 березня комітет громадського спокою реорганізували у громадський комітет з 37 представників органів місцевого самоврядування, громадських, профспілкових та урядових організацій, у числі яких був і Б. Мартос [84, с. 33–34].

Борисові Миколайовичу тоді довелося зайнятися підбором кадрів до органів управління в губернії, Полтаві, Полтавському повіті. У своїй праці «Перший Універсал Української Центральної Ради» він писав про катастрофічну нестачу людей,

скільки-небудь підготовлених до політичної або громадської діяльності. Украв важко було розв'язувати кадрові питання, коли справа дійшла до т. зв. «демократизації органів місцевого самоврядування», коли довелося виставити по п'ять кандидатів до Полтавської губернської земської управи, губернської продовольчої управи та губернської земельної управи, до міської управи Полтави. «Треба було обрати губернського і повітового комісарів та їх помічників. Отже, треба було коло 40 кандидатів, а серед українців ми не змогли знайти й п'ятьох» [58, с. 19–33, 22–24], – зазначав Б. Мартос.

«Бачачи неможливість обсадити в Полтаві бодай важливі місця нашими людьми, – згадував він, – я поїхав до Києва, щоб підшукати там відповідних кандидатів; але серед своїх знайомих не знайшов. Тоді я звернувся до голови Центральної Ради, проф. М. Грушевського, з проханням дати для Полтави трьох осіб відповідної кваліфікації. На це він мені відповів: «Не тільки не можемо вам дати нікого, але й вас реквізуємо, бо у нас не вистачає людей». Я звернувся до В. Винниченка, тоді вже призначеного на голову Генерального секретаріату, і почув, що за браком людей він не може скласти Генерального секретаріату, і що я з національного обов'язку мушу взяти на себе обов'язки генерального секретаря продовольчих справ. Я відмовлявся категорично тим, що я потрібен у Полтаві, що не почуваю себе придатним на такий високий пост, що просто не знаю, що треба робити в такий тяжкий час, щоб направити продовольчі справи, які внаслідок війни і спекуляції перебували в критичному стані. Тоді В. Винниченко попрохав, щоб я бодай прийшов на засідання Ген. секретаріату, що мало відбутися в той день» [58, с. 19–33, 25].

Розпочавши свою діяльність у Києві, Б. Мартос ще якийсь час підтримував тісні зв'язки з кооператорами Полтавщини та виступав представником кооперативних організацій губернії. Так, від Полтавської спілки споживчих товариств його обрали до складу ради Українського кооперативного народного банку, відкритого у вересні 1917 р. Серед 12 членів ради були Д. В. Маркович (Подільський союз кредитних і ощадно-позич-

кових товариств), М. С. Кононенко (Роменський союз кредитних і ощадно-позичкових товариств Полтавської губ.), представники від Київського союзу закладів дрібного кредиту, Дніпровського союзу споживчих товариств («Дніпросоюз»), Одеського союзу кредитних і ощадно-позичкових товариств, Кубанського центрального союзу та ін. [66].

Досліджуючи громадсько-політичну діяльність Б. Мартоса, Олександра Кудлай наголошує, що він, працюючи в Києві, не полишав свого зв'язку з Полтавщиною, зокрема 21–22 травня 1917 р. керував Українським національним з'їздом у Полтаві, а в червні, після проголошення І Універсалу, як представник УЦР виступив із промовою на засіданні Полтавського губернського зібрання. В окремі періоди Борисові Миколайовичу «випадала нагода зосереджуватися головним чином на кооперативній діяльності, наприклад, у 1918 р. у період Гетьманщини» [40].

Отже, у 1917–1919 рр. Б. Мартос брав діяльну участь і в кооперативному русі, й у розбудові Української держави. Він був учасником І Всеукраїнського селянського з'їзду, що проходив у Києві з 28 травня по 2 червня 1917 р. На зібрання прибуло 2 500 делегатів з усіх губерній України (Київщини, Поділля, Волині, Полтавщини, Чернігівщини, Катеринославщини, Харківщини, Таврії, Кубані та Донщини). До президії з'їзду було обрано по одному представникові від губернії й троє представників від усього з'їзду – Б. Мартоса, В. Винниченка, П. Христюка. Другого, четвертого і шостого дня роботи з'їзду Борис Миколайович головував на його засіданнях [106, с. 4–29].

30 травня учасники з'їзду заслухали доповідь М. Ковалевського «Про земельну справу на Україні» і 31 травня – доповідь М. Лисого «Про земельні комітети». Коли слово було надано представникам від губерній, виступив полтавець Б. Мартос. Він повідомив, що на Полтавщині налічується 3,5 млн десятин землі: на одну душу припадає в середньому 1 десятина, причому в поміщицьких маєтках зосереджується від 20 до 40 тисяч десятин. Проте 18 % селян є безземельними, тому змушені йти в найми до великих землевласників. Б. Мартос був переконаний,

що земля має бути передана в руки тих, хто її обробляє. Він пропонував розмежувати землю по повітах і передати її в розпорядження повітових земельних комітетів, рекомендував обробляти наділи товариствами на кооперативних засадах та підготувати інструкторів для організації кооперативних господарств. Б. Мартос навів приклад діяльності сільськогосподарського товариства, яке збирало по 130 пудів зерна з десятини, тоді як звичайне селянське господарство отримувало в середньому 62 пуди. Він закликав «не ділити землю на дрібні шматки, оскільки це негативно позначиться на валовому зборі урожаю, а губернія не добере 30 млн пудів зерна» [106, с. 17, 18].

Думку Б. Мартоса про необхідність утворення трудових кооперативних товариств для спільного обробітку землі схвалив у своєму виступі голова Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів М. Ковалевський. Відповідно, пропозиції відомого кооператора знайшли відображення в резолюції з'їзду «Про землю». У ній передбачалося таке: «Позаяк ведення господарства гуртом зберігає робочу силу, потребує менше інвентаря, дає змогу завести найкращі машини і взагалі піднімає земельну культуру, бажано великі зразкові господарства передати до рук хліборобських товариств...» [106, с. 23].

Останнього дня роботи з'їзду (2 червня 1917 р.) його делегати обрали Тимчасову Раду селянських депутатів, яка повністю мала ввійти до складу Центральної Ради. Представникам селянства було відведено 212 місць. Рішенням з'їзду передбачалося, що обраних членів Тимчасової Ради слід переобрати повітовими селянськими з'їздами на місцях. З'їзд також обрав Тимчасовий Центральний комітет Української селянської спілки. До його складу ввійшло 15 осіб, зокрема і Б. Мартоса від УСДРП [106, с. 30–34].

«У тому самому часі, – писав А. Качор, – Б. Мартоса було обрано до Першого Генерального секретаріату Української Центральної Ради. Склад цього Генерального секретаріату був таким: Сергій Єфремов – міжнаціональні справи, М. Стасюк – продовольчі, С. Петлюра – військові, В. Садовський – судові,

Христофор Барановський – фінанси, Б. Мартос – земельні справи, І. Стешенко – освітні, а П. Христюк – генеральний писар. З дев'яти членів першого Генерального секретаріату, четверо дала українська кооперація (Х. Барановський, Б. Мартос, М. Стасюк і П. Христюк)» [33, с. 17].

Перший склад Генерального секретаріату УНР. 1917 р.
Б. Мартос у другому ряді перший праворуч

З січня 1919 р. по травень 1920 р. Борис Миколайович обіймав посаду міністра фінансів УНР, а з квітня по серпень 1919 р. одночасно був Головою Ради Міністрів УНР [82, с. 51]. У ті воєнні лихоліття він знаходив засоби, щоб забезпечити й зберегти вартість гривні, утримувати державний апарат та армію. Працюючи на керівних державних посадах, Б. Мартос постійно підтримував зв'язки з кооперативними організаціями, переймався вдосконаленням кооперативного законодавства, турбувався про розвиток кооперації та поліпшення фінансового становища кооперативних товариств та їхніх спілок. Результатом такої політики було те, що до складу учасників Всеукраїнського продовольчого з'їзду (1917 р.), крім представників губернських,

повітових та міських продовольчих комітетів, губернських і повітових Рад селянських депутатів, комітетів селянських спілок та інших організацій, увійшли й представники кооперативних об'єднань з районом не менше повіту – по одному і від сільськогосподарських товариств – теж по одному делегатові від губернії. У складі оргкомітету в справі скликання з'їзду теж були представники від української кооперації.

Про співпрацю влади з кооперативними організаціями свідчить такий факт. У листі оргкомітету зі скликання І Всеукраїнського продовольчого з'їзду, адресованому Вінницькому кредитному союзові від 31 липня 1917 р. № 58, повідомлялося, що Генеральний секретар з продовольчих справ Української Центральної Ради, а саме цю посаду обіймав тоді Б. Мартос, скликає зібрання 15 серпня 1917 р. у м. Києві. Надсилаючи при цьому проект програми з'їзду і відомості про його склад, оргкомітет просив делегувати своїх представників, видавши кожному з них уповноваження (мандат). Далі наголошувалося: «Зважаючи на величезне значення в теперішній скрутний час продовольчої справи на Україні, просимо неодмінно прислати своїх представників, а також приготувати доклади з місць у межах програми з'їзду...» [22, арк. 11]. До речі, програма включала низку питань, які стосувалися діяльності кооперативних організацій (продовольчі органи і роль кооперації в продовольчій справі, заготівлі та розподілу хліба й інших продуктів сільського господарства; постачання предметів першої необхідності; заходи щодо відновлення після війни товарообміну з іноземними державами та ін.).

Досвід роботи в кооперації та впевненість у перевагах кооперативних форм господарювання над індивідуальними стали підставою для звернення Б. Мартоса до кооперативних спілок щодо доцільності об'єднання селян у хліборобські товариства. У документі від 21 жовтня 1917 р. повідомлялося: «При земельній реформі, коли вся земля перейде до рук трудового люду і буде поділена на дрібні господарства, то, за обчисленням Генерального секретарства земельних справ, плугів та іншого хліборобського знаряддя, а також і робочої худоби не вистачить трохи не половині всіх господарів, через що вони не зможуть як слід

обробити і засіяти всіх земель, а значить, і врожай хліба зменшиться на багато десятків мільйонів пудів. Є й інші причини, що можуть призвести до зруйнування народного господарства при розділі великих господарств на малі. Щоб уникнути всіх цих руйнуючих причин, щоб зберегти господарство і дати йому змогу розвиватись, необхідно скрізь, по всій Україні, заводити хліборобські товариства» [21, арк. 9].

Б. Мартос не тільки пропонував засновувати сільськогосподарські товариства, а й звертався до кооперативних спілок з проханням повідомляти, коли будуть збори уповноважених, щоб можна було відрядити на них доповідача про хліборобські товариства.

В окремі періоди Борис Миколайович цілком віддавався кооперативній роботі, як цього вимагали тодішні особливості розвитку кооперативного руху. Він був одним із головних організаторів двох всеукраїнських кооперативних з'їздів, автором «Схеми кооперативного будівництва», фундатором і керівником Центрального українського кооперативного комітету (ЦУКК), членом наглядових рад «Дніпросоюзу» та «Українбанку». Крім виконання різних відповідальних обов'язків, у 1917–1919 рр. Б. Мартос устигав ще й організовувати кооперативні курси, читав там лекції, викладав у кооперативній школі «Дніпросоюзу», був лектором Київського комерційного інституту, членом редакційної колегії журналу «Українська кооперація», співавтором першої програми Кооперативного інституту, який передбачалось відкрити в Києві.

У спогадах про українську кооперацію до 1917 р. Борис Миколайович укотре підкреслював, що на території України до революції не було організовано жодної кооперативної центральної установи, а статут Українського народного кооперативного банку («Українбанку») «провалявся» в Петербурзьких канцеляріях із 1911 р. аж до революційного Тимчасового уряду. Так само довелося чекати дозволу на заснування й центру споживчої кооперації «Дніпровського союзу споживчих товариств» («Дніпросоюзу»), організація якого розпочалася ще в 1913 р. Не менші труднощі стояли і перед організацією кооперативних

союзів менших районів. «Зважаючи на такі перепони, – писав Б. Мартос, – українська кооперація, хоч і являла собою широку і густу сітку кооперативних товариств, але через те, що вони не були об'єднані в союзи, не мала тої сили, якої придбала собі тоді, коли ці перепони зникли» [53].

Рада, правління та ревізійна комісія Дніпросоюзу.
Б. Мартос – третій зліва в першому ряді

Натомість «як тільки весною 1917 р. впали політичні перешкоди, що сковували самодіяльність населення, – зауважував І. Витанович, – по всій Україні розпочався рух розбудови існуючих і закладання нових кооперативних організацій. Почали виникати різні кооперативні союзи, однак часто безпланово, без уваги на доцільну районізацію, на забезпечення й використання кооперативних сил і коштів. Подекуди поставали в одному повіті чи районі союзні об'єднання з адекватними завданнями» [14, с. 191].

Утім, як зазначав історик, окремі види кооперативних об'єднань у своїх прагненнях до розбудови часто шкодили одне

одному. Розвинені під час війни торговельні операції кредитних спілок спричиняли непорозуміння із споживчою кооперацією. Спілки обох типів поширювали свою діяльність на обслуговування сільського господарства, закупівлю і переробку сільськогосподарських продуктів і таким чином виключали можливість розвитку сільськогосподарської кооперації. Отже, перед керівництвом української кооперативної організації на початку революції постали такі головні завдання: впорядкувати союзне будівництво, розмежувати функції окремих кооперативних секторів і доцільно, для загального добра, координувати їх співпрацю; організувати власний контроль кооперативного господарства; розпланувати поширення народногосподарських функцій кооперації; підготувати фахові й ідейні кадри, поглибити кооперативну свідомість і кооперативну дисципліну [14, с. 191–193].

Цілком закономірно, що обговоренню цих завдань і визначенню напрямів подальшого розвитку кооперації присвячувалися всеукраїнські кооперативні з'їзди, одним із головних організаторів яких був Б. Мартос. Ще на початку революційних подій, у квітні 1917 р. (коли в Києві відбувався I Всеукраїнський національний конгрес), провідні українські кооператори зібралися на свій Перший кооперативний з'їзд-нараду. У ньому взяли участь, окрім київських кооператорів, представники 18 кооперативних союзів.

Як зазначав І. Витанович, з'їзд визнав необхідність організації всеукраїнських кооперативних центрів: 1) організаційно-ревізійного і культурно-просвітнього; 2) фінансового; 3) торговельного; 4) промислового. Після Лютневої революції 1917 р. виникли нові можливості розбудови української кооперації і потреба у негайному створенні її головної ідейно-керівної організації як об'єднаного представництва всього кооперативного руху. Учасники з'їзду ухвалили постанову про утворення ідейно-керівного центру української кооперації – Центрального українського кооперативного культурно-просвітнього та організаційно-ревізійного союзу. «Для докладнішої підготовки організації й плану праці такої верховної установи всієї кооперативної побудови України обрано Тимчасовий комітет – організаційне

бюро того «Коопцентру», як його згодом скорочено стали називати. Йому доручили здійснювати заходи щодо реалізації наміченого на першому з'їзді суцільного союзного кооперативного будівництва на Україні. Тоді ж ухвалили, щоб комітет, спільно з київським Союзбанком, розпочав видання популярного щоденного часопису «Народня Воля» (виходив від травня 1917 до травня 1918 р.)» [14, с. 193].

Відомо, що до утворення Центрального українського кооперативного комітету (ЦУКК) уже були спроби заснувати подібні органи. У 1915 р. у Москві почав діяти Центральний кооперативний комітет (ЦКК) Росії, який

Дмитро Маркович

виступав координаційним центром боротьби з дорожнечею, а також забезпечення армії. ЦКК Росії закликав організувати на місцях подібні кооперативні комітети й активно втручатись у розв'язання невідкладних питань воєнного часу. Внаслідок цього на нараді представників кооперативів Південно-Західного краю і Київських кооператорів було створено Київський обласний кооперативний комітет. До його складу увійшли Д. Маркович, Б. Мартос, Х. Барановський

та ін. Проте вже до кінця 1915 р. влада припинила діяльність Московського і Київського кооперативних комітетів, а їх члени потрапили під переслідування таємної поліції [86, с 11].

Згадуючи про існування ЦУКК, Г. Павловський зосереджував увагу на зростанні в 1917 р. ролі кооперації, яка виступила «в першій лаві громадських сил». Треба було гуртуватися, щоб будувати нові форми кооперативного життя без державного опікування. Таке гуртування, наголошував він, розпочалося в кооперативних комітетах, що вже в березні 1917 р. відновили свою діяльність чи заново створювалися в губернських і навіть повітових містах. «Закладено було комітет і в Києві. Але завдяки тому, що Київ незабаром став центром політичного життя

краю – Київський комітет було визнано центральним для всієї України» [73, с. 40].

У березні 1917 р. відбулися повітові та губернські кооперативні з'їзди. 9 квітня Тимчасовим комітетом було скликано І Всеукраїнський з'їзд кооперативних союзів. На нього прибули уповноважені 16 союзів з усієї України – від Кубані до Поділля. З'їзд накреслив у загальних рисах план кооперативного будівництва, який передбачав об'єднання для самопомогі окремих кооперативів у союзи відповідно до їхніх завдань. Першочерговим завданням визначалася культурно-просвітницька діяльність української кооперації. Тож з'їзд ухвалив постанову про організацію Центрального українського кооперативного комітету, який мав розпочати культурно-просвітницьку та організаційну роботу і негайно приступити до створення Центрального українського союзу. До його заснування Центральний кооперативний комітет був визнаний «ідейним представником української кооперації на Україні, в Росії і за кордоном» [73, с. 40, 41]. Передбачалося, що ЦУКК буде займатися виданням літератури, організацією кооперативних курсів та шкіл, скликанням з'їздів, наданням інструкторської допомоги кооперативним установам тощо. Кошти комітету мали складатися з паїв його членів. До складу комітету було обрано 11 осіб. «Також було доручено комітетові кооптувати 12-го члена» [73, с. 41].

Як згадував Г. Павловський, здавалося, що закладено міцний фундамент для будівлі українського кооперативного життя, формувався ідейний осередок, який мав зібрати кращі сили країни і творити потужну українську кооперацію. Проте, на його думку, у 1917 р. ЦУКК не виправдав сподівань своїх засновників. Це спричинили не стільки загальні умови життя, коли дуже складно було будувати щось стале й нове скільки, передусім, умови праці самого комітету. Багато часу відбирало видання газети. Крім того, чимало членів комітету працювали в різних комісіях та установах і в своїх кооперативах. Із 12 обраних членів комітету 4 належали до складу Генерального секретаріату Центральної Ради. Комітетові бракувало коштів, а відтак – і людей. «Ті союзи, що на Першому з'їзді доручали ко-

мітетові і видання газети, і видання щомісячного кооперативного журналу, і упорядкування навчання кооперації в початковій, середній та вищій школі,... немов забули про свої доручення, коли представники їх виїхали з Києва» [73, с. 41, 42].

Дослідники відзначають велику роль у створенні ЦУКК і забезпеченні його функціонування Б. Мартоса, який очолив його роботу. З квітня до вересня 1917 р. відбулося 17 засідань комітету. На Всеукраїнському з'їзді кооперації, проведеному у квітні 1917 р., було обрано правління і раду ЦУКК, який офіційно розпочав свою правочинну діяльність з 1 жовтня 1917 р. «Упродовж 1917 р. вдалося обрати склад тимчасового кооперативного комітету, скликати два з'їзди, закласти деякі організаційні положення до статуту» [49, с. 47–48], підкреслював Г. Павловський.

Комітет підготував проекти різних кооперативних організацій (Кооперативної ради, Видавничого союзу, Ревізійно-організаційного союзу, Споживчих союзів), які було винесено з відповідними додатками на II Всеукраїнський кооперативний з'їзд 15–18 вересня 1917 р. Комітет уживав заходи й щодо утворення в Києві Кооперативного народного банку [73, с. 41].

Тоді важливим видавалося подолати байдужість кооперативних союзів до об'єднання української кооперації в «єдине тіло з одним ідейним центром». Тому на II Всеукраїнський кооперативний з'їзд було подано проект організації центральної кооперативної установи, яка утримувалася б на кошти держави і мала напівурядовий характер. Передбачалося, що комітет існуватиме на кошти не тільки кооперативних союзів, але й держави. Натомість більшість учасників з'їзду не погоджувалася на державну допомогу і відкидала можливість опіки над кооперацією. Державний елемент у кооперації було визнано небажаним: «Вільна кооперація мусила мати і свій вільний центр – союз союзів». Відповідно до цього постановою з'їзду передбачалося:

«1. Доручити Тимчасовому центральному кооперативному комітетові розробити проект реорганізації комітету і подати цей проект на затвердження найближчого з'їзду.

2. Перевибрати Тимчасовий центральний кооперативний комітет, до складу якого входить 20 душ, при цьому кандидати в

члени комітету визначаються персонально (здібних до праці людей, а не територіально).

3. Доручити комітетові вибрати з числа своїх членів, або з числа сторонніх осіб, Кооперативну управу, в складі трьох членів, які мають завідувати всіма справами комітету й технічними роботами; наймати робітників, складати розписи із правозадання, виконувати постанови з'їзду і комітету, підготовляти доповіді й матеріали і представляти комітет в урядових і приватних установах» [73, с. 42].

Таким чином, Центральний кооперативний комітет мав стати вищою українською кооперативною установою – об'єднанням кооперації, представництвом її інтересів, організаційним, керівним, статистичним центром. Як підкреслював Г. Павловський, «комітет – це колегія уповноважених від кооперативної громади всієї України; Рада і Управа комітету – це його виконавчі органи» [73, с. 42, 43].

II Всеукраїнський кооперативний з'їзд присвятив майже весь час своєї роботи організаційним питанням. Зокрема, було розглянуто таке:

1. Організація Центрального українського кооперативного комітету.
2. Організація Українського крайового ревізійного союзу.
3. Організація кредитних союзів.
4. Організація споживчих союзів.
5. Організація видавництва при Українському кооперативному комітеті.
6. Про ставлення до Державної наради.

Більшість постанов з'їзду в 1917–1918 рр. було виконано. Як твердив сучасник, «лише справами з союзами ревізійними не посунулися ні на крок далі», незважаючи на те, що майже на всіх кооперативних з'їздах, у тому числі місцевих і обласних, ця проблема розглядалася [71, с. 84, 85].

Опубліковані ЦУКК матеріали II Всеукраїнського кооперативного з'їзду, який акцентував на низці актуальних питань кооперативного руху, зокрема й організаційних, вважали цікавими і для спеціаліста історика-кооператора, і для кожного чи-

тача-кооператора. Тим більше, що це було чи не єдине видання, яке репрезентувало різнобічні погляди на розв'язання проблем вітчизняної кооперації [71, с. 85].

Згадуючи II Всеукраїнський кооперативний з'їзд, І. Витанович називав найважливішим його результатом ухвалення постанови про заснування Українського кооперативного народного банку («Українбанку») – центральної фінансової установи всієї української кооперації [14, с. 193]. Хоча, на нашу думку, заслуговують на увагу й інші результати роботи зібрання.

Невдовзі після з'їзду, 1 жовтня, відбулися перші збори комітету, які визначили план його найближчої діяльності. Першочерговим завданням було виконання постанов І і II Всеукраїнських кооперативних з'їздів щодо розробки статутів про кооперативний комітет і про кооперативні союзи. З-поміж інших завдань виокремлювалися такі: організація кооперативної статистики, організаційно-інструкторська, юридична й культурно-просвітницька діяльність. Збори ухвалили звернутися до всіх союзів із проханням виділити кошти для забезпечення роботи комітету. Щоправда, на цей заклик відгукнулися тільки поодинокі союзи. Тож діяльність комітету не могла набути відповідного розмаху і змісту, і він планував скликати 23–25 січня 1918 р. новий з'їзд кооперативних союзів. З-поміж відповідних підготовчих заходів було обрано організаційну комісію, визначено теми доповідей тощо [73, с. 44].

Принципове значення як для вдосконалення організаційної побудови української кооперації, так і для формування її національно-економічної політики та ідейного спрямування мав III Всеукраїнський кооперативний з'їзд, що відбувся у Києві 26–29 травня 1918 р. Його підготував і скликав Тимчасовий ЦУКК з метою «в'яснити сучасне становище української кооперації й вирішити питання про її організацію й дальшу діяльність» [14, с. 193].

Тоді в столиці зібралося понад сто делегатів від великих споживчих та змішаних кооперативних спілок: Полтавської спілки споживчих товариств та її повітових відділів, повітових та більших районних спілок Київщини, Поділля, Волині, південноукраїнських спілок, Спілки робітничих споживчих коопе-

ративів у Катеринославі; Центральної спілки кооперативів Чернігівщини; прислали своїх представників і Харківська спілка «ПОЮР» та одеська агентура Московської спілки споживчих кооперативів. Від кредитних спілок прибуло 38 осіб, 11 із яких репрезентували раніше оформлені центральні українські кооперативні організації, 8 представляли п'ять комітетів і рад обласних кооперативних з'їздів. ЦУКК на з'їзді презентували 25 членів, обраних на II Всеукраїнському кооперативному з'їзді та кілька згодом кооптованих. Серед учасників-гостей були присутні галичани А. Жук, А. Крушельницький, І. Кревецький, представник Австро-Угорського банку, українець А. Сeroїчковський, а також делегати від польської та болгарської кооперації, від московського «Центросоюзу» та Московського народного банку.

Голова правління ЦУКК і голова організаційної комісії з'їзду Б. Мартос, відкриваючи перше пленарне зібрання й вітаючи делегатів і гостей, нагадав, що українська кооперація «народилася в негоду й виростала в люту зиму», і запевнив, що їй не страшні «ніякі шкідливі впливи, звідки б вони не походили. Я вірю, – сказав він, – в долю нашого народу, основу на його самодіяльності, на почутті своєї сили, на почутті незалежності від сторонніх впливів. Не забуваймо ніколи, що народ наш не покладає надії ні на кого, тільки сам на себе, на свою працю. І ми, сини того народу, що з'їхалися сюди для того, щоби класти підвалини величезного будинку економічного добробуту свого народу, з легким серцем приступимо до великої праці!». З піднесеним настроєм присутні проспівали український національний гімн і почали ділові наради. Головою президії з'їзду був обраний професор М. Туган-Барановський [14, с. 194].

Деякі справи розглядали на пленарних зібраннях, інші – на секціях економічної політики, а також правничій, промисловій і статутній. Ухвалені на них резолюції передавалися для дебатів та для ухвалення на пленарних зібраннях. Про першу, головну справу – організацію кооперації в Україні – говорив на пленарному засіданні Б. Мартос. На поданий карті-схемі, крім трьох головних видів кооперативної організації (споживчої, кредитної

та сільськогосподарської), демонструвалися мережі їхніх місцевих кооперативів першого ступеня, районних і обласних союзів та вже сформованих їхніх всеукраїнських центральних союзів.

Б. Мартос передбачав організацію окремого центрального ревізійного союзу та обласних ревізійних відділів для всіх видів кооперативів, а також утворення центрального видавничого союзу та нової галузі – скооперованих для культурно-освітніх потреб населення курсів, шкіл, народних домів, клубів, народних університетів, хорів тощо. Такі місцеві осередки мали б об'єднуватися в районні чи більші обласні союзи «Просвіт», а далі – в центральну організацію народної освіти. Доповідач наголошував, що «наперед ідуть духові потреби людини, потім матеріальні»; з останніх, насамперед, потреби споживачів; надалі необхідною буде організація праці в робітничих артілях чи у власних господарствах, їх технічне та виробниче поліпшення. Говорячи про кредитну кооперацію, Б. Мартос наголошував, що місцеві товариства, їхні союзи та центральна кредитна установа «Українбанк» мали бути не організацією кредитних кооперативів, а організацією для задоволення кредитних потреб усіх видів кооперативів. Усю цю будову української кооперативної організації та її працю мала завершувати ідейно-керівна установа – Центральний український кооперативний комітет у Києві [14, с. 194].

Згідно з поданими тезами по доповіді Б. Мартоса «Про організацію кооперації на Україні» III Всеукраїнський загально-кооперативний з'їзд ухвалив постанову такого змісту:

«1. З метою планомірного й найповнішого використання сил кооперації, необхідно розмежувати діяльність кооперативних товариств, союзів та центральних об'єднань так, щоб кожна кооперативна організація поволі спеціалізувалась на задоволенні певної галузі потреб людности, намагаючись задовольнити ці потреби якнайкраще.

2. Відповідно до того повинні бути організовані центри кооперативні: кредитний, споживчий (торговельно-промисловий), сільськогосподарський (торговельно-промисловий), ревізійний, видавничий та культурно-просвітний.

3. Торговельно-промислові центри мають бути зорганізовані по принципу універсальності операцій. Згодом, в міру розвитку кооперативних сил, мають утворюватися нові торговельно-промислові центри, які мають задовольняти окремі галузі потреб (наприклад, молочарський союз або союз для збуту яєць). Таким новим центральним союзам вже існуючі універсальні центри повинні передавати відповідні галузі своїх операцій.

4. Кооперативна організаційна робота повинна зосереджуватися в кооперативних комітетах або радах з'їздів – місцевих та центральних.

5. Між кооперативними організаціями та демократичним земством може бути розмежована робота таким чином:

- а) земство веде пропаганду нових видів кооперації, підтримує матеріально та інструкторською допомогою ті галузі кооперації, котрі почувають себе настільки слабкими, що не можуть обійтися без сторонньої допомоги;
- б) кооперація в своїй культурно-просвітній діяльності повинна не повторювати, а доповнювати роботу земства» [79, с. 59].

Під час дебатів організаційний план Б. Мартоса намагалися провалити захисники інтересів московських центрів в Україні (головні речники: В. Целларіус і М. Кузнецов, представники харківського «ПОЮР», та Б. Одер – делегат від Харківського кредитного союзу). Критикуючи план доповідача, опоненти заявляли, що він складений «по лінії політичній, а не по лінії економічної доцільності», що нові всеукраїнські кооперативні центри – «Дніпросоюз» (союз споживчих союзів), «Українбанк», чи «Централ» – Центральна спілка сільськогосподарської кооперації в Києві – заслабкі, щоб могли, незалежно від московських центрів, як слід виконувати свою господарську роль; що поданий план не враховує значення господарської сили й позиції таких давніших кооперативних організацій в Україні, як відділення Московського народного банку чи Харківської спілки («ПОЮР»). Супротивники Б. Мартоса демонстративно намагалися вважати з'їзд лише обласним і не визнавати важливої ролі київських центральних союзів, бо, на їхню думку, організаційне

відокремлення української кооперації від загальноросійських центрів було шкідливим [14, с. 195].

Нагадаємо, що питання щодо впорядкування спілкового будівництва в кооперації порушувалося й раніше, коли почали виникати такі об'єднання стихійно, без належного обґрунтування, без чіткого плану розвитку різних об'єднань спілок. Ще в 1916 р. Н. Бойков писав: «В ідеалі план спілкового будівництва мав бути розроблений для всієї держави, на основі детального і всебічного вивчення економічного життя районів, на основі такого обстеження, яке дало б можливість виробити загальну мережу спілкових організацій, подібну до правильної мережі залізниць, телефонів або навчальних закладів. Розраховувати на здійснення такого плану в галузі кооперативного будівництва досить важко, але мати загальну схему спілкового будівництва, визначити типи і обсяги їх діяльності є черговим важливим завданням для кооператорів» [7, с. 525–526].

Організаційні напрями для української кооперації, накреслені Б. Мартосом, з'їзд схвалив без змін. Він прийняв також проект статуту Центрального українського кооперативного комітету та ухвалив подати урядові деякі проекти поправок до кооперативного закону, зокрема щодо обов'язкової періодичної ревізії кооперативів та про надання центральним кооперативним спілкам права випуску облігаційних позик за погодженням з Українбанком. Переважна більшість учасників з'їзду доводила необхідність суцільної національної організації української кооперації з головними центрами в Києві. Щоправда, дехто з них заперечував доцільність утворення окремої кооперативної організації для культурно-просвітницьких потреб. Відкидаючи ці заперечення та сумніви, Б. Мартос наголосив, що «може, кооперації прийдеться одкривати й загальні школи, коли уряд чомусь того не робитиме» [14, с. 196].

Наради та постанови III Всеукраїнського кооперативного з'їзду широко охопили власні проблеми й тогочасні актуальні питання народного господарства України. Деякі делегати говорили про відчутну довіру населення до кооперативних організацій, адже вони залучалися до таких проектів, як розбудова

залізниць (реферат інженера Е. Саковича, колишнього міністра шляхів); шлюзування Дніпра, сучасне забезпечення діяльності текстильної промисловості й т. ін. «Це не були голоси кооперативних максималістів, а радше вияви тогочасної реальної необхідності й реакції щойно визволених сил. Практичні кооперативні діячі розважно оцінювали потреби, завдання й можливості кооперації», – стверджував І. Витанович [14, с. 196–197].

З'їздом було ухвалено такі постанови:

за доповіддю Г. Павловського – «Про Союз кооперативних союзів України»; О. Ночвина – «Кооперативне законодавство»; Х. Барановського – «Про надання кооперативним установам права випуску облігацій»; В. Галевича – «Кооперативне виробництво»; В. Сазонова – «Про сільськогосподарську кооперацію» [79, с. 59–67].

Упроваджувати рішення з'їзду «Про Союз кооперативних союзів України» довелося головним чином Б. Мартосу. Постановою визначалося, що Союз кооперативних союзів України, створений замість Тимчасового ЦУКК, реалізуватиме свою діяльність на підставі окремого статуту і як вища центральна кооперативна установа матиме спеціальні права щодо представництва української кооперації, охорони її інтересів, розв'язання питань українського кооперативного життя та організаційної, інструкційної, ревізійної, статистичної та культурно-просвітницької діяльності. З'їзд доручив українським кооперативним союзам у Києві («Українбанк», «Дніпросоюз», Союз сільськогосподарський, Спілка молочарська і Союз кредитний) подбати про найшвидшу реєстрацію статуту Союзу кооперативних союзів України. З'їзд теж пропонував усім кооперативним союзам України негайно вступити в члени ЦУКК та сплатити вступний внесок, а також призначив установчі збори союзу союзів на 1 серпня 1918 р. [79, с. 59, 60].

Ще до реєстрації статуту ЦУКК комітет виконував різні функції, пов'язані з розвитком української кооперації. Йому доводилося не раз виступати на захист кооперативних організацій від свавілля тогочасної влади. Так відповідно до вказівки Міністерства внутрішніх справ губернські й повітові старости

та коменданти забороняли кооперативам і кооперативним об'єднанням проводити загальні збори для обговорення суто ділових та комерційних справ, у кооперативах проводились обшуки, арешти керівників. У зв'язку із цим ЦУКК 3 липня 1918 р. звернувся до Голови Ради міністрів з доповідною запискою такого змісту: «Кооперація на Україні, не дивлячись на несприятливі умови, все більше і більше розвивається, поширюється, захоплюючи нові галузі... Ледве чи можна знайти на Україні яке-небудь село, яке б не входило в район кредитного товариства, або не мало б своєї споживчої крамниці, крім того останніми часами стали закладатись на селах сільськогосподарські товариства. Зріст кооперативів спричиняється як до поліпшення матеріального становища народу, так і до збагачення держави. ... Не дивлячись на це, управа ЦУКК останнім часом одержує зі всіх кінців України скарги кооперативних союзів і товариств на всякі утиски з боку українських і німецьких властей: арештовуються без пред'явлення обвинувачень відомі кооперативні діячі і робітники, робляться обшуки в товариствах, розганяються загальні збори кооперативних товариств і самі товариства, забираються гроші з кас товариств, сільськогосподарські машини зі складів і т. п.» [37, с. 181].

До доповідної записки додавалися копії донесень про арешти й утиски. Таке звернення ЦУКК до влади засвідчує, що він відстоював інтереси кооперації, вбачав у таких діях «організований похід на кооперацію з боку невідповідальних елементів», сподівався на урядову підтримку кооперативів і боротьбу із спекулянтами, на захист кооперативів від неправомірних дій окремих агентів влади [37, с. 181].

Наведемо ще один приклад. 2 серпня 1918 р. ЦУКК подав записку міністрові внутрішніх справ щодо заборони всякого роду зібрань. У документі йшлося про те, що до комітету надходять з різних місцевостей України повідомлення про заборону проведення загальних зборів у кооперативних об'єднаннях. Зокрема, повідомлялося про заборону зібрань в Олександрійському союзі споживчих товариств, Уманському кооперативному союзу, Валківській спілці кооперативів, хоча до порядку денного

було включено такі питання, як організація закупівлі хліба, про стан ринку товарів, про культурно-просвітницьку діяльність, про поточні справи тощо. ЦУКК нагадав міністрові «Прилюдну заяву Пана Гетьмана Всієї України про прихильне ставлення його до кооперації» і наполягав, щоб розпорядження про заборону зібрань не розповсюджувалося на установи кооперативні, «яким і в дореволюційний час було забезпечено законом вільно проводити свої загальні зібрання» [37, с. 183].

Управа ЦУКК турбувалася і про підготовку кадрів, головню – інструкторів кооперації. 27 липня 1918 р. відбулося засідання комісії вищої кооперативної освіти при комітеті за участю Б. Мартоса, О. Ночвина, М. Туган-Барановського, К. Мацієвича, К. Шемітова, П. Гавсєвича і В. Сазонова. Комісія затвердила програму викладання на інструкторських курсах при ЦУКК восени 1918 р. з таких навчальних дисциплін:

- історія і теорія кооперації (30 год) – М. Туган-Барановський;
- українська кооперація (6 год) – П. Пожарський;
- економія сільського господарства (10 год.) – К. Мацієвич;
- кредит (10 год.) – Х. Барановський;
- кооперативне право (6 год) – Ф. Крижановський або О. Ночвин;
- союзне будівництво (спількове будівництво в кооперації. – Прим. авт.) (8 год) – М. Стасюк;
- роль інструктора (10 год) – Б. Мартос;
- досліджування кооперації (8 год) – П. Гавсєвич.

Програма загального курсу включала такі дисципліни, як економіка промисловості та торгу; цивільне право; економічна географія; загальне рахівництво. Передбачалося вивчення і спеціального курсу по 180–200 годин для фахівців окремих видів кооперації:

- кредитна кооперація (рахівництво, інструкторська діяльність, банківське діло (банківська справа. – Прим. авт.), теорія і практика кредиту);
- споживча кооперація (рахівництво, інструкторська діяльність, товарознавство, теорія і практика споживчої кооперації);

– сільськогосподарська кооперація (рахівництво, інструкторська діяльність, окремі види сільськогосподарської кооперації).

Комісія звернулася до союзних кооперативних об'єднань – Українбанку, Союзбанку, Дніпросоюзу та Централу скласти програми спеціального курсу відповідно до своїх завдань [28, с. 79, 80].

8 серпня 1918 р. нарешті закінчився період «напівлегально-го» існування ЦУКК: тоді Київським окружним судом було зареєстровано і внесено в реєстр статут Центрального українського кооперативного комітету. «Таким чином, комітет, який досі існував «явочним порядком», набув права юридичної особи» [28, с. 79]. Згідно зі статутом він мав такі права й обов'язки:

а) представляти українську кооперацію на державних та міжнародних з'їздах; б) відстоювати інтереси кооперації в урядових інституціях; в) розглядати й розв'язувати всі питання, що виникатимуть у житті української кооперації; г) давати інструкторські вказівки й робити ревізії кооперативних установ; д) скликати різного роду кооперативні з'їзди; е) бути центром – ідейним, науковим, організаційним, статистично-економічним і культурно-просвітницьким [28, с. 79].

Членами ЦУКК, відповідно до статуту, могли бути спілки та інші об'єднання всіх видів кооперації, а також Ради кооперативних з'їздів, що засновувались тоді як ідейно-організаційні установи. До складу Ради комітету входили: а) одна третина членів, яких персонально обирали на загальних зборах кожні два роки; б) інші дві третини делегували центральні кооперативні організації по двоє представників від кожної; також великі обласні та губернські союзи й ради обласних кооперативних з'їздів обирали до Ради ЦУКК по одному представникові. Рада обирала власну президію, ревізійну комісію та для поточного керування справами й діяльністю співробітників комітету – управу в складі не менше трьох осіб терміном на два роки [14, с. 207, 208].

Установчі збори ЦУКК спочатку планували провести 1 серпня 1918 р. Згодом повідомили про їх скликання 1 вересня. До

участі у зборах з правом вирішального голосу делегувалися уповноважені по одному від членів комітету – кооперативних союзів, об'єднань та рад кооперативних з'їздів. Право дорадчого голосу на зборах мали представники від зазначених кооперативних установ, а також від інструкторських колегій цих установ. На зборах належало розглянути й ухвалити рішення з таких питань: доповіді управи про реєстрацію статуту комітету, про його діяльність і кошти; організації справ комітету; організації кооперативних сил; обрахунку видатків комітету до кінця 1918 р. Передбачалося провести вибори управи, ради і ревізійної комісії [28, с. 79].

Фактично установчі збори ЦУКК відбулися 1–3 вересня 1918 р. у присутності 28 представників з правом вирішального голосу і 20 – з правом дорадчого голосу. Відкрив їх голова Тимчасового комітету Х. Барановський. Він ознайомив присутніх з історією організації комітету після I Всеукраїнського кооперативного з'їзду – від квітня 1917 р. до вересня 1918 р., коли ЦУКК надали право юридичної особи. Далі було обрано президію зборів на чолі з М. Туган-Барановським.

З привітанням від Ради всеросійських кооперативних з'їздів виступив В. Хижняков. Привернувши увагу до завдань, що стоять перед кооперацією в момент відбудови життя після страшної руїни і спустошення, він закликав українських кооператорів до єднання з російськими братами, згуртованими в Раді всеросійських кооперативних з'їздів [101, с. 45]. Представник Київського союзбанку Ол. Степаненко висловив побажання, щоб організований ЦУКК став справжнім ідейним центром кооперативного життя України. Одеський кооператор Д. Керножицький, акцентуючи на промові В. Хижнякова, вказав на те, що всеросійські кооперативні з'їзди є спробою інтернаціонального кооперативного об'єднання. Голова управи комітету Б. Мартос висловив задоволення з приводу заснування Центру української кооперації, зупинився на словах Д. Керножицького щодо інтернаціонального об'єднання кооперації, і наголосив, що «Управа комітету вживає всіх заходів до об'єднання української кооперації з великою сім'єю кооператорів всього світу» [101, с. 45].

Збори ЦУКК заслушали доповідь члена управи Г. Павловського «Про реєстрацію комітету і про його діяльність». Із звітом комітету на 1 вересня 1918 р. та інформацією про видатки з його управління з 1 січня по 1 вересня 1918 р. виступив Б. Мартос. Звіт і обрахунок видатків збори затвердили одногосно. Борис Миколайович теж доповів «Про план діяльності Центрального українського кооперативного комітету на 1918 р.». У дебатах з доповіддю жваву участь брали М. Туган-Барановський, Ол. Степаненко, Д. Коліух, Г. Павловський, Б. Мартос та ін. Крім того, що вже робив комітет, передбачалося створення страхового, культурно-просвітницького і ревізійного відділів (останній мав здійснювати заходи щодо заснування ревізійних союзів). При комітеті мали функціонувати наукові комісії для опрацювання різних питань кооперації, теорії і практики кооперації. Передусім слід було розпочати роботу комісій: статистичної, страхової, фінансово-економічної, юридичної, освітньої і робітничої. План роботи комітету схвалила більшість учасників зборів [101, с. 45].

На зборах Б. Мартос виступив із доповіддю про оподаткування кооперативів та організацію «Фонду солідарності» для забезпечення кооперативів від збитків. Було ухвалено: а) просити уряд про звільнення кооперативів від державного оподаткування; б) справу з організації «Фонду солідарності» передати до Ради комітету. Збори прийняли бюджет ЦУКК на 1918 р. [101, с. 45, 46].

Останній день роботи зборів розпочався з промови представника Ради всеросійських кооперативних з'їздів В. Хижнякова, котрий захищав московських кооператорів від звинувачень у централізмі. Дискутували з ним Б. Мартос і М. Туган-Барановський. Так, Борис Миколайович, керуючись даними з історії кооперативного руху в Україні, нагадав про перешкоди, які чинила московська кооперація українцям в їхніх намірах організувати власні кооперативні центри, а вже створені центри столичні товариші вважали лише філіями всемосковських. «Вони дійсно є філії, – наголосив Б. Мартос, – але філії кооперації всього світу, а не Москви. Ми вже виступили на арену

міжнародного життя і, як московським політичним діячам не завоювати самостійної української держави, так і московським кооператорам не убрати в шори українську кооперацію». Б. Мартос висловив надію, що з московськими кооператорами буде знайдено спільну мову, але тільки тоді, коли вони «визнають нас так само, як визнають кооператорів Німеччини, Англії й інших країн» [101, с. 46].

М. Туган-Барановський у своїй промові вказав на непереможну силу історичного процесу, що призвів Російську імперію до розпаду і викликав ворожнечу між українським і російським народом. Далі він зазначив, що остаточний мир настане лише тоді, коли високі національні ідеї уступлять своє місце загальнолюдським ідеалам: «Тим

Михайло Туган-Барановський

же часом кожен народ іде своїм шляхом відповідно власним потребам і вдачі. Цей процес іде і в житті кооперації» [101, с. 46].

Кооператори вважали за необхідне підняти загальний рівень освіти населення, поширюючи серед населення знання про кооперацію та здійснюючи підготовку потрібних для кооперативних організацій фахівців. Формування системи кооперативної освіти в Україні розпочалося з короткотермінових кооперативних курсів. Згодом тривалість курсів сягала 3–4 місяців. Одночасно почали відкриватися кооперативні школи (15 вересня 1917 р. був затверджений статут Харківської кооперативної школи імені А.Н. Головчанського; 27 жовтня 1918 р. відкрито кооперативну школу імені В. Н. Доманицького) [104, с. 98–99].

Кооперативні курси і школи не могли повною мірою задовольнити нагальні потреби кооперативних установ у кадрах. Значне збільшення кількості кооперативних організацій і зростання обсягів їх діяльності вимагало, як зазначає І. Фареній, «не просто висококваліфікованих досвідчених працівників, а

спеціалістів, здатних керувати великими господарськими об'єднаннями регіонального та загальнонаціонального значення, глибоко розбиратися в питаннях кооперативного і суспільного життя, здійснювати наукові розробки широкого кола проблем розвитку кооперації» [104, с. 100].

М. Туган-Барановський виступив із доповіддю про організацію кооперативного інституту в Києві. Він підкреслив величезне значення кооперації, зупинився на її історії з «прекрасними пориваннями і високими ідеалами». Теоретик і практик вітчизняної кооперації довів необхідність заснування в Україні вищої кооперативної школи, яка могла би «плекати кооперативні дисципліни відповідно матеріальним і духовним потребам українського народу». Рішення зборів про організацію кооперативного інституту науково-навчального характеру було ухвалено одногосно. Збори доручили Раді приступити до утворення Українського кооперативного інституту науково-навчального характеру. Проект вишу мали подати на затвердження загальним зборам комітету в січні 1919 р. Були наміри відкрити інститут не пізніше весни цього ж року [101, с. 47].

Учасники зборів заслухали доповідь Б. Мартоса про адміністративні утиски кооперативних організацій і кооперативів, «що набрали за останній час характеру масових репресій» [101, с. 47]. Після дебатів, що всебічно змалювали картину боротьби адміністрації з кооперативними організаціями, яка руйнує доценту і так уже зруйноване господарське життя краю, збори ухвалили доручити управі «зібрати відповідні матеріали і звернутися з заявою до Міністрів юстиції і внутрішніх справ про заборону всіх утисків над кооперацією» [101, с. 47].

Також Б. Мартос виступив з доповіддю «Про організацію страхового союзу», після обговорення якої збори постановили доручити управі ЦУКК підготувати і подати до реєстрації статут Всеукраїнського страхового кооперативного союзу, а також звернутись до кооперативних союзів про їх вступ до числа фундаторів страхового союзу.

Збори завершилися виборами членів Ради і ревізійної комісії [101, с. 48].

1–2 жовтня 1918 р. відбулася сесія Ради ЦУКК. Постійним головою ради було обрано професора М. Туган-Барановського, його заступником – проф. К. Мацієвича, головою Управи – Б. Мартоса, а її членами – А. Литвиненка й О. Ночвина. Головний організатор та адміністратор «Коопцентру» Б. Мартос намагався залучати до співпраці громадських діячів, представників науки, інших фахівців, у тому числі й опонентів, з чікими політичними поглядами він не згоджувався. Борис Миколайович апелював і до спеціалістів з невиразними позиціями щодо самостійно-державних змагань України. Він часто повторював, що навіть «найбільші таланти знайдуть у кооперації достойну для себе роботу й поле діяльності» [14, с. 210].

Обов'язки між членами управи ЦУКК були розподілені 5 вересня 1918 р. таким чином: голова комітету Б. Мартос – представництво, інструкторський відділ, статистичний відділ, бухгалтерія та страхова справа; О. Ночвин – юридичний відділ, бюро праці, загальна канцелярія, господарство, курси і представництво на з'їздах; А. Литвиненко – секретаріат, прес-бюро та бюлетень, журнал «Українська кооперація», музей і виставка, та культурно-просвітницькі справи [76].

Відзначаючи вагоме місце ЦУКК у кооперативному русі, дослідники наголошують, що він представляв інтереси 9 губерній, а це становило 40 % кооперативних спілок усієї України. Заслужовує на увагу і видання комітетом журналу «Українська кооперація» [49, с. 48–49].

Діяльність «Коопцентру» забезпечувалася його головними відділами і допоміжними комісіями, канцелярією, правовим і статистичним відділами, бюро праці й прес-бюро, інструкторським і редакційним відділами, відділами адміністрації кооперативних курсів, бібліотекою-музеєм, комісіями. У відділах працювали постійні, платні співробітники-фахівці з окремих ділянок. На членів комісії запрошували також відомих спеціалістів тієї чи іншої галузі. Деякі комісії були постійні; інші скликалися лише для розгляду й вирішення якоїсь однієї справи [14, с. 210].

Важливим результатом роботи трудової комісії, якій багато уваги приділяв голова управи ЦУКК Б. Мартос, була підготовка «Основ нормального колективного договору» між правліннями

кооперативів та їхніх об'єднань, з одного боку, і керівними органами професійних спілок, з другого. За ініціативою юридичного відділу було підготовлено проект утворення кооперативної ради при Міністерстві торгівлі й промисловості для регулювання взаємовідносин між кооперацією і державними установами. На спільній нараді 2 грудня 1918 р. представників центральних кооперативних організацій і доброго їхнього знайомого, колись колеги, а тоді – товариша міністра С. Бородаєвського була погоджена справа про утворення такої ради. Вона мала складатися з двох представників «Коопцентру», по одному від центральних кооперативних союзів та з представників міністерств торгівлі й промисловості, фінансів і земельних справ. Рада повинна була погоджувати стосунки кооперації й органів державної адміністрації; їй мала належати законодавча ініціатива в справах кооперації, але без права втручання у внутрішню організацію й життя кооперативів [14, с. 211, 213].

Слід зазначати, що при різних міністерствах (фінансів, земельних справ, харчових справ) ЦУКК спільно з урядом утворив відділи, які повинні були опікуватися розвитком української кооперації. За слушним зауваженням Г. Павловського, «праця цих відділів, без сумніву, корисна для кооперації і взагалі для народного добробуту, через що Кооперативний комітет увесь час працював у контакті з ними» [73, с. 44].

2 січня 1919 р. Управа ЦУКК подала міністру юстиції доповідні записки про кооперативні закони. У записці про закон 20 березня 1917 р. Тимчасовий уряд Росії затвердив «Положение о кооперативных товариществах и их союзах» («Положення про кооперативні товариства та їх спілки». – Прим. авт.), завдяки якому з'явилося сприятливе правове поле діяльності [28, с. 123, 124].

У доповідній записці підкреслювалося, що, користуючись широким розумінням кооперативності, відповідно до закону 20 березня 1917 р., суди реєструють як кооперативи і такі організації, що у своїй діяльності не дотримуються завдань та кооперативних принципів, а навпаки, «під прапором кооперації уявляють із себе цілком комерційні, або спекулятивні підприємства. Цим вони перешкоджають поширенню між населенням пра-

вільного розуміння і розвитку ідеї кооперації, а також і самому кооперативному будівництву» [28, с. 123, 124].

Зважаючи на це, учасники III Всеукраїнського з'їзду, що відбувся в Києві 26–29 травня 1919 р., визнали за необхідне порушити питання про те, щоб було проведено законодавчим шляхом доповнення до закону про організацію періодичної кооперативної ревізії. Виконуючи рішення з'їзду, управа ЦУКК на підставі прийнятих у справі ревізії постанов і матеріалів спеціальної наради правників і кооператорів, яка відбулася 28–31 грудня 1918 р. при управі, визнала за необхідне звернутись до міністра юстиції з проханням внести в законодавчому порядку проекти змін і доповнень до чинних законів. Передбачалося, що кооперативні товариства всіх видів підлягають обов'язковій ревізії не менше разу на два роки. Було викладено порядок проведення ревізії в кооперативах і союзах кооперативів, про звіт ревізора, наслідки ревізії. В окремій статті йшлося про вимоги до ревізора: «Ревізію кооперативів проводять спеціальні ревізори, які повинні бути відомими особами, призначаються ревізійними союзами, кооперативними з'їздами, кооперативними комітетами та іншими об'єднаннями кооперативів і не належать до складу товариств, у котрих проводяться ревізії» [28, с. 126].

Друга доповідна записка стосувалася Закону російського Тимчасового уряду від 1 серпня 1917 р., який тоді ще діяв в Українській республіці. За ним Раді Всеросійських кооперативних з'їздів були надані широкі повноваження з представництва і захисту інтересів кооперації і щодо догляду за реєстрацією і діяльністю кооперативних товариств та союзів. На підставі зазначеного закону Київським окружним судом під № 322 був зареєстрований статут Центрального всеукраїнського кооперативного комітету, який об'єднав кооперацію цілої України з метою і завданням, аналогічним завданням Ради Всеросійських з'їздів [28, с. 128]. Після того, як Україна стала самостійною республікою, йшлося у доповідній записці, надані законом Раді Всеросійських з'їздів повноваження розпорядженням уряду УНР повинні бути передані без особливого законодавчого акту Центральному українському кооперативному комітету. Також ви-

словлювалося прохання, щоб до участі в роботі комісії законодавчих міркувань при Кабінеті Міністрів був допущений представник ЦУКК з питань кооперативного законодавства [28, с. 128, 129].

У третій доповідній записці було запропоновано змінити і доповнити вищезгаданий закон двома постановами: 1. Про участь представника кооперації в засіданнях реєстраційного відділу суду при вирішенні питань про реєстрацію кооперативів з метою недопущення реєстрації псевдокооперативів; 2. Про залишення для кооперативних установ усіх пільг, які були надані їм попереднім законодавством до видання закону 20 березня 1917 р. Управа ЦУКК теж запропонувала відповідні проекти додатків до закону [28, с. 129, 130].

Невдовзі після III Всеукраїнського кооперативного з'їзду Б. Мартос у журналі «Українська кооперація» виклав свої погляди щодо розмежування діяльності кооперативних спілок. Ухвалені з'їздом рішення, на думку Бориса Миколайовича, мали спонукати до плановірності в кооперативному будівництві, призвести до вжиття заходів щодо усунення конкуренції між кооперативними організаціями, що сприятиме найбільш доцільному використанню їхніх матеріальних та інтелектуальних сил. «Зараз ми бачимо в кооперативному рухові трохи не таку саму анархію, як і в буржуазному торговельному апараті, – писав Б. Мартос. – В одному і тому селі, часто-густо на тому ж базарі, можна бачити крамниці різних споживчих товариств, які не тільки не об'єднують своєї діяльності, а навіть не хочуть її координувати. Не краще стоїть справа і з спілками кооперативів. Оdkриваються вони без усякого плану. В одному повіті їх декілька (на Харківщині на 12 повітів – коло 40 спілок), а в другому повіті нема ні одного; райони діяльності їх переплутані; жоден, із них не зазначив собі ясних завдань, не виробив точного плану діяльності...» [59].

Пояснюючи причини хаотичності в кооперативному русі, Б. Мартос наголошував, що в Україні не було центрів, які б регулювали торговельну діяльність кооперативних спілок. «Існуючі тепер центри, засновані трохи не вчора, ще слабкі, лише нама-

гаються керувати справою. Навіть досі не вироблено організаційного плану, статистика тільки що розпочинається. В розпорядженні центральних та обласних організацій нема відповідних інструкторських сил, бо існуючий інструкторський персонал ще занадто молодий по кооперативній роботі і здебільшого пристосований до обслуговування окремих кооперативів, а не спілок. В окремих випадках немало роль відіграє особистий егоїзм, завдяки якому керівники спілок намагаються поставити свою спілку не на те місце, яке належить їй по об'єктивних умовах» [59].

Б. Мартос вважав, що центральні, обласні, районні й дрібно-районні спілки кооперативів повинні розмежувати свою діяльність так, щоб одна не повторювала роботу іншої. Він обґрунтував доцільність функціонування таких об'єднань у кооперації, як

- центральні спілки;
- обласні спілки;
- районні спілки;
- спілки дрібнорайонні.

Кооперативний діяч теж визначив основні завдання цих об'єднань.

Крім трьох Всеукраїнських загальних кооперативних з'їздів, у той час часто відбувалися з'їзди і наради різних видів кооперації. Так, Всеукраїнський з'їзд споживчої кооперації працював 20–22 квітня 1918 р. Учасниками I Всеукраїнського інструкторського з'їзду (13–17 липня) були 270 делегатів-кооператорів з усієї країни. У доповідях визначалися завдання кооперативного інструктора: налагодження діловодства в усіх видах кооперації, координація співпраці, напрями щодо вдосконалення методів інструктування, планової ревізії кооперативів, організації статистики, кооперативної пропаганди, освіти, організації курсів, кооперативних шкіл і т. ін. Багато уваги було надано питанню загальних культурно-освітницьких завдань кооперації та ролі інструктора в їхньому виконанні.

В ухваленій з'їздом резолюції йшлося про необхідність піднесення кооперативної та загальної свідомості членів кооперативів. Передбачалося, що кооперативні спілки мають засновувати при собі культурно-просвітницькі відділи під керівництвом

члена правління, надавати кооперативам матеріальну й моральну допомогу в організації народних домів, а також підготовці курсів, лекцій, читань, бесід. До культурно-просвітницької роботи слід залучати місцеві культурні сили «Просвіт» та інших подібних організацій. З'їзд висловив побажання, щоб у кооперативах були спеціальні інструктори чи підрозділи, яким було б доручено керівництво культурно-просвітніми справами. Важливого значення надавалося поширенню знань про кооперацію серед молодого покоління. Рекомендувалося у шкільних підручниках відвести місце статтям про кооперацію, а також організовувати серед школярів зразкові кооперативи [14, с. 198, 199].

З приводу розглянутого на з'їзді реферату «Про суть і зміст інструкторської праці взагалі й у зв'язку з сучасним моментом» з'їзд прийняв резолюцію голови Управи ЦУКК Б. Мартоса такого змісту: «Констатуючи, що розвиток кооперації і розвиток у населення свідомості економічних, громадських та національних інтересів тісно зв'язані один з другим, один одного підтримуючи, один одному сприяючи, являючись то причиною, то наслідками один одного, з'їзд не тільки вважає обов'язком інструктора на Україні вести свою роботу, рахуючись з національними особливостями, як українців, так і інших національних груп, але визнає, що в зміст роботи інструктора входить, oprіч допомоги кооперативам, ширення серед людності економічного знання, громадської та національної свідомості» [14, с. 199].

Важливим результатом I Всеукраїнського інструкторського з'їзду було утворення Ради інструкторів при ЦУКК, яка стала, між іншим, суттєвим допоміжним органом комітету в його ідеологічно-керівних завданнях. Заслугує на увагу й те, що з'їзд визнав за доцільне скликання найближчим часом спеціального з'їзду працівників культурно-просвітницької діяльності кооперативів та позашкільної освіти взагалі. Його підготовку доручили Українському центральному кооперативному комітетові.

У своїх спогадах Б. Мартос наголошував, що з 1917 р. почався новий період в історії української кооперації. По всій Україні почали засновуватися кооперативні спілки, а разом

із тим народилися всеукраїнські кооперативні центральні об'єднання: 1) Український народний кооперативний банк («Українбанк») – центральна спілка кредитної кооперації; 2) Дніпровська спілка споживчих спілок України («Дніпросоюз») – центральна спілка споживчої кооперації; 3) Центральний український сільськогосподарський кооперативний союз («Централ») – центральна спілка сільськогосподарської кооперації; 4) Всеукраїнський кооперативний видавничий союз («Книгоспілка») – книгарсько-видавнича кооперативна спілка; 5) Український кооперативний страховий союз («Укострахсоюз») – центральна спілка із страхування; 6) Український центральний кооперативний комітет («Коопцентр») – центральне ідейно-академічне, статистичне і культурно-просвітнє кооперативне об'єднання. Осередком кооперативного життя став Київ [53].

За даними ЦУКК, окремі всеукраїнські центральні кооперативні об'єднання розгорнули мережу філій та агентур. Дніпровський союз споживчих союзів України (до червня 1918 р. називався «Дніпровський союз споживчих товариств») мав агентури в Одесі, Станіславі (тепер – Івано-Франківськ), а також створив контору в Очакові. Український народний кооперативний банк (до кінця 1919 р. називався «Південний кооперативний банк») на 1 січня 1919 р. мав філії в Херсоні, Катеринославі, Житомирі, Полтаві, Одесі, Харкові, Кременчуці та комісіонерство в Бердянську. З початку 1919 р. він відкрив філії в Умані та Вінниці; Бердянське комісіонерство було перетворене на філію. Організовувалися філії в Станіславі та Києві. Центральний український сільськогосподарський кооперативний союз («Централ») до 1918 р. мав назву «Київське центральне сільськогосподарське товариство», яке виконувало союзні функції, з агентствами в Полтаві, Катеринославі, Одесі, Харкові. Центральний український кооперативний комітет розташовувався за адресами в Києві: Хрещатик, 27, пом. 10; Великовасильківська, 14 (бібліотека-музей, бюро праці, юридичний та статистично-економічний відділи); Пушкінська, 39, пом. 9 (інструкторська рада та редакція і контора журналу «Українська кооперація»).

Таблиця 2 – Розподіл кооперативних союзів України за роками їх створення (1902–1919 рр.)*

Роки заснування союзів	Всеукраїнські об'єднання	Разом	
		всеукраїнські об'єднання, губернські й окружні союзи (абсолютні числа)	у відсотках до загальної кількості
1902–1916	1	49	19,0
1917	4	98	37,6
1918	4	94	36,1
1919 до 1.06	(1)	(15)	–
невідомий рік	–	19	7,3
Разом	9 (1)	260 (15)	100,0

Примітка. Складена на підставі: Список кооперативних союзів України на 1 січня 1919 року. З додатками на 1 червня 1919 року. Київ – Центральний Український Кооперативний Комітет. – 1919 – С. Х. Дані по 9 губерніях, а також Поліській окрузі та Холмщині. Відсотковий розподіл зроблено лише із союзами, що існували на 1 січня 1919 р. У дужках відображено кількість кооперативних союзів, що виникли в 1919 р.

«Відносно кооперативного будівництва, – писав Б. Мартос, – українська кооперація стала на шлях трьохступеневості, а саме: а) кооперативи, б) спілки кооперативів, в) спілки кооперативних спілок (центральної об'єднання). Кооперативів усіх видів (організацій першого ступеня) – кредитних, споживчих, сільськогосподарських, виробничих та інших, – в Україні є близько 30 тис. Спілок кооперативів (організацій другого ступеня) налічується близько 300, а центральних спілок (організацій третього ступеня), які були вже названі вище, – 6. Кооперативні спілки заснувались по всіх губернських та повітових містах і по видатніших торговельних містечках» [53, с. 4].

У 1917–1919 рр. багато кооперативних спілок провадили видавничу роботу та видавали книжки як кооперативного, так і загального змісту, а також шкільні підручники. Деякі спілки відкрили майстерні для виробництва вбрання, декорацій, фарб для гриму тощо для задоволення потреб театральних гуртків, які

засновувались у багатьох селах. Багато спілок допомагали створювати українські гімназії, а в часи денікінщини, коли було заборонено видавати державні кошти на утримання українських шкіл, майже все забезпечення вчительського персоналу й потреби школи кооперація взяла на себе. Брак сильної влади й постійна війна привчили населення сприймати кооперацію, як єдиний порятунок [53, с. 3, 4].

Таблиця 3 – Розподіл кооперативних союзів України за галузями кооперації станом на 1.06.1919 р.*

Галузі кооперації	Всеукраїнські об'єднання	Разом	
		всеукраїнські об'єднання, губернські та окружні (абсолютні числа)	у відсотках до загальної кількості
Кредитна	1	43	16,5
Мішана	1	60 (1)	23,1
Споживча	2	128 (9)	49,2
Сільськогосподарська	2	6 (4)	2,3
Неторговельна	1	11	4,2
Інші спеціальні	2 (1)	2 (1)	0,8
Невідомі галузі	–	10	39
Разом	9 (1)	260 (15)	100,0

Примітка. Складена на підставі: Список кооперативних союзів України на 1 січня 1919 року. З додатками на 1 червня 1919 року. Київ – Центральний український кооперативний комітет. – 1919. – С. V. Дані по 9 губерніях, а також Поліській окрузі і Холмщині. Відсотковий розподіл зроблено лише із союзами, що існували на 1 січня 1919 р. У дужках відображено кількість кооперативних союзів, які виникли в 1919 р.

«Перед кооперацією відкрилися широчезні простори вільної діяльності, – зазначав Б. Мартос, – і за короткий час вона виявила надзвичайну енергію в кооперативному будівництві і великі здібності в роботі по обслуговуванню різнорідних потреб населення України. В той час, коли все кругом, під ударами революції й контрреволюції рушилося, кооперація будувала нове життя

і захоплювала з кожним днем все ширші простори для своєї діяльності. За три роки вільного існування українська кооперація, незважаючи на безперестанну громадянську війну, центром котрої також був Київ, розвинулась настільки, що вже не оставалось ні одної ділянки в житті українського народу, де б кооперація не стала твердою ногою. Перед кооперацією кожної країни стоять великі завдання зреформування економічного життя, а перед українською кооперацією, крім того, стоїть і ще одне завдання – національне відродження українського народу» [53, с. 2–3].

Заслугує на увагу діяльність вищезгаданої Полтавської спілки споживчих товариств (ПССТ) у 1917–1919 рр., до заснування якої доклав чимало зусиль Б. Мартос.

Таблиця 4 – Дані про кількість членів Полтавської спілки споживчих товариств та її структурні підрозділи (1916–1920 рр.)*

На початок року	Споживчі та інші товариства, члени ПССТ	Відділення спілки, контори	Агентства спілки	Інші спілки – члени ПССТ
1916	39	–	–	–
1917	155	–	–	1
1918	748	3	–	3
1919	1 043	4	2	6
1920	1 164	4	5	9

Складено на підставі: Десять років існування Полтавської райспілки. (1915–1925). – Полтава : «Друкар», 1926. – 67 с. – С. 39.

У ті роки спілка не тільки розвинула обслуговування споживчих товариств більшості повітів губернії, відкрила свої відділи в Лубнах, Золотоноші, Прилуках, значно збільшила обсяги товарообороту, налагоджувала власне виробництво товарів, але й велику увагу надавала просвітницькій діяльності.

Полтавська спілка споживчих товариств, як наголошував у своїх спогадах історик і публіцист, колишній працівник спілки, її інструктор у культурно-просвітницьких справах Д. Соловей, «стала відомою далеко за межами Полтавської губернії як ду-

жий український центр, що в силі поступався лише київському «Дніпросоюзові». Центр, у якому виховувались і зростали прекрасні кадри громадських робітників, що згодом працювали не тільки в споживчій кооперації, а й в інших ділянках життя. Центр, що витратив багато сил та матеріальних засобів на підтримку української культури в часи лихоліття й збройної боротьби за Українську Народну Республіку, коли державний апарат УНР безсилий був піклуватися про все» [90, с. 86].

Таблиця 5 – Торговельні обороти Центральних і Полтавських союзів споживчих товариств у 1918 р.*

Назва об'єднань кооперативів	Початок діяльності	Сума реалізованих товарів у 1918 р. у крб
Дніпросоюз	1.06.1917 р.	61 504 000
Полтавська спілка споживчих товариств	15.02.1916 р.	58 280 000
ПОЮР	15.05.1912 р.	57 819 000
Кременчуцька спілка	1.01.1918 р.	9 393 000
Роменський союз	16.03.1916 р.	6 345 000
Пирятинський союз	30.04.1917 р.	6 257 000
Миргородський союз	1.09.1917 р.	2 252 000

Складено на підставі: Полтавський кооператор. – 1920. – № 1–8. – С. 70.

В умовах постійного зростання кількості кооперативних організацій ЦУКК окремі кооперативні товариства та їх спілки приділяли велику увагу культурно-просвітницькій роботі, надавали матеріальну підтримку закладам науки, освіти, мистецтва. «Кооперативні організації впродовж 1917–1920 рр. влаштовували лекції, читання, організовували бібліотеки, музеї, книгарні, народні будинки, школи, народні театри, концерти, дитячі садки, проводили екскурсії, друкували і розповсюджували різну за тематикою літературу», – зазначає І. Фареній [104, с. 93].

Полтавська спілка, зокрема, активно займалася розповсюдженням української книжки. До Лютневої революції на всю губернію було лише дві книгарні в Полтаві. До сіл, особливо віддалених, українські книжки діставалися рідко. Тому, як зга-

дував Д. Соловей, ПССТ відразу ж узялася за створення великого книжкового складу для масового просування книжки на

Дмитро Соловей

село через споживчі товариства. Було встановлено зв'язки з найбільшими українськими книжковими складами та видавництвами в Києві й Харкові, щоб безупинно поповнювати запаси, що їх досить швидко розбирано село й сама Полтава. Уже в 1918 р. склад ПССТ виріс у найбільше в Полтаві книготоргівельне підприємство з власною великою роздрібною книгарнею.

Книжковий склад ПССТ не встигав добувати й привозити до Полтави достатню кількість українських книжок та російських, писаних про Україну й українські справи, – так

швидко вони розходилися, такий колосальний був попит на них. Українські видання, що протягом багатьох років майже не порушно лежали на полицях комори «Київської Старовини», тепер зникали з неймовірною швидкістю, розтікаючись по всіх закутках пробудженої до життя України. Як свідчив сучасник, «найбільшим споживачем книжок стало село – те саме село, де кількість неписьменних доходила до 85 %. По селах Полтавщини, де раніше ніколи не було організованого продажу книжок взагалі, а тим паче українських, тепер де-не-де крамниці споживчих товариств постійно їх продавали» [90, с. 87].

Уже через кілька місяців після революції давні запаси різних видань майже вичерпалися, став відчуватися голод на книжку. Школи Полтавщини одна за одною переходили на викладання українською мовою, а підручників не було зовсім, як і допоміжної літератури для вчителів. Гостро бракувало словників, підручників з граматики. «І тут ПССТ виконала чималу культурну роботу, організувавши власне видавництво, що поряд з нововід-

критим видавництвом Педагогічного бюро Полтавського губ. земства, дало в 1917–1920 рр. не одну сотню тисяч примірників української продукції» [90, с. 87–88].

Ще до 1918 р. Полтавська спілка видрукувала понад десять книжок, серед них такі: «Козаччина», «Як жив український народ», «Коротка історія України» та ін. У 1917 р. видавництво ПССТ забезпечило видання трьох випусків «Вістей Полтавської спілки споживчих товариств (торговельний бюлетень)», «Листів до споживачів про хатні справи Спілки» [90, с. 90–91].

ПССТ відкрила видавничий відділ і власну друкарню, публікувала твори відомих письменників, підручники, poradники, зокрема «Театральний poradник» (пізніше подібний poradник видав «Дніпросоюз»). Підручники друкувалися великими тиражами. Коли питання українізації поостало особливо гостро, ПССТ спільно з Педагогічним бюро Полтавського губерньського земства узяли на себе завдання постачати школи українською науковою, навчальною і художньою літературою. Виданий у Полтаві «Театральний poradник» тиражем у 10 000 примірників протягом кількох місяців повністю розійшовся, так буйно розвивався по селах аматорський український театр [90, с. 92–93].

Восени 1918 р. ПССТ почала видавати журнал «Полтавський кооператор». Спочатку він виходив двічі на місяць. Читачі вважали цей часопис одним із найсолідніших українських кооперативних журналів. Видавництво ПССТ надрукувало та відправило на село багато тисяч портретів письменників і громадських діячів: Т. Шевченка, Б. Грінченка, Лесі Українки, Панаса Мирного, М. Драгоманова, І. Котляревського та ін. Як свідчив Д. Соловей, «ці портрети можна було тоді бачити на селах скрізь: і по Просвітах, і по школах, і по кооперативах, і по сільських урядах, і по селянських хатах» [90, с. 93, 95].

Зазначимо, що видавничу діяльність ПССТ провадила спільно з Полтавським губерньським земством. Культурно-освітній відділ земства відразу ж після революції очолив кооперативний діяч Михайло Токаревський, а восени 1917 р. земські збори обрали його головою. При земстві діяло вже згадане Педагогічне

бюро, яке очолював історик-археолог Михайло Рудинський. Земство займалося підготовкою учительських кадрів, забезпеченням українських шкіл підручниками. Чимало книжок, підготовлених до друку Педагогічним бюро, було надруковано Полтавською спілкою споживчих товариств [90, с. 115–117].

Важливу роль у культурно-освітній діяльності ПССТ відігравала її бібліотека. Передусім тут збирали всіляку кооперативну літературу, потрібну чи для практичної роботи, чи для теоретичних студій. Сюди потрапляли й зразки інших, здебільшого українських видань, які надходили до торговельної Книжкової комори спілки. Саме так протягом двох років виросла велика бібліотека на кілька тисяч книжок, яка потребувала окремого приміщення й досвідченого бібліотекаря. При книгозбірні поволі утворився цінний архів величезної кількості часописів – кооперативних і некооперативних, що надходили до ПССТ з усіх кінців України, а частково й з Росії.

Окрім службовців ПССТ, бібліотека обслуговувала полтавців, головнo – громадських діячів, працівників культури, освіти, науки, бо міська книгозбірня, яка до революції майже не мала української літератури, не дуже дбала про неї й тепер з огляду на проросійські погляди персоналу цієї установи. Тож до заснування бібліотеки Просвітнього союзу «Українська культура» бібліотека ПССТ була першою українською бібліотекою в Полтаві. Зі становленням радянської влади вона «потроху «розтанула», а великий, неоцінимий з погляду історичного, газетний архів – знищено» [90, с. 96].

Полтавська спілка споживчих товариств опікувалася підготовкою кадрів. Час від часу при ній влаштовувалися курси інструкторів-кооператорів. Як зазначав Д. Соловей, слухачів на курси добирали дуже пильно, дбали, щоб кожен кандидат вирізнявся порядністю та виявляв щире зацікавлення громадською роботою. Ентузіазм і відданість ідеї відродження української нації тоді цінувалися найвище [90, с. 102]. Курси ПССТ давали, безперечно, добру теоретичну й практичну підготовку до кооперативної й громадської діяльності. Місцеві кооператори зажили

авторитету й пошани й поза межами Полтавщини. Вишкіл пройшло більше сотні добірних людей, у тому числі 90 % молоді. «Це були, як тоді говорили, молоді й сміливі інженери-будівничі нового устрою на Україні – устрою кооперативного», – стверджував Д. Соловей [90, с. 102–103].

Апарат ПССТ налічував до трьох сотень осіб. Усі вони працювали дружно, енергійно, розбудовуючи найсильнішу економічну й ідейну українську базу на Полтавщині, якою була спілка споживчих товариств губернії. У своїх спогадах Д. Соловей підкреслював, що люди трудилися «не з примусу й страху, як за радянських часів, а з доброї волі, переконання й громадської свідомості. Такого одностудного, згуртованого й дійового апарату, не отруєного атмосферою склок, внутрішньої боротьби, доносів, страху та рабської прислужливості, я потім не зустрічав уже ніколи», – писав він [90, с. 104]. Сильніші, більш досвідчені інструктори ПССТ по своїх районах готували працівників низових споживчих товариств, засновуючи курси для рахівників, продавців, членів правлінь та ревізійних комісій, отже, через український кооперативний вишкіл системи ПССТ пройшло багато сотень кращих людей села, що повсюди ставали до практичної національної громадської роботи.

Кооперація Полтавщини сприяла реалізації культурних і освітніх проектів передусім коштами. І. Витанович зазначав: «З надісланих до Полтавської спілки споживчих товариств звітів від 131 об'єднаних товариств довідуємося, що 100 із них відраховували із своїх прибутків у 1917 р. 104, 913 крб на утримання «Просвіти», народних домів, громадських бібліотек, на стипендії учням, на кооперативну школу в Полтаві, кооперативний інститут і т. д.» [14, с. 223].

Полтавська спілка споживчих товариств виділяла кошти на губернські і всеукраїнські освітні заходи. За даними І. Витановича, загальні збори ПССТ у вересні 1918 р. ухвалили виплатити з чистих прибутків: на допомогу середнім школам, які створювалися по селах, – 150,0 тис. крб, на українську Павленківську гімназію в Полтаві – 30,0 тис. крб, на кооперативний інститут у Києві (тоді тривав процес його заснування) – 50,0 тис. крб, на

кооперативну школу в Полтаві – 20,0 тис. крб, на історико-філологічний факультет у Полтаві – 30,0 тис. крб, на стипендії учням, дітям незаможних кооператорів – 20,0 тис. крб [14, с. 223].

За сприяння кооперативних організацій на Полтавщині було відкрито близько 100 сільських гімназій. ПССТ брала участь у заснуванні в Полтаві історико-філологічного факультету, відомого і як Український університет, що діяв до 1922 р. Цей заклад був позбавлений матеріальної підтримки з боку держави і кілька років перебував на утриманні місцевих кооператорів [4].

Зазначимо, що ідея відкриття Українського університету в Полтаві виникла ще перед Першою світовою війною в Товаристві українських поступовців (ТУП), до якого належали майже всі видатні полтавці. Початок національній вищій школі – українським університетам у Києві, Кам'янець-Подільському та Полтаві – було покладено в 1918 р. завдяки ініціативі й підтримці Центральної Ради і Гетьманського уряду. Ініціаторами створення вишу були комісар освіти Полтавщини В. Андрієвський, Народна губернська управа та Полтавська спілка споживчих товариств. Біля джерел навчального закладу стояли громадські, політичні й культурні діячі краю та України – Б. Мартос, Н. Мірза-Авакянц, В. Ніколаєв, М. Токаревський, Д. Шульга, В. Щепотьєв, В. Щербаківський, кращі наукові сили Харківського університету – академіки та професори Д. Багалій, О. Кисильов, М. Сумцов та ін. [95, с. 4].

Концепцію Українського університету в Полтаві розробив Михайло Якович Рудинський (1887–1958) – відомий український археолог, мистецтвознавець, охоронець пам'яток національної культури. Він вважав, що на початковому етапі виш мав діяти як окремий педагогічний факультет з історико-філологічним та природничо-математичним відділеннями [96, с. 6].

Викликають зацікавлення програми навчання, опубліковані як додатки до праці М. Рудинського. Крім програм підготовки фахівців, насамперед – учителів, було сформовано програми однорічних курсів, зокрема кооперації, що проводились коштом від Полтавської спілки споживчих товариств. Відповідно у пер-

шому і другому семестрах передбачалося вивчення таких дисциплін: «Історія і теорія кооперації», «Кооперація на Заході, в Росії і на Україні (сучасний стан)», «Організація і практика споживчих товариств», «Техніка організації і ведення крамниць споживчого товариства», «Заходи кооперативів у справі освіти», «Товарознавство», «Комерційна географія», «Комерційна кореспонденція» та ін. [96, с. 34].

Урочисте відкриття Полтавського університету відбулося на початку вересня 1918 р. З огляду на те, що виш був державний, гетьманська влада обіцяла утримувати професорів і технічний персонал державним коштом. Полтавська спілка споживчих товариств активно долучилася до справи матеріального забезпечення цього навчального закладу. Утім, коли на заміну Гетьманату прийшла Директорія, він був позбавлений фінансової підтримки й опинився в скрутному становищі, яке загрожувало самому існуванню вишу. «Тоді Полтавський Університет узяла на утримання спілка споживчих товариств, і він успішно продовжував свою працю» [95, с. 10, 11].

Важливо, що полтавські кооперативи та їх спілки не тільки підтримували культурно-освітні заходи у краї, але й ретельно планували та успішно реалізували власні проекти, часто ініціювали створення культурних організацій і установ. Дослідник історії українського кооперативного руху І. Витанович наголошував, що полтавській кооперації у справі налагодження культурної і просвітницької справи належало перше місце в усій Україні; вона була зразком для інших областей. З-поміж найбільш національно свідомих, подібних до кооперативних організацій Полтавщини, культурно-освітніми заходами визначилися Вінницькі спілки споживчої і кредитної кооперації, кооперативні організації Уманського повіту, Кременчука, Конотопська спілка [14, с. 223–224].

Завершуючи розповідь про внесок Б. Мартоса у розвиток кооперації в Україні загалом і Полтавській губернії зокрема, вважаємо за необхідне акцентувати на його ставленні до кооперативної ідеології, сутність якої, на думку професора А. Макаренка, «зводилася до мирного перетворення індустріального

капіталізму «на новий кооперативний суспільний лад, економічну основу якого мав би становити домінуючий у змішаній економіці кооперативний сектор» [47, с. 111]. У другій половині XIX ст. кооперативні соціалісти (В. Кінг, Луї Блан, Ф. Лассаль, Ф. Бюше, П. Прудон) вважали кооперативи, передусім споживчі та виробничі, головною господарською формою мирного еволюційного руху до нового й справедливого суспільства, де конкуренція й експлуатація буде замінена взаємодопомогою та співпрацею людей. Діячі кооперативного руху пропонували різні способи досягнення такої мети. Одні обґрунтовували теорію «кооперативного соціалізму», інші – «кооперативізм» або «кооперативну республіку», треті – «кооперативний капіталізм» [47, с. 112–124].

Теорія «кооперативного соціалізму» була досить популярною й у першій половині XX ст. Окремі діячі соціалістичного руху та вчені-економісти вважали, що за умови доброго розвитку споживчі кооперативи здатні замінити собою інші види кооперації, задовольнити споживчі потреби населення та ефективно співпрацювати з комунальними і державними підприємствами [19, с. 217].

Дослідники вважають близькими до теорії «кооперативного соціалізму» таких українських кооператорів: М. Туган-Барановського, Й. Волошиновського, Б. Мартоса. Імовірно, саме Борис Миколайович був причетний до видання в Україні праць видатного французького теоретика кооперації Ш. Жіда [27].

Обіймаючи посаду міністра фінансів, Б. Мартос наголошував, що кооперативні установи задовольняють потреби державного характеру. Тому держава повинна допомагати кооперативам і визнати неприбутковий характер їх діяльності [112]. Пропозиції Б. Мартоса знайшли відображення в ухваленому РНК 26 січня 1919 р. «Законі про звільнення кооперативних установ од оподаткування» [15].

Про заходи щодо співпраці держави з кооперативними організаціями свідчить ухвалення «Закону Ради Міністрів УНР про утворення з складу департаменту сільськогосподарської економіки, кооперації та статистики, департаменту економіки та

кооперації» [114] та «Закону про продовження до 1 травня 1920 р. двохрічного строку на представлення Окружним судам статутів кооперативних товариств та їх союзів для реєстрації» [113]. Велике значення для розвитку кооперації мав «Закон про видачу довгострокових позичок центральним кооперативним установам та фінансування української кооперативної промисловості», що мало стимулювати розвиток кооперативного виробництва товарів широкого вжитку [16].

Сучасні вчені слушно підкреслюють, що Б. Мартос провадив політичний і економічний курс УНР на принципах «кооперативного соціалізму», основоположні засади якого базувалися на кооперативній ідеї. Він підтримував кооперацію, сприяв виділенню кооперативним організаціям фінансових ресурсів для виконання державних завдань [116, 117].

«Уряд Центральної Ради, – зазначав І. Кравченко, – вбачав у кооперації ту економічну й суспільну базу, що на ній має будуватися українська державність, а самі кооператори висловлювалися у той спосіб, що кооперація в Україні якраз і є та «сінь землі», той омріяний новий лад, у якому заспокоїться розбурхана революційна стихія» [38]. Дослідник зауважував, що українська кооперація брала на себе функції майже титанічні, нерідко підмінюючи державу. Так, кооперативні організації займалися постачанням війська, за Денікінщини вони піклувалися про національну школу, видавали сотні назв книжок, газет, журналів і т. ін. На руїнах національної держави кооперація залишалася єдиною вцілілою будівлею. «В ній бачили порятunek, бо в часи війн, розрухи кооперація рятувала народ від голоду і холоду, в тому числі й духовного» [38].

Участь у кооперативному русі сприяла підготовці кадрів до роботи в органах влади Української держави. Як уже повідомлялося вище, до першого складу Генерального секретаріату УЦР (1917 р.) увійшли Б. Мартос – інспектор кооперації Полтавського земства (очолив Генеральне секретарство земельних справ), Х. Барановський – голова правління Київського союзу дрібного кредиту та Українського народного кооперативного банку (керував секретарством фінансів), М. Стасюк –

працівник кооперативних товариств на Катеринославщині і Київщині (був на чолі секретарства продовольчих справ), П. Христюк – один із організаторів кооперативної преси (генеральний писар УЦР). Згодом генеральним секретарем фінансів став відомий учений-економіст і теоретик кооперації М. Туган Барановський, генеральним секретарем праці, а потому міністром військових справ і праці – організатор кооперативних товариств і спілок М. Порш. Високі державні посади обіймали Ф. Крижанівський (авторитетний фахівець із кооперативного кредитування), М. Левитський (видатний кооперативний діяч, Д. Коліух (голова правління «Дніпросоюзу»), О. Зарудний (колишній секретар журналу споживчої кооперації «Потребитель»). Їх та багато інших знаних кооператорів з великим організаційно-господарським досвідом було запрошено до органів влади в Києві, губерніях, повітах. Наприклад, головою Полтавської губернської управи став інструктор кооперації, член правління Полтавської спілки споживчих товариств М. Токаревський, Ольгопільську народну управу очолив відомий на Поділлі кооператор І. Зборовський [104, с. 121–124].

Отже, здійснене нами дослідження кооперативної діяльності Б. Мартоса в Україні в 1914–1919 рр. дозволяє зробити висновок не тільки про його вагомий внесок у розвиток різних видів кооперації, а й про намагання створити в країні «кооперативну республіку», хоча ця проблема потребує спеціального студіювання.

РОЗДІЛ 2. В ЕМІГРАЦІЇ

2.1. Борис Мартос і Українська господарська академія

Наприкінці 1919 р. уряд УНР відправив Б. Мартоса за кордон – з особливими дорученнями та повноваженнями. Йому випало тоді розв'язувати з представниками урядів Чехословаччини та Німеччини питання щодо організації навчання українських громадян, які опинилися за кордоном, та надання їм матеріальної допомоги. Перебуваючи в еміграції, Б. Мартос зосередив свої зусилля, головним чином, на підготовці фахівців для української кооперації та проведенні наукових досліджень. В один із його приїздів до Праги 1920 р. українські студенти звернулися до Бориса Миколайовича з проханням прочитати їм лекцію про кооперацію. «Тому, – писав він, – коли я звільнився від обов'язків міністра (червень 1920 р.), то вирішив організувати в Празі кооперативні курси для наших студентів, надіючись одержати на це матеріальну підтримку від чеського уряду» [52, с. 102–117].

Щоб ознайомитися з особливостями діяльності різних кооперативних осередків, зокрема з організацією кооперативних курсів, Б. Мартос відвідав Берлін, Дрезден, Мюнхен, Лейпциг, Регенсбург, Гамбург і зібрав цінні матеріали з теорії та практики кооперації, а також з питань організації кооперативних курсів і шкіл. Потім він намагався організувати кооперативні курси в Ужгороді. Повернувшись до Праги, Б. Мартос побував в Українському громадському комітеті (УГК), який очолював відомий громадський діяч Микола Шаповал. Той запропонував Борисові Миколайовичу заснувати курси при цьому комітеті. Невдовзі план і програма курсів були схвалені, а Б. Мартоса призначено керівником кооперативного відділу комітету. За допомогою чеських соціал-демократів він отримав для курсів приміщення в одній із пражських шкіл. Викладачами, крім Б. Мартоса (кооперація), стали О. Мицюк (народне господарство) і В. Старосольський (право). Невдовзі мало розпочатися навчання [52, с. 102–104.].

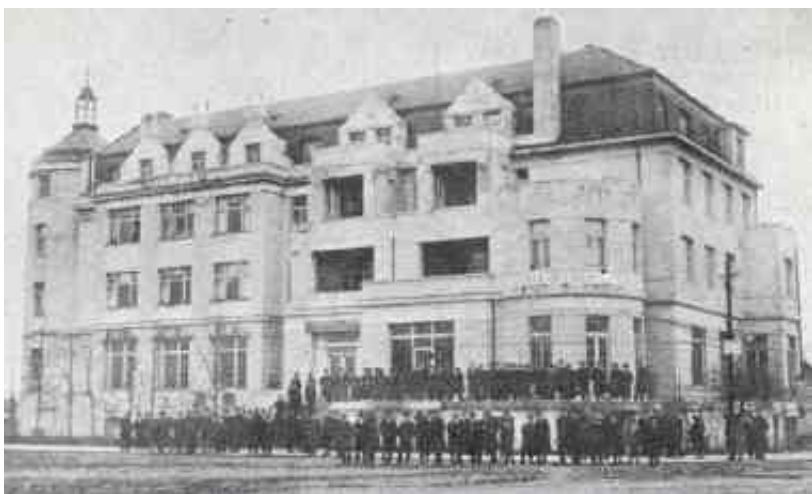
Успішній діяльності Українського громадського комітету, зокрема в організації процесу підготовки кадрів, сприяло те, що Чехословацький уряд розвивав акцію допомоги емігрантам, у тому числі й українцям, дав дозвіл на переїзд Українського вільного університету з Відня до Праги і взяв його на своє утримання. Багато наших співвітчизників тоді отримали візи до Чехословаччини за допомогою Українського громадського комітету. До Праги приїхали Б. Матюшенко, М. Галаган, С. Гольдельман та інші. У січні 1922 р. було обрано нову управу в складі: голова – М. Шаповал, заступник – Б. Матюшенко, член управи – Н. Григорійв, кандидат у члени управи – Б. Мартос. Секретарем призначили С. Гольдельмана [52, с. 103–105].

Ці чинники та надія на подальшу підтримку уряду Чехословаччини давали змогу організувати замість курсів вищий навчальний заклад. Б. Мартос «брав близьку участь в реорганізації кооперативних курсів, які були перетворені в дворічний Інститут сільськогосподарської кооперації, а потім в Українську господарську академію (Подєбради); як член організаційної комісії розробив плани навчання кооперативного відділу» [8]. Основою і передумовою заснування 1922 р. Української господарської академії та її подальшого розвитку було таке: значне скупчення в екзилі висококваліфікованих фахівців з України, які брали участь у державному будівництві при уряді УНР, велика кількість молоді, а також урядова гуманітарна підтримка емігрантів з колишньої Росії після революційних подій 1917–1920 рр., надання субсидій науковим й видавничим емігрантським інституціям.

Загальні збори УГК 17 січня 1922 р. обрали спеціальну організаційну комісію (М. Шаповал, Б. Матюшенко, О. Мицюк, В. Старосольський, М. Косюра, Б. Мартос і С. Гольдельман), на яку було покладено обов'язок подбати про допомогу українським ученим і культурним силам в Україні та в еміграції [94, с. 13–14].

Невдовзі перед відкриттям Української господарської академії Б. Мартосу довелося виступати на студентському вічі та доводити доцільність заснування вищої школи, спростовуючи чут-

ки, боцімто він не має вищої освіти, а закінчив тільки нижчу залізничну школу. Тим часом організаційна комісія працювала дуже інтенсивно й намагалася все закінчити якнайшвидше, щоб 1 травня вже можна було урочисто відкрити навчальний заклад. Зробити треба було багато, зокрема, крім програм навчання, скласти кошторис, сформулювали різні правила внутрішнього розпорядку школи тощо. Роботу виконували колективно: проекти, підготовлені окремими її членами, докладно та всебічно обговорювалися на пленумах, вносилися додатки й поправки, відшліфовувалися формулювання й т. ін. Щодо запрошення лекторського персоналу, то організаційна комісія ухвалила залучати лише тих осіб, які викладають або вже викладали у вищих школах [52, с. 102–117].

Вигляд готелю «У короля Юрія», коли його наймала Українська господарська академія для своїх установ. Перед будівлею члени УГА – професори й студенти першого прийому

Ця комісія налагодила листування з управою Всеукраїнської спілки сільськогосподарських техніків, що на той час перебувала в еміграції в Польщі. Учені, які гуртувалися довкола цієї спілки, охоче відгукнулися на заклик комісії, а згодом, коли

справа заснування академії отримала реальне підґрунтя, частина їх прибула до Чехословаччини й узялась за організацію нової школи. З її осередку вийшла перша президія академії (ректор – проф. І. Шовгенів, проректор – проф. Б. Іваницький та секретар професорської ради проф. І. Шереметинський) та декани агрономічно-лісового та інженерного факультетів.

28 квітня 1922 р. відбулося перше засідання професорської ради академії (в Празі), з цього дня почавши свою діяльність як приватна «висока школа», але формально її статут був затверджений лише 16 травня того ж року. Спочатку Українська господарська академія мала трирічну програму навчання. У 1924 р. її реорганізували у вищу школу з чотирирічним курсом навчання та правом надавати своїм випускникам звання інженера відповідного фаху. Плани і програми навчання у ній склалися за взірцями аналогічних західноєвропейських шкіл.

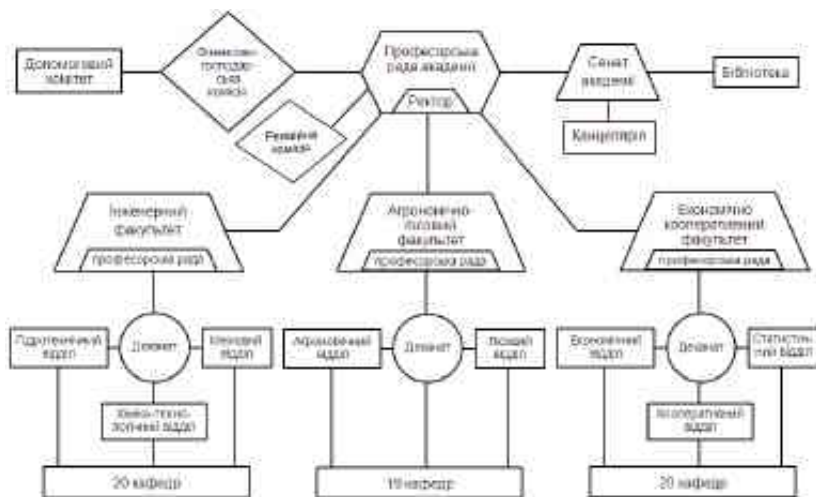
Академія мала три факультети – агрономічно-лісовий з відділами агрономічним і лісовим, інженерний з відділами хіміко-технологічним, гідротехнічним і землемірним, економічно-кооперативний з відділами економічним, кооперативним і статистичним. Вищу надавалося право відкривати нові відділи, кафедри, а також середні та нижчі школи і фахові курси, допоміжні установи. Навчання велося українською і чеською мовами. Рік складався з двох семестрів: зимового (з 1 вересня до 1 березня) та літнього (з 1 березня до 1 вересня).

Вищим органом управління, якому належало загальне керівництво в УГА, була професорська рада на чолі з ректором. Виконавчим органом професорської ради академії був сенат, до складу якого входило 6 осіб – ректор, проректор, секретар професорської ради та декани факультетів. Справами окремих факультетів керували професорські ради на чолі з деканами [94, с. 13–23].

У спогадах про творців УГА лектор вишу О. Козловський зазначав: «Президію академії творила трійця – ректор, проректор і секретар проф. ради академії. Тому до загальної характеристики перших двох адміністраторів академії треба додати ще постаті тих професорів, які виконували цю останню функцію.

Першим секретарем проф. ради академії був проф. Іродіон Шереметинський, який властиво в цій ролі не встиг себе виявити, бо виконував її короткий час і скоро перебрав посаду декана агрономічно-лісового факультету. Другим з черги був проф. Б. Мартос, а його пізніше заступив доцент О. Бочковський. У цій функції вони обидва виконували важливі завдання – полагодження зв'язків із зовнішніми чинниками...» [36, с. 78].

СХЕМА ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (фрагмент)*

*Джерело: Українська господарська академія в Ч.С.Р. 1922–1935. Том 1. Нью-Йорк: Українська висока політехнічна школа на чужині. – С. 175.

Коли УГА оголосила про прийом студентів, надійшло понад 600 заяв з різних місць Чехословаччини, Польщі, Румунії, Болгарії, Австрії. Було створено комісію для їх розгляду, яка керувалася такими засадами: студентами академії можуть бути громадяни українських земель із середньою освітою й атестатом зрілості; перевагу слід віддавати тим, хто вже навчався у вищій школі, і не приймати тих, хто вже має вищу освіту; приймати осіб, у першу чергу, неодружених віком до 32-х років; віддавати

перевагу особам, які перебувають в еміграції, зокрема колишнім воїнам армії УНР. Як згадував Б. Мартос, серед студентів УГА були українці (зі Східної та Західної України, Буковини, Кубані, Зеленої України – території на Далекому Сході, де на початку 1920-х рр. проживали сотні тисяч українських переселенців), білоруси, чехи, болгар, росіяни та інші [52, с. 110–111].

Академія своєю організацією з чотирирічним планом навчання відповідала чеським вищим школам того ж типу – з тією різницею, що, крім фахових предметів, у ній також викладалися українознавчі науки. Упродовж перших десяти років в УГА працювало 118 педагогів (найбільше у 1928-му – 96). Разом до УГА було прийнято 786 студентів (найбільше в 1926–1927 рр. – 613), з яких закінчило навчання зі званням інженера 569 осіб (більшість із них згодом працювала за своїм фахом на західноукраїнських землях). Серед них були агрономи, лісники, хіміки-технологи, гідротехніки та економісти-кооператори. При УГА діяли: фундаментальна бібліотека фахової літератури, 33 кабінети, 14 лабораторій, ферми, лісовий розсадник, метеорологічна станція, навчальні кооперативи. Чимало з професорів УГА були визначними науковцями, з-поміж яких агрономи В. Доманицький, В. Чередієв; економісти О. Мицюк, В. Садовський, В. Тимошенко; кооператори С. Бородаєвський, Б. Мартос та ін. [83, с. 3349–3350].

Більшість установ Української господарської академії містилася в замку, що височів на правому березі річки Лаба біля Подебрад. Тут «світло світу цього побачив великий чеський король, апостол міжнародного замирення ще в 16 ст. Юрій Подебрадський. А далі – луки, короновані високими осокорами, і бір в далечині синій. На правому березі манить, кличе до себе чарівна затишна липова алея, в якій було біля 500 лип і один могучий столітній дуб...», – так лірично описав новий свій дім з парком і річкою колишній катеринославський повстанець, а з 1922 р. учень матуральних курсів при УГА Гаврило Гордієнко. – Замок для чехів є дорогою історичною пам'яткою, а від року 1922 став він дорогою цінністю і для українців, бо в ньому містилася фортеця української вільної науки – Українська господарська академія» [34, с. 17].

Б. Мартос із перших років еміграції займався педагогічною і науковою діяльністю, досліджував кооперативний рух, вивчав європейський досвід підготовки кадрів для кооперативного сектору економіки, брав участь у створенні навчальних закладів, з 1922 р. викладав у згаданій Українській господарській академії. Того ж року його було обрано на доцента цього вишу з дорученням керувати двома кафедрами – теорії кооперації та споживчої кооперації. 1924 р. Б. Мартос захистив перед радою факультету свою наукову розвідку «Теорія кооперації» і став професором УГА [33, с. 19]. Борис Миколайович був активним учасником налагодження діяльності вишу, зокрема організації його фінансування, забезпечення підручниками, поліпшення побутових умов викладачів та студентів.

Творці Української господарської академії, з-поміж яких було чимало будівничих української державності, у своїх задумах щодо фундування вищої технічної школи та визначення її характеру і завдань керувалися такими засадами:

«Піднесення добробуту українського народу, що його суспільна і господарська міць залежить у великій мірі від масового поширення технічно-господарських знань і опанування ним сучасної модерної техніки в усіх галузях суспільно-господарського життя.

Суспільно-господарський розвиток українського народу залежить, головним чином, від забезпечення кваліфікованими, творчо-ініціативними, технічно-фаховими кадрами.

Українські технічно-господарські кадри мають бути виховані в українських національних, технічно-господарських школах, подібних до шкіл кожного культурного народу.

Система українського технічно-господарського шкільництва має бути завершена Українською національною політехнікою, бо тільки вона зможе дати студентові не тільки абстрактний технічний вишкіл, але конкретне технічне знання, органічно зв'язане з потребами рідного краю та добробутом свого народу. І поки подібної технічної школи на українських землях немає, її завдання виконуватиме Українська господарська академія поза межами Батьківщини» [94, с. 13–23].

Коли особовий склад професури академії поповнився, згідно зі статутом було обрано її керівний орган – сенат – у складі ректора, проректора, секретаря професорської ради (ним став Б. Мартос), деканів трьох факультетів [52, с. 102–117].

Перед кожним викладачем стояло завдання не тільки готувати і проводити лекції та практичні заняття, а й самовдосконалюватися, знайомитися з новітньою європейською літературою зі свого фаху, яка з'явилася за час війни і після неї. Педагоги мусили представити в деканат докладну програму свого курсу. Як писав згодом Б. Мартос, української наукової літератури тоді практично не було, тому викладач мав підготувати підручник зі своєї дисципліни. Завдяки відповідальній і копіткій праці чимало з колег Бориса Миколайовича написали їх упродовж першого року діяльності УГА. Для вироблення термінів українською мовою було створено термінологічну комісію. «Коли ректор І. Шовгенів і я, як секретар проф. ради, повезли й показали міністрові д-ру В. Гірсі перші підручники, то він був приємно здивований і сказав, що шкода видавати підручники літографічно, треба видавати їх друком, – розповідав Б. Мартос. – Я зауважив, що на це потрібно великі кошти, а д-р Гірса відповів: «На таке діло кошти знайдуться» [52, с. 102–117].

У липні 1922 р. при УГА було створене Видавниче товариство, що об'єднувало студентів і професорів. Воно працювало до 1928 р., а далі видавничу діяльність продовжила сама академія. За час існування вишу було опубліковано 698 найменувань наукової і навчальної літератури, зокрема підручників, монографій, рефератів, розвідок і т. ін., близько 25 % яких – іноземними мовами (чеською, німецькою, французькою, англійською, іспанською та сербською). Спочатку УГА займалася переважно виданням підручників, а з часом продовжило публікацію наукових студій з економіки, права і соціології. На економічно-кооперативному відділі підготовкою праць з питань кооперації займалися головним чином Б. Мартос і С. Бородаєвський. З 1927 р. почали виходити друком наукові «Записки УГА». У 3-х томах (7 випусках) було опубліковано 65 досліджень викладачів вишу [63, с. 161, 162].

Б. Мартос був одним з авторів програм і організаторів економічно-кооперативного факультету Української господарської академії. Як він згадував, саме організація цього підрозділу вишу передбачала підготовку кваліфікованих працівників для державних установ і місцевого самоврядування, а також для кооперативних і приватних підприємств. У відбудові культурного і господарського життя в Україні велику роль мали відігравати земства і кооперативи, тому в програму факультету було включено багато предметів, пов'язаних із кооперацією та місцевим самоврядуванням. Програми окремих відділів ґрунтувалися на дисциплінах, які становили собою зміст освіти в усіх європейських вищих школах цього типу. На кооперативному відділі викладалися, зокрема, такі спеціальні предмети, як організація і практика кредитних кооперативів, споживчих, будівельних, промислових, електричних і молочарських; кооперативний збут продуктів сільського господарства; кооперативне постачання машин, кооперативне право, кооперативна ревізія, кооперативна статистика та ін. [51, с. 59–66].

Як було згадано вище, у 1924 р. Б. Мартос став професором Української господарської академії, в 1923–1925 рр. обіймав посаду проректора економічно-кооперативного факультету.

Це був один із найбільших підрозділів вишу, який включав у себе такі кафедри: народного господарства, теорії статистики, господарської статистики, соціальної статистики, економічної географії, соціальної політики, економічної політики, фінансів, рахівництва (обліку), приватної економії, соціології, державного та місцевого права, адміністративного права, приватного права, історії кооперації, теорії кооперації, споживчої кооперації, кооперації продуцентів (промислової кооперації), місцевого самоврядування, соціальної гігієни та санітарії.

Факультет мав на меті підготовку кваліфікованих працівників, як уже наголошувалося, для організацій і підприємств державних, приватних і кооперативних. Тому програми містили в собі багато предметів з історії та теорії кооперації, місцевого самоврядування, яких не було в навчальних планах інших тогочасних вищих шкіл.

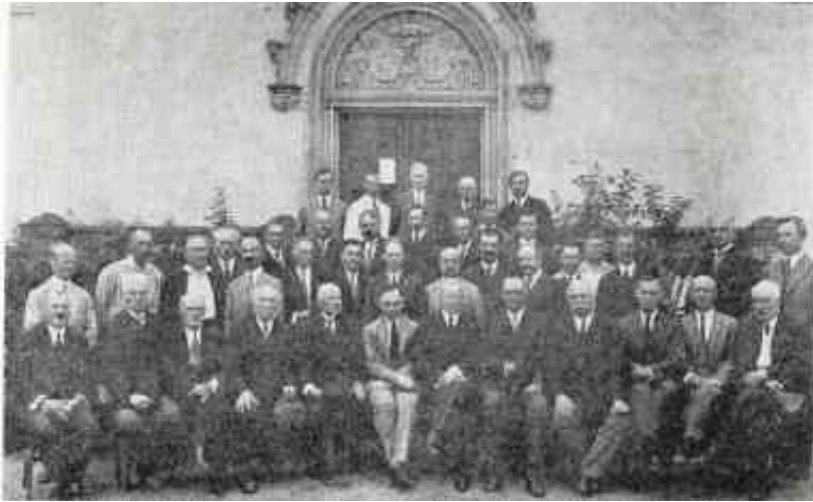
На всіх відділах економічно-кооперативного факультету – економічному, кооперативному та статистичному – викладалися предмети з кооперації: теорія кооперації в I–II семестрах та історія кооперації – в II–III семестрах. Крім того, студенти кооперативного відділу вивчали спеціальні дисципліни – споживчу кооперацію (III–VI семестри) і кооперативний кредит (III–VI семестри). Протягом одного семестру, починаючи з IV по VIII, здійснювалось викладання таких дисциплін: кооперативний збут сільськогосподарських продуктів, сільськогосподарська кооперація, кооперативне постачання машин і сировини, молочарські спілки, сільськогосподарська електрична кооперація, кооперативні банки, методика рахівництва споживчих товариств, методика рахівництва кредитних товариств, продукційна кооперація, кооперативне право, міжнародна кооперативна організація, будівельна кооперація, історія української кооперації, кооперація Чехословаччини, кооперативна статистика, кооперативна література, кооперативний семінар, кооперація і політика, товариство гуртових операцій, організація та ведення збоїв та ін. [72, с. 24–37].

Сергій Бородаєвський

На кафедри кооперативних дисциплін, крім Б. Мартоса як колишнього голови управи Центрального українського кооперативного комітету і члена наглядових рад центральних кооперативних установ, організатора цілої низки кооперативних товариств та їхніх спілок, було запрошено і С. Бородаєвського – колишнього директора департаменту в Міністерстві торгівлі та промисловості Російської імперії, віце-міністра торгівлі і промисловості гетьманського уряду, автора багатьох праць із кооперації та кредиту. Він завідував кафедрами кредитної кооперації та промислової кооперації. Посади лекторів обіймали: І. Івасюк, колишній голова управи Кубанського союзу кредитових кооперативів, міністр фінансів Кубанського уряду, автор багатьох статей з кооперації, та В. Сапіцький – колишній інспектор кредитних кооперативів. Окремі дисципліни викладали запрошені чеські фахівці-кооператори: доктор А. Гулька (історія

чеської кооперації) та ревізор Е. Странд (продукційні товариства) [51, с. 59–66].

Група професорів (1932 р.). Зліва направо сидять: М. Косюра, Є. Сокович, К. Мацієвич, О. Ейхельман, С. Бородаєвський, О. Бочковський, Б. Іваницький, Л. Бич, І. Шереметинський, В. Іванис, В. Чередіїв, М. Славінський. Стоять – 1-й ряд: В. Кучеренко, В. Мельник, О. Безпалко, К. Безкровний, Б. Мартос, Б. Лисянський, О. Коваленко, С. Гольдельман, М. Добриловський, Л. Фролов, Б. Мапощенко, А. Марголін (гість), Л. Шрамченко, К. Подоляк, І. Мазепа, В. Королів, С. Комарецький, В. Садовський; 2-й ряд: О. Петров, М. Сочинський, Л. Грабина, М. Міткович, Г. Шиянів, М. Зайцев, В. Приходько, Я. Моралевич, Р. Димінський, В. Сапіцький, В. Доманицький

Важливу роль у практичній підготовці студентів факультету відігравали навчальні кооперативи, створені завдяки ініціативі Б. Мартоса. Так, у серпні 1922 р. в УГА було засновано споживче товариство «Україна». Тоді воно об'єднувало 77 членів і мало пайовий капітал 2 400 чеських крон. У 1926 р. товариство налічувало вже 360 членів. Його пайовий капітал становив 32 тисячі крон, резервний – 18 тисяч, інші фонди – до 1 тисячі. Товариство мало їдальню, буфет і крамницю. Якийсь час діяла ще одна кооперативна їдальня «Відродження». Свої їдальні та буфети при академії також мали т-во «Наша Хата» і Союз жінок-християнок.

На внесені паї споживче товариство «Україна» найняло приміщення для невеликої крамниці, де студенти могли купити все

необхідне. Згодом Український громадський комітет видав йому у позику 10 тисяч крон, що дало змогу відкрити їдальню. Споживчий кооператив не був формально зареєстрованим, проте на прохання його засновника Б. Мартоса Чеське товариство гуртових закупів (Прага) почало постачати кооперативу потрібні товари за гуртовими цінами. Завдяки цьому їдальня товариства мала змогу відпускати за 5 крон такий самий обід, за який у ресторані платили 7 крон. За дуже низькою ціною в кооперативній їдальні можна було купити склянку чаю чи молока. Тут готували українські страви: борщ, вареники тощо. Студенти – члени правління (управи) й роздавальники за свою роботу харчувалися безкоштовно [51, с. 62; 52, с. 87–88, 113].

Студентська кооперативна їдальня «Україна» в Подєбрадах

Ощадно-позичкове товариство «Єдність» було засноване в травні 1923 р. з числом 80 членів і пайовим капіталом 1 500 крон. У вересні 1926 р. кількість членів товариства становила 215 осіб, основний капітал досяг 18,7 тисячі крон, резервний – 1,4 тисячі крон, сума вкладів – 4 тисячі крон. Позики видавали на термін

по 6 місяців у сумі до 300 крон – для фізичних осіб і до 1 тисячі крон – для товариств. Керував «Єдністю» лектор І. Івасюк, колишній міністр фінансів Кубані. Споживче й ощадно-позичкове товариства давали змогу студентам закріплювати на практиці знання щодо діяльності кооперативних організацій [52, с. 87–88, 113].

Професор УГА Б. Мартос брав участь у діяльності Товариства українських економістів у Чехії, що виникло в 1923 р. у Подєбрадах, входив до редакційної колегії його органу «Український економіст». Метою «Товариства» було об'єднання фахівців-економістів і виконання науково-дослідної роботи головним чином у галузі економіки України. Воно мало задовольняти матеріальні й духовні потреби членів, сприяти поширенню економічної літератури й економічних знань, влаштовуючи публічні лекції в Празі і Подєбрадах. У 1930 р. у «Товаристві» числилося 44 члени [63, с. 238–239].

Заслуговує на увагу діяльність Товариства українських кооператорів при Українській господарській академії в Подєбрадах, членами якого були кооператори Б. Мартос, С. Бородавський та інші. Воно розвинулося з Товариства по розповсюдженню кооперативного знання, заснованого 25 вересня 1922 р. студентами економічно-кооперативного відділу академії для вивчення кооперації та поширення серед населення кооперативних ідей. Назву «Товариство українських кооператорів у Чехії» організація набула в 1926 р., накресливши перед собою професійні завдання в справах допомоги своїм членам. Товариство мало свою читальню, до якої одержувало біля 20 фахових кооперативних видань, бібліотеку, влаштовувало сходи з викладами і дискусіями, розвивало видавничу діяльність, випускаючи у світ «Кооперативний альманах» і «Кооперативний огляд», співпрацювало з львівським видавничим органом «Кооперативна республіка», налагодило плідні відносини з косівським Союзом промисловців Гуцульщини [63, с. 240].

У травні 1923 р. це товариство об'єднувало 41 члена, в тому числі 6 осіб із професорського складу, решта були студенти переважно економічно-кооперативного факультету. Згодом воно

перетворилося в «Товариство українських кооператорів», яке протягом тринадцяти років очолював Б. Мартос [51, с. 65–66].

Ще в серпні 1922 р. була заснована бібліотека УГА. Формувалася вона з куплених і подарованих книжок. На 1 січня 1931 р. у книгозбірні налічувалося 28 845 томів видань різними мовами. До читальні бібліотеки регулярно надходило більше 100 часописів. Тут був багатий матеріал для вивчення господарства України, головнo – література з соціально-економічних питань [63, с. 161].

Для підвищення кваліфікації професори академії особисто знайомилися з різними установами і підприємствами та їхніми керівниками, там збирали матеріали для семінарських занять і шукали можливість влаштувати старшокурсників на практику. Зокрема, професор Б. Мартос постійно вивчав досвід діяльності кооперативних організацій і використовував його в навчальному процесі. Для поліпшення викладання кооперативних дисциплін він часто організовував цілоденні екскурсії своїх слухачів (студентів) до великих і добре зорганізованих чеських кооперативних установ. У 1924 р. Борис Миколайович провів цілий місяць у Генті (Бельгія), де відбувався конгрес Міжнародного кооперативного альянсу, після чого місяць перебував у Брюсселі, де вивчав на місці добре розвинену будівельну кооперацію. У 1927 р. він відвідав Швейцарію, де ознайомився з досвідом роботи тамтешнього Центрального кооперативного союзу [33, с. 20–21].

Кооператори були учасниками Українських наукових з'їздів, які ініціював Український академічний комітет. Перше із таких зібрань відбулося в Празі 3–7 жовтня 1926 р. Його завданням було підсумувати наукову діяльність українських учених на еміграції та встановити зв'язок між окремими з них. На відкритті з'їзду з доповіддю про розвиток української науки за останні 50 років виступив проф. Д. Дорошенко. Упродовж роботи зібрання відбулося 41 засідання. Його учасники заслухали й обговорили 154 доповіді. В економічно-кооперативній підсекції було прочитано 13 доповідей. Під час роботи з'їзду була влаштована виставка українських наукових книг та підруч-

ників, виданих за 1917–1926 рр. (експонувалося близько 1 000 видань). З'їзд завершився відвіданням його учасниками УГА в Подєбрадах [63, с. 245, 246].

II Український науковий з'їзд відбувся у Празі 20–24 березня 1932 р. На нього прибуло 104 особи (з Чехії, Берліна, Відня, Кракова, Львова та інших міст). Як зазначав С. Наріжний, підсумки наукової діяльності української еміграції за останнє десятиліття було підбито у 18 спеціальних доповідях, серед яких «Праця в галузі кооперації» проф. Б. Мартоса, «Праця української еміграції в галузі історичної науки» доц. М. Добриловського та інші [63, с. 246–248].

Слід наголосити, що, попри несприятливі обставини еміграційного життя, економічно-кооперативний факультет дуже добре виконав своє завдання. «Коли у 1924 р., – згадував Б. Мартос, – я і професор С. Бородаєвський під час Всесвітнього кооперативного конгресу зробили з допомогою інженера Д. Андрієвського невеличку виставку праці кооперативного відділу економічно-кооперативного факультету академії і роздали членам конгресу інформаційну брошуру французькою мовою, а потім на засіданні професорів, що викладали кооперацію у вищих школах різних країн, виступили з доповіддю й поясненням, то це викликало велике зацікавлення й здивування, бо подібної високої кооперативної школи ще ніде не було» [51, с. 66].

Високу оцінку тодішнім викладачам УГА давали її випускники. Згадуючи навчання у виші, інженер-економіст Тамара Петрова писала: «Одна за другою проходять переді мною постаті наших професорів, і з віддалі 30 років бачу я, які визначні люди це були. Не кажучи про те, що багато з них за своєю ерудицією й хистом могли зайняти почесне місце в професорському складі кожної високої школи, це були історичні постаті: члени уряду УНР, Кубанської ради, визначні громадські, політичні й культурні діячі. Багато з них вже закінчили свій життєвий шлях, імена їх записані золотими літерами в історії українських визвольних змагань і українського відродження. І знову питаю себе: де, яка висока школа мала або має такий склад професури? і чи не мусимо бути горді, що закінчили цю школу?» [75, с. 131–133].

Економічно-кооперативний факультет УГА закінчило з дипломом інженера-економіста 167 осіб. Випускники очного відділення цього факультету за місцем їхнього народження розподілялися так: Галичина – 32, Волинь – 21, Поділля – 20, Київщина – 21, Полтавщина – 21, Чернігівщина – 15, Кубань – 10, Катеринославщина – 6, по кілька чоловік із Білорусії, Харківщини, Таврії, Одеси, Петербурга, Литви, Дону та ін. [94, с. 98–102].

«Це було чудове видовище, – згадував випускник академії, видатний український поет Євген Маланюк, – спостерігати, як з людського матеріалу, часом ще досить сирого... щомісяця, щодня, щогодини по аудиторіях, по лабораторіях, по креслярнях – вирізьблювалася, виформовувалася й вишліфовувалася особистість, особистість повновартісна і національно-конструктивна. Півтисячі національних інженерів замість півтисячі викорінених і суб'єктивно маловартих біженців – то був творчий доробок академії, вартий, якщо не подиву, то, у всякім разі, пошани й поваги» [48, с. 128].

Не всім випускникам удалося після закінчення академії влаштуватися на роботу за набутим фахом. Дехто з них працював потім учителем на Закарпатті, дехто – слюсарем на фабриці. Але значна частина їх все-таки працювала в кооперативах Галичини, Волині та Холмщини [51, с. 64].

2.2. Робота Б. Мартоса в Українському технічно-господарському інституті

Через відсутність необхідних коштів Українська господарська академія поступово припиняла свою діяльність. Виш отримував щодалі менші дотації від чехословацької влади, а 1928 р. Міністерство хліборобства заборонило приймати нових слухачів і наказало розпочати ліквідацію УГА, яку й було завершено в 1935-му [83, с. 3350].

«Коли ж, з вимушених обставин, – писав А. Качор, – треба було ліквідувати цю нашу високу школу, то Б. Мартос не опускає рук, не заломлюється і не нарікає на обставини, але зараз бере участь в організації позаочного навчання тих самих

дисциплін, що їх мала академія. Він спершу стає співорганізатором Співки професорів УГА, щоб зберегти наукові сили до дальшої праці. А далі він підтримав ініціативу проф. С. Гольдельмана, щоб створити Український технічно-господарський інститут (УТГІ) у Подєбрадах, для ведення позаочного навчання, який розвинув широку акцію навчання економічно-кооперативних дисциплін, журналістики і різних інших курсів» [33, с. 20].

З автобіографії Б. Мартоса: «Під час змушеної ліквідації Укр. госп. академії брав активну участь в комісіях по організації Укр. технічно-господарського інституту (УТГІ) та Співки професорів Укр. госп. академії (СПУГА), а потім в праці обох цих установ. В рр. 1936/7 і 1937/8 був директором УТГІ та головою СПУГА».

Перший Сенат УТГІ в Подєбрадах (1936 р.): Л. Фролов,
Б. Мартос (директор), М. Добриловський, С. Комарецький,
В. Чередиїв, О. Козловський

У липні 1932 р. Українська господарська академія отримала декрет за підписом міністра хліборобства Богуміна Брадача, де

йшлося про затвердження статуту Українського технічно-господарського інституту при ній. У своїй основі він зберігав структуру і програму академії, але замість аудиторного перейшов на заочне навчання [83, с. 3350].

Основними завданнями інституту, за твердженням С. Наріжного, були:

1) підготовка українських висококваліфікованих фахівців для практичної роботи в галузях техніки й економіки;

2) надання можливості особам, що вже працювали практично в цих галузях, поповнити свої знання теоретичними відомостями;

3) сприяння поширенню технічних та господарських знань серед широких верств українського суспільства [63, с. 167].

УТГІ був навчальним закладом політехнічного типу. Його вважають першим українським вишем, що поставив собі за мету забезпечувати надання технічно-господарської освіти за допомогою кореспонденційної методики. Спочатку УТГІ підпорядковувався УГА. Його вищим керівним органом була професорська рада академії, а педагогічний персонал переважно складався з викладачів цього вишу. Першим директором інституту став ректор УГА проф. Б. Іваницький. Після ліквідації академії 1936 р. УТГІ перейшов у підпорядкування Спілки професорів УГА, але це не викликало якихось змін у діяльності навчального закладу. Щоправда, директором інституту, після від'їзду проф. Б. Іваницького до Галичини, на якийсь час став голова Спілки професорів УГА проф. Б. Мартос [63, с. 168].

Спочатку УТГІ «був лише прибудівком академії», а після її ліквідації виш перебирав на себе науково-педагогічну роботу. Від 1 січня 1936 р. інститут розпочав самостійне життя під керівництвом власної адміністрації та на власні кошти. Основні професорські кадри УТГІ склали професура академії. Проте серед персоналу не було особи, яка володіла б методикою організації заочного навчання. Тому довелося терміново вивчити досвід діяльності Російського технічного інституту заочного навчання в Парижі, Чеського інституту заочного навчання у Празі та подібних навчальних закладів у Німеччині [35, с. 24–25].

УКРАЇНСЬКОГО ТЕХНІЧНО-ГОСПОДАРСЬКОГО ІНСТИТУТУ В РР 1945 - 1952.

Основою УТГІ були три відділи: агрономічно-лісничий, економічно-кооперативний і хімічно-технологічний. Крім того, існували різні курси з практичних дисциплін (пасічництво, городництво, миловарення тощо), технікум сільськогосподарської промисловості, курси українознавства, іноземних мов, журналістики. З фахових відділів найкраще працював економічно-кооперативний. Для потреб студентів було широко розвинуто видавництво для заочного навчання (опубліковано 77 підручників); друкувався журнал «Вісті УТГІ».

У 1932–1939 рр. до УТГІ було прийнято 1 087 студентів, а в 1940–1945 рр. їх число зросло до 7 020 [29, с. 3439–3440]. Коли у серпні 1932 р. оголосили про перший набір на навчання до новостворюваного вишу, найбільше кандидатів зголосилося на економічно-кооперативний відділ з його двома підвідділами – кооперативним та промислово-торговельним. У вересні того ж року інститут почав надсилати курсантам і студентам друковані лекції, а також інструкції щодо організації навчального процесу та завдання для практичних занять. Було налагоджено також вивчення практичних дисциплін – на фахових курсах, від одного до чотирьох семестрів (бухгалтерські курси, курси іноземних мов та ін.). У жовтні 1933 р. на бажання українців, головним чином із Канади, почали діяти трьохсеместрові курси українознавства. У травні 1934 р. до УТГІ прийняли на навчання 390 осіб: із них на економічно-кооперативний відділ – 111 осіб, на курси українознавства – 90, на інші курси – 189. Серед студентів була молодь з різних куточків світу: із Західної України, Чехословаччини, Франції, Польщі, Румунії, Болгарії, Бельгії, Фінляндії, США, Канади, Аргентини, Бразилії, Палестини, Китаю та інших країн (УГА кн. 2, с. 31) [35, с. 26, 31].

До викладання в інституті, крім професорів УГА, залучалися вчені з Українського вільного університету в Празі, Українського високого педагогічного інституту в Берліні й Варшаві та інших вишів, а також фахівці-практики з відповідною освітою і виробничим стажем. Професори УГА перебували на утриманні академії і працювали в УТГІ безплатно, інші – одержували незначний гонорар. Так само дуже мізерно винагороджувалася праця технічного персоналу. Головна робота професури поля-

гала в писанні лекцій (підручників) та в індивідуальному й колективному листуванні зі студентами. Крім індивідуального листування, інститут спілкувався зі своїми слухачами і через спеціальний «Журнал шкільного листування» (1932–1933 рр.). Часопис, який виходив раз на тиждень, надсилали кожному студентові разом із комплектом друкованих лекцій. У наступні роки інститут видавав уже згаданий вище журнал «Вісті УТГІ», в якому, крім лекцій, містилися статті на технічні, господарські, культурно-національні та інші теми, хроніка з життя УТГІ, студентська сторінка і т. ін. [35, с. 32–33].

В УТГІ, як і раніше в УГА, велику увагу приділяли видавничій справі. Майже всі підручники вишу склалися наново його професорами зі спеціальним узгодженням вимог кореспонденційного навчання. Видавнича діяльність інституту забирала найбільше його коштів, хоч авторських гонорарів за курси майже не платили. Прикметно, що серед понад 70 опублікованих підручників були й «Теорія кооперації» (18 лекцій, 145 с.) та «Організація і ведення зібрань» (6 лекцій, 45 с.) Б. Мартоса; «Кооперативний кредит» (18 лекцій, 170 с.) С. Бородаєвського [35, с. 33–35].

Українська господарська академія і Спілка професорів УГА в Подєбрадах були членами Українського академічного комітету, що утворився наприкінці 1924 р. як автономний орган Історико-філологічного товариства в Празі. Його завданням було об'єднання українських наукових діячів та забезпечення їхньої участі в міжнародній інтелектуальній співпраці, налагодження видавничої діяльності, організація наукових з'їздів. До складу Українського академічного комітету входили: його засновник – Історико-філологічне товариство в Празі і всі українські високі школи й наукові товариства на території Чехії. Згодом членами комітету стали Наукове товариство ім. Шевченка у Львові та Український науковий інститут у Берліні. Комітет видавав окремі публікації, а також свій інформаційний бюлетень, бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції 1920–1931 рр. У 1929 р. Український академічний комітет почав друкувати за дирекцією проф. Б. Мартоса свій інформаційний бюлетень французькою мовою, який містив хроніку науково-куль-

турного українського життя й відомості про діяльність окремих наукових установ (переважно за кордоном). Це видання (в 1929–1931 рр. вийшло чотири числа) розсилалося всім національним комісіям для міжнародної інтелектуальної співпраці. На конференції в Женеві 1929 р. бюлетень був визнаний взірцевим [63, с. 193–195].

Діяльність Б. Мартоса також пов'язана з Союзом організацій інженерів-українців в еміграції (СОІУ), заснованим на установчому з'їзді в Подєбрадах 15–17 липня 1930 р. десятьма українськими інженерськими організаціями, з-поміж яких – Товариство українських інженерів у Чехії, Спілка українських інженерів у Франції, а також Товариство українських економістів у Чехії, Товариство українських кооператорів у при Українській господарській академії. Прикметно, що й сама УГА брала участь в установчому з'їзді, але до Союзу не ввійшла.

У 1931 р. СОІУ об'єднував 556 інженерів. Він ставив собі за мету об'єднати професійні організації українських інженерів і техніків на еміграції; надавати допомогу у фаховому вдосконаленні членів окремих організацій Союзу; видавати фахову літературу тощо. Друкованим органом СОІУ було видання «Український інженер», який містив наукові статті, реферати, хроніку, бібліографію та ін. У 1931–1932 рр. вийшло 4 числа часопису по 800 примірників. С. Наріжний наголошував, що в «Українському інженері» були надруковані праці кооператорів С. Бородаєвського і Б. Мартоса та багатьох інших авторів. Видання розповсюджувалося у 24 державах (найбільше – в Чехії, Польщі, Франції, Бельгії) [63, с. 235–237].

Велике культурно-просвітницьке та господарське значення мала діяльність українських емігрантів на Закарпатті. Там знайшли прихисток «українські письменники й кооператори, видавці й режисери, просвітяни й учителі, бджолярі й балетмейстери, диригенти й музейники і т. д й т. п. Культурна праця українських емігрантів на Закарпатті почалася з перших же років еміграції. Проводилася вона як українськими організаціями, створеними емігрантами, так і окремими особами, що займали на Закарпатті ті чи інші громадські або службові становища», – зазначав С. Наріжний [63, с. 321–322]. Українці в

екзилі здебільшого гуртувалися довкола Товариства «Просвіта» в Ужгороді, заснованого ще 1919 р., а також його численних філій і читалень на місцях.

Важливу роль в активізації культурно-просвітницької діяльності емігрантів та поширенні знань про кооперацію серед українського населення відіграло Товариство «Учительська громада». Воно налічувало понад 1 400 членів, у тому числі близько 10 % педагогів, які віддано виконували свої посадові обов'язки, а також брали участь у роботі різних громадських і культурних осередків, співпрацювали з українськими часописами. «В позашкільній діяльності еміграційного вчителства, зокрема, треба зазначити працю просвітню та кооперативну. Майже всі учителі-емігранти працювали в місцевих «Просвітах», читальнях, драматичних гуртках та кооперації.... Група учителів-емігрантів (інж. П. Красноніс, інж. М. Литвицький та банківський урядник інж. Л. Романюк) заходжувалися біля створення Української кооперативної централі на Закарпатті, в чому їм з Праги допомагав проф. Б. Мартос. Інж. М. Литвицький заснував у с. Сільці виробничий кооператив «Керамік» для добування глини і виготовлення фарб та керамічних мистецьких виробів», – зауважував С. Наріжний [63, с. 329–330].

Як і раніше, науково-педагогічна діяльність Б. Мартоса була пов'язана з Українським технічно-господарським інститутом. Слід зауважити, що 1939 р. виявився найкритичнішим для вишу. Його навчальний і видавничий процеси завмерли. Інститут не мав коштів на заробітну плату, оренду приміщень тощо. Щоправда, невдовзі УТГІ активізував свою діяльність. Протягом п'яти років (1940–1944 рр.) на навчання записалося більше семи тисяч осіб. Це вимагало від персоналу вишу консолідації інтелектуальних ресурсів, тим більше, що німецька окупаційна влада не дозволяла збільшувати кількості постійних співробітників, намагаючись усю робочу силу використовувати у військовій індустрії. Як згадував О. Козловський, гестапо стежило за кожним кроком УТГІ. Не минало й тижня, щоб його агенти під тим чи іншим приводом не відвідали канцелярію інституту [35, с. 37].

Перебуваючи у Подебрадах, Б. Мартос зробив вагомий внесок не тільки у налагодження діяльності УГА і УТГІ та безпосередньо у навчальний процес, а й був причетний до організації Спільки професорів обох вишів, у 1936–1938 рр. головував у ній. Водночас Борис Миколайович брав участь у різних українських і міжнародних наукових і кооперативних конгресах, був членом і співробітником багатьох громадських та наукових організацій: Українського економічного товариства в Подебрадах, Української наукової асоціації в Празі, Товариства українських кооператорів, Масарикової академії в Празі, Міжнародного інституту для кооперативних студій у Парижі та ін. На запрошення Центрального союзу чехословацьких кооперативів у 1936–1938 рр. він заснував кооперативний семінар у Празі, керував ним, досліджував проблеми кооперативів, які входили до цього союзу, разом з іншими колегами розробляв 10-річний план їхньої діяльності [33, с. 20, 21].

У квітні 1945 р., з наближенням радянської армії, УТГІ припинив свою діяльність у Подебрадах. Частина його персоналу у двох вантажних вагонах виїхала в напрямку Авгсбурга, залишивши частину майна, склад видань і бібліотеку. Співробітники вишу покидали Подебради з тяжким серцем, бо багато з них віддали праці в цьому культурному й освітньому українському осередку найкращі роки життя. 29 квітня 1945 р. під час бомбардувань американською авіацією один вагон з усіма речами згорів, а другий вагон пограбували невідомі злочинці. Залізниця була пошкоджена. Тому персонал вишу вирушив до німецького міста Пляттлінг пішки і дістався до нього лише 16 травня. Залишене в Подебрадах майно УТГІ (прилади, запаси паперу, меблі) майже повністю було розкрадене, багато книг спалено або забрано в макулатуру. Лише частина бібліотеки потрапила до місцевого музею [35, с. 52–54].

К. Ніщененко у спогадах зазначав, що під час евакуації інституту з Подебрад до Німеччини персонал тодішнього економічно-кооперативного відділу був істотно розкомплектований. «З транспортом УТГІ до Німеччини виїхали лише лектор інж. Г. Денисенко, що перебрав керівництво відділом, та лектор

інж. К. Ніщененко. Окремо в різний час виїхали – проф. Л. Шрамченко, проф. А. Яковлів, проф. Р. Димінський, проф. Я. Моралевич, проф. Б. Мартос, проф. В. Орелецький, доц. інж. Є. Гловінський, доц. д-р П. Феденко, лектор В. Приходько, лектор д-р Я. Зозуля. З майна відділу вивезено лише по два примірники підручників для заочного навчання та список студійників. У тодішніх обставинах загальної дезорієнтації, наближення радянської армії та в очікуванні близького кінця війни не можна було мати жодного уявлення ані планів про майбутність УТГІ чи особисто кожного з його членів. Тому евакуація нагадувала скорше втечу на захід, ближче до американсько-англійського фронту» [68, с. 123].

Протягом травня і червня 1945 р. – персонал економічно-кооперативного відділу перебував разом з іншими співробітниками інституту в Пляттлінгу. Це невеличке містечко без бібліотек і належної кількості приміщень для розташування навчального закладу й оренди помешкань не могло забезпечити потреб вишу. Тож сенат УТГІ уповноважив дирекцію з'ясувати можливість функціонування інституту в Регенсбурзі [68, с. 123–124]. Після відповідної підготовчої роботи 10 липня 1945 р. почався виїзд груп співробітників з Пляттлінга до Регенсбурга [35, с. 56, 61].

Регенсбург (Баварія), осідок УТГІ (1945–1949)

Тут було розгорнуто активну організаційну діяльність, оскільки виникла потреба розв'язувати проблеми поповнення педагогічного персоналу, пошуку й передруку підручників, укладення навчальних планів та підготовки до відновлення навчального процесу. Налагоджувалися зв'язки з осередками українців в екзилі, віднаходилися і залучалися до роботи наукові сили як із нової, так і зі «старої» еміграції. За нетривалий час завершився процес заміщення майже всіх основних кафедр відділу, який за новим статутом отримав назву економічного факультету, і далі, в міру потреби, його персонал поповнювався. Протягом 1945–1952 рр. до викладачів факультету належало 18 професорів – серед яких: д-р І. Витанович – народне господарство; Б. Мартос – теорія кооперації; інж. Ю. Павликовський – історія кооперації та ін., а також доцентів – 10, лекторів – 26, асистентів – 2 [68, с. 124–125].

Після евакуації УТГІ до Німеччини Борис Миколайович брав участь у виконанні проекту щодо розміщення економічно-кооперативного факультету в Мюнхені. Разом з іншими професорами він звертався до дирекції УТГІ з пропозицією дозволити відкрити в цьому місці факультет на автономних засадах.

Організаційний комітет групи мюнхенських професорів, до складу якого входив і Б. Мартос, теж пропонував скликаній ним професорській раді, що відбулась 26 жовтня 1945 р., відкрити самостійну вищу школу під назвою «Українська економічна висока школа» в Мюнхені, а в Регенсбурзі одночасно розпочати навчання на економічному факультеті УТГІ. Тим часом організація аудиторного навчання набирала обертів. Деканати склали плани навчання, запрошували відповідних викладачів. Прийом студентів теж відбувався активно. Проте, згадував О. Козловський, у напівзруйнованому Регенсбурзі були проблеми з забезпеченням житлом професорів та студентів і приміщеннями для аудиторій та кабінетів. Частину бібліотеки інституту довелось розмістити в приватних будівлях [35, с. 69].

Звістка про евакуацію Українського технічно-господарського інституту швидко розійшлася по еміграційних таборах, і колишні студенти вже в перші дні перебування вишу в Німеччині

зверталися за інформацією в справі продовження свого навчання та складання іспитів. Вони мали підручники, інші видання УТГІ і давали їх для передруку та розмноження. Ці методичні матеріали склали основу книжкового фонду, з яким було почато навчання у відновленому закладі. Першим підручником, який надрукував факультет уже в липні 1945 р., був курс англійської мови доцента П. Букова. Тоді оголосили запис на заочне навчання англійської мови, а також відкрили аудиторні курси з цієї дисципліни [68, с. 125, 126].

Регенсбург. Приміщення Інституту на Лібльштрассе

У жовтні 1945 р. сенат УТГІ перейменував колишній економічно-кооперативного відділ на економічний факультет. Це означало, що «абсолювенти (випускники) після захисту дипломної праці одержують титул інженера-економіста». Факультет поділявся на такі відділення: а) комерційно-банковий, б) кооперативний, в) місцевого самоврядування, г) промисловий і г) статистично-асекраційний. За основу програм навчання факультету з незначними змінами було взято програми колишньої Української господарської академії [68, с. 126].

Заслуговує на увагу зміст програми навчання на економічному факультеті, з яким була пов'язана наукова і педагогічна діяльність Б. Мартоса. На всіх відділеннях факультету (комерційно-банківському, кооперативному, місцевого самоврядування, промислового, статистики і страхування) обов'язково вивчалися політична економія, економія та організація підприємства, фінансова наука, англійська мова, німецька або французька мова, низка правових дисциплін, окремо викладалися й теорія, й історія кооперації. На кооперативному відділенні обов'язковими були дисципліни з кооперацієзнавства (кооперативне право, споживча кооперація, сільськогосподарська кооперація, продукційна (промислова) кооперація, кооперативний кредит, молочарська кооперація, страхова кооперація, кооперативне книговедення), а також соціальна політика, зовнішня торговельна політика, статистика зовнішньої та внутрішньої торгівлі, організація й техніка торгівлі, соціологія, аналіз балансів, ревізія та ін. Для кооперативного відділення передбачалося вивчення техніки банківської справи, будівельної кооперації, організації і ведення зборів, кооперативного постачання машин і сировини, охорони праці і соціального забезпечення, кооперативної статистики, кореспонденції іноземними мовами [35, с. 89–95].

Упродовж 1945–1952 рр. кооперативні дисципліни на економічному факультеті викладали Б. Мартос (теорія кооперації), Ю. Павликовський (історія кооперації), О. Котик-Степанович (кооперація), А. Кущинський (кооперація), Д. Петрівський (історія кооперації) [68, с. 124, 125].

Курс аудиторного навчання в інституті, як і в Подєбрадській академії, тривав чотири роки (на фармацевтичному факультеті (а був і такий) – три роки). Кожен академічний рік розподілявся на два семестри – зимовий та літній. Студенти, котрі склали обидва півкурсів іспити та виконали дипломний проект (на інженерному факультеті) або написали дипломну роботу (на агрономічно-лісовому, економічному та фармацевтичному факультетах), допускалися до дипломного іспиту. Усний іспит для студентів кооперативного відділення містив у собі такі дисципліни: народне господарство, право, кооперація, організація і

практика кооперативних установ. Слід зазначити, що письмова робота зі спеціалізації або із загальних дисциплін подавалася не пізніше, ніж за місяць до усних іспитів. Висновок про дослідження формулював професор, під керівництвом якого воно виконувалося, та кореферент (опонент) з призначення факультету, а оцінку виставляла іспитова комісія [35, с. 99–101].

Одночасно з організацією аудиторного навчання на економічному факультеті розпочалося заочне – кореспонденційним методом. У системі заочного сектору діяли так звані високошкільні студії економічного факультету (вісім семестрів), висока школа державних наук (шість семестрів), різні курси (журналістики, українознавства, англійської, французької та німецької мов та інші). Економічний факультет поширював свою діяльність на організацію і ведення середніх та нижчих торговельних шкіл і курсів (укладав для них програми і плани навчання, призначав адміністративний і педагогічний персонал), кількість яких зростала з кожним роком. Так, на 20 березня 1947 р. уже налічувалося чотири торговельні школи з 159-ма учнями, п'ять короткотермінових торговельно-бухгалтерських курсів з 157-ма учнями [68, с. 127, 128].

Організацією різних курсів займалися й інші факультети. Інституту довелось, задовольняючи потреби емігрантів, відкрити короткотермінові курси для фахової перекваліфікації мешканців окремих таборів (шоферів, слюсарів, пасічників, городників, обробників шкіри тощо). Для цього був створений сектор масової перекваліфікації. Пізніше, коли вимоги таборів до цього підрозділу факультету зросли – через відкриття середніх шкіл (торговельних, реальних, технікумів тощо) – 29 січня 1947 р.) він був перейменований на сектор середніх та нижчих фахових шкіл і фахових курсів, який успішно працював у ближчих і дальших таборах [35, с. 74].

Отже, для регенсбурзького періоду історії Українського технічно-господарського інституту – від 1945 до 1949 рр. – була характерна розбудова навчальної і наукової діяльності економічного факультету, організації та ведення фахових шкіл і курсів та науково-дослідних студій. Цьому сприяли більш-менш стабільні

умови табірної життя. Як зазначав О. Козловський, навчальні заняття проводилися в аудиторіях винайнятих приміщень. Науково-дослідна діяльність факультету реалізувалася в доповідях персоналу на засіданнях наукового сектору інституту та в підготовці розвідок, які друкувались у «Наукових записках» і в «Науковому бюлетені» УТГІ [35, с. 76].

Слід окремо згадати про роботу Б. Мартоса в Українській високій економічній школі в Мюнхені. Прибувши 1945 р. до цього міста, він разом з іншими професорами-економістами взявся до організації навчального закладу і в 1945–1949 рр. виконував обов'язки його ректора. Тут Борис Миколайович викладав політичну економію та кооперативні дисципліни. «Б. Мартос як професор завжди був добре приготований до своїх лекцій, – наголошував у своєму нарисі його учень, історик кооперативного руху А. Качор, – читав їх спокійно, але часто спинявся, щоб дати до «сухого» матеріалу з політичної економії або теорії кооперації «живий» і цікавий коментар із практичного життя і власного досвіду. Зі студентами умів завжди знайти контакт і тому його лекції студенти слухали радо. Подібно було й на Кооперативному семінарі, яким він керував особисто. Все знаходив живі і цікаві теми для студентів до опрацювання, і кожний студент мусив опрацювати хоч одну якусь тему і на семінарі її вміти захистити» [33, с. 21–24].

Наукову й педагогічну діяльність Б. Мартос поєднував з активним громадським життям. Він брав участь у роботі Першого кооперативного з'їзду (8–9 червня 1948 р.) у Мюнхені, Першого переселенського з'їзду української еміграції (4–6 жовтня 1946 р.) за участі 133-х делегатів з усіх таборів у Німеччині й Австрії, входив до Головної переселенської ради при Центральному представництві української еміграції (ЦПУЕ). Борис Миколайович виступав на різних громадських і наукових заходах з доповідями, писав статті до газет і журналів [33, с. 23].

Наприкінці 1940-х рр. відбувався масовий відплив викладачів і студентства в інші країни, головню – до США. Проте, незважаючи на всі негаразди (робота в неопалюваних приміщеннях, при мінімальних коштах, які складались винятково з оплати за навчання, тощо), завдяки самовідданій праці професури, виш діяв.

Як свідчив К. Ніщененко, 1949 р. став переломним у житті УТГІ в Німеччині. Восени табір Гангофер-Зідльонг було ліквідовано, значна частина викладачів і студентів, отримавши документи на переселення, виїхала до інших країн. За цих умов діяльність економічного факультету, як і інституту загалом, значно обмежилася. Заняття та іспити проводили лише для студентів, які залишилися в Німеччині, надаючи їм можливість закінчити навчання [68, с. 128]. З 1952 р. УТГІ почав працювати в Мюнхені.

Восени 1951 р. Б. Мартос виїхав з Німеччини до Швейцарії, де жив під опікою тамтешнього уряду, одержуючи регулярну щомісячну допомогу. Він продовжував наукові студії, опрацьовуючи проблему гарантизму як системи народного господарства, писав спогади. У 1954 р. Борис Миколайович повернувся до Мюнхена, щоб узяти участь у створенні Інституту для вивчення історії й культури СРСР. Невдовзі його обрали головою наукової ради цієї установи (1954–1955), а відтак – секретарем (1956–1958). З ім'ям Б. Мартоса тісно пов'язаний найбільш активний період у видавничій діяльності Інституту. Видавнича комісія наукової ради, яку очолював Борис Миколайович, готувала до друку науковий журнал, монографії, збірники статей. Окремою серією виходили так звані «Українські збірники»: за час його роботи побачило світ 15 книг [33, с. 24].

Прикметно, що на всіх етапах життя і праці Б. Мартоса, зокрема і в екзилі, поруч із ним була дружина Марія – вірна порадниця й помічниця. Вона належала до когорти тих жінок-українок, котрі мали активну життєву позицію, намагалися зберегти ідентичність в інонаціональному оточенні, передати духовні цінності й побутові традиції свого народу майбутнім поколінням. Вони займалися культурно-просвітницькою діяльністю, дбали про виховання українських дітей, співпрацювали з різними зарубіжними жіночими організаціями, зокрема з жіночою Лігою миру і свободи, брали участь у міжнародних жіночих з'їздах, засновували союзи українок-емігранток у різних країнах. Ще 1919 р. у Кам'янці-Подільському була створена Національна рада українських жінок, головним завданням якої, за сло-

вами С. Наріжного, було провадити національно-пропагандистські українські акції в міжнародних жіночих колах [63, с. 291–292].

В еміграції виникли Українська жіноча спілка в Тарнові, Український жіночий союз у Відні, який, до речі, 1920 р. приєднався до Національної ради українських жінок. Наприкінці 1924 р. був заснований Союз українок-християнок у Подебрадах [63, с. 291, 295]. У 1923 р. розпочав свою діяльність Український жіночий союз у Чехії, мета якого полягала в об'єднанні українських жінок на еміграції, підготовці їх до творчої громадської й державної праці. Активною членкинею цієї організації була Марія Мартос [63 с. 296, 297].

2.3. Наукова і громадська діяльність у США

У 1958 р. Б. Мартос переїхав до США. Незважаючи на поважний вік, він брав жваву участь у діяльності Української вільної академії наук і Наукового товариства імені Т.Шевченка, викладав в Українському технічному інституті в Нью-Йорку, часто виступав з публічними лекціями, науковими доповідями та з промовами на національних святах у Нью-Йорку, Торонто та інших містах [24, с. 280–286].

Сучасники цінували внесок Бориса Миколайовича в розвиток української науки й освіти, його багатий досвід розбудови економіки, практичні здобутки в організації кооперативного руху в Україні. З нагоди святкування його 80-річчя Український технічний інститут у Нью-Йорку 14 червня 1959 р. провів наукову конференцію. На ній, зокрема, прозвучали доповіді: «Проф. Б. М. Мартос – український учений» (проф. О. Архімович), «Проф. Б. М. Мартос – український економіст-кооператор» (проф. Г. Петриченко) та ін. Того ж таки ювілейного року з'явилося кілька біографічних нарисів та спогадів про життя і діяльність видатного співвітчизника.

З часом в українській громаді США почали кристалізувати державотворчі заслуги Б. Мартоса. 18 жовтня 1964 р. українці Ірвінгтона, Ньюарка й околиць відзначили 85-річчя з дня народження та 65-річчя державно-громадської діяльності колишньо-

го прем'єра УНР. З цієї нагоди відбулося посвячення прапора Товариства прихильників УНР. Присутні вшановували ювіляра численними промовами, зачитували вітальні листи від різних організацій та осіб з Канади і Європи. На банкеті були присутні представники 17 організацій.

Дякуючи за привітання, Б. Мартос зазначив, що високі слова стосуються його як символу тієї «багатогранної муравлиної, політичної роботи, що була проведена в тяжких умовах деспотичного царського режиму в Україні. Він згадав про таємні українські студентські громади, таємні українські партії, які видавали нелегальні відозви, часописи й книжки, а їх члени розповсюджували ті видання. Таких пропагаторів були сотні. Багато з них зазнало царської тюрми або заслання. Але українська справа росла; інтелігентні селяни й сільська інтелігенція, яка здебільшого була об'єднана навколо кредитних і сільсько-господарських товариств (вчителі, фельдшери, агрономи), були носіями української ідеї. А під їх впливом сільські й волосні «сходи» та повітові й губернські з'їзди виносили постанови про підтримку Української Центральної Ради» [24, с. 315, 316]. Ювіляр скромно акцентував на своїй причетності до розбудови української справи, визнаючи себе її творцем і репрезентантом.

У 1970 р. журнал «Вільна Україна» надрукував автобіографію Б. Мартоса та його статтю «Українська державність і кооперація» (спогади про 1917–1918 рр.). У редакційному вступному слові до публікації наголошувалося на плідній політичній і науковій діяльності Бориса Миколайовича, на його вірному служінні українському народові.

22 травня 1971 р. Українська громада в Ірвінгтоні (Нью-Джерсі, США), за твердженням сучасників, укотре «гідно і достойно відзначила день народження колишнього прем'єр-міністра Української Народної Республіки проф. Бориса Миколайовича Мартоса. До цього дня підготувався належно і громадський комітет утворений при парафії Святої Трійці з інж. В. Яворським на чолі» [24, с. 312].

На урочистості прибули гості, близькі друзі і приятелі ювіляра. Серед них був і митрополит УАПЦ архієпископ Мстислав (Скрипник). Владика високо оцінив діяльність та державницьку

працю Б. Мартоса, сказавши, що вважає свого земляка за істинного вчителя, від якого багато почерпнув і навчився, як треба працювати і боротися за свій народ і свою Україну. Він шанобливо промовив: «Я схилию перед вами низько свою голову», і поцілував старшому товаришеві руку [24, с. 313].

На святі було зачитано вітальні листи від проф. д-ра Я. Зозулі, від проф. Бакала, проф. Г. Костюка, доктора М. Биха та ін. З промовами виступили представники громадських організацій, настоятелі церков. Доктор Б. Олесницький, близький друг Бориса Миколайовича, високо оцінив його заслуги, наголосив на винятковій пам'яті й працездатності, які він чудово зберіг, незважаючи на похилий вік. Навзаєм 92-річний іменинник у своєму слові пригадав деякі моменти з життя та праці на всенародній українській ниві, зокрема труднощі, які доводилося долати. Владні заборони й переслідування не сприяли досягненню багатства чи слави, однак він «працював лише для добра свого народу», – підкреслив Б. Мартос [24, с. 314].

Пам'ятник на могилі
Бориса Мартоса в Бавнд-Бруку

У 1977 р. кооперативний діяч, історик А. Качор видав біографічний нарис «Борис Мартос. Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загальногромадської праці». Він (нарис), за словами автора, був виявом подяки видатному вченому й педагогові від його студентів, від українських кооператорів, розсіяних по цілому світові, від наукових, політичних і загальногромадських установ за багаторічну працю для добра української спільноти [33, с. 28]. У дні, коли це видання побачило світ, 19 вересня в Ірвінгтоні (Ньюарк, США) профе-

сор Борис Миколайович Мартос на 99 році життя відійшов у вічність.

РОЗДІЛ 3. НАУКОВА СПАДЩИНА

3.1. Наукові праці Б. Мартоса

Б. Мартос вдало поєднував практичну роботу з науково-педагогічною і публіцистичною діяльністю. Він написав чимало праць, присвячених кооперації: «Схема кооперативного будівництва» (1918 р.); «Розмежовування чинності кооперативних союзів» (1918 р.); «Курс валюти і забезпечення її золотом» (1922 р.); «Теорія кооперації» (1924 р.); «Організація і ведення зібрань» (1925 р., чеською мовою – 1935 р.); «Кооперативна ревізія» (1926 р.); «До методи студіювання кооперації» (1928 р.); «Межі розвитку кооперації споживачів» (1936 р.); «Значення власної продукції для кооперації» (1937 р.); «Баллін і Козлов» (1937 р.) – українською і чеською мовами; «Василь Доманицький» (1938 р.); «Відбудова української кооперації» (1942 р.) «Значення М. І. Туган-Барановського для української кооперації» (1954 р.). Разом із Яковом Зозулею Б. Мартос є автором книги «Гроші Української Держави» (1972 р.). Його доповіді та статті наукового й мемуарного характеру публікувалися в українській та іноземній загальній і кооперативній пресі.

Однією з найголовніших праць Б. Мартоса є «Теорія кооперації» (курс лекцій) [61]. На підставі її захисту він отримав звання професора Української господарської академії в Подєбрадах. Автор розвідки висвітлив соціальні й економічні підстави кооперації, розкрив завдання кооперації та її соціально-економічну природу, організаційні принципи і кооперативні тра-

Обкладинка праці Б. Мартоса
«Теорія кооперації»

диції. У ній ідеться про соціальні й економічні основи кооперації, суперечності та боротьбу в суспільстві за самостійне економічне становище. Автор розкрив роль у господарському житті таких його учасників як: а) підприємець, б) капіталіст, в) робітник, г) посередник і д) усі вони взяті разом як споживачі. У дослідженні видатного економіста мовиться і про обмін, лихварство, зиск, а також про корективи нерівного розподілу виробів у суспільстві: доброчинність, участь робітників у прибутках підприємства, товариства взаємної допомоги та інше.

За твердженням Б. Мартоса, кооперація являє собою один із засобів поліпшити добробут нижчих верств суспільства через звільнення їх від визиску з боку верстви капіталістів. Учений розглядав кооперацію як спільну діяльність певної групи людей, що мала завданням поліпшити свій матеріальний і духовний добробут шляхом організації кооперативів [61, с. 23]. На конкретних прикладах він висвітлив спроби організувати господарства без визиску, розкрив завдання кооперації, її соціально-економічну природу, багато уваги зосередив на класифікації кооперативів. Справедливо зазначає дослідник наукової спадщини українських кооператорів С. Злупко, що «класифікація кооперативів свідчить про науковий підхід до кооперації взагалі, – бо класифікація економічних явищ – вимога економічної науки. Дотримуючись цієї вимоги, Б. Мартос критично оцінив усі до того відомі класифікації, обґрунтувавши власну класифікаційну модель кооперації» [31, с. 330]. Позитивною рисою «Теорії кооперації», – наголошує С. Злупко, – є те, що її автор чітко визначив спільне та відмінне між кооперацією й іншими організаціями подібного типу, зокрема, так званими «фальшивими» кооперативами (псевдокооперативами). До них, наприклад, можна віднести товариства землевласників, які «самі не працюють у власному господарстві, а використовують найману працю для одержання зиску на вкладений капітал» [31, с. 329].

Важливо, що розділ однієї з лекцій курсу «Теорія кооперації» Б. Мартос присвятив проблемі фальшивих кооперативів і виникнення кооперативів. Зокрема, він схаактеризував сутність

фальшивих кооперативів, причини і шляхи виродження кооперативів у капіталістичні підприємства або добродійні товариства, які весь зиск спрямовували на добродійні цілі, замість того щоб внести його на розширення свого підприємства. «Взагалі не треба забувати, – писав учений, – що все те, що можна сказати про кооперативи, не розповсюджується на фальшиві кооперативи, і чим далі пішов процес виродження, тим менше підстав вважати дану організацію кооперативом і прикладати до неї ті чи інші висновки, зроблені відносно кооперативів» [61, с. 47].

У кількох лекціях розглянуто організаційні принципи кооперації. Автор висвітлив значення статуту кооперативного товариства, права й обов'язки його членів, порядок прийому нових членів і т. ін.

У підручнику подано чимало корисної інформації про службовий персонал кооперативних організацій, про поліпшення умов праці та особливості оплати праці фахівців і виборних органів; про види капіталів та їх формування; порядок розподілу чистого зиску. Також викладено погляди автора щодо централізації і децентралізації в кооперативній системі; спілкового будівництва та розподілу праці між кооперативними установами. Б. Мартос засудив хаотичність у кооперативному русі і виступив за планомірність кооперативного будівництва на місцях, за доцільну організацію мережі кооперативних товариств. Автор «Теорії кооперації» зупинився на питаннях проведення кооперативних з'їздів, організації культурно-просвітницької діяльності.

Характеризуючи основну рису кооперативного руху, Б. Мартос підкреслював, що кооперація не шукає людей виняткової індивідуальності, а задовольняється людиною як такою: «Вона не каже їй забути свої власні інтереси, а навпаки, во ім'я цих інтересів вона кличе до об'єднання, до організації спільного господарства, до спільної праці, організованої на громадських принципах» [61, с. 19].

Маючи неабиякий досвід практичної роботи в кооперації й державних установах, автор «Теорії кооперації» дав поради і щодо підбору працівників кооперативних організацій. Він за-

значив, що «в першу чергу керівник кооперативної установи повинен бути людиною порядною... Громадська справа не може мати керівником людину користолюбну або взагалі егоїстичну. Кооперації потрібні люди, що громадські справи ставили б вище своїх особистих, які в успіхах кооперативу бачили б найбільше для себе задоволення. Разом з тим не треба забувати, що керівником може бути тільки людина сміла й з твердим характером, яка б при невдачах не падала духом, а, певна в вірності вибраного шляху, уперто йшла б до поставленої мети, підбадьорюючи слабодухих. При доброму бажанні така людина зуміє використати досвід і пораду своїх співробітників, бо принципи й традиції, якими живе кооперація, утворюють умови, в яких найліпше виявляється колективний розум, треба тільки хотіти й уміти його використати» [61, с. 158].

При написанні підручника Б. Мартос використав праці з теорії кооперації М. Туган-Барановського, К. Коберського, О. Чаянова, В. Тотоміанца, Г. Шульце-Деліча, Ш. Жіда, Г. Мюллера, Г. Кауфмана, Е. Якоба та ін. Географія видань охоплює такі міста, як Харків, Москва, Львів, Прага, Варшава, Берлін, Гамбург, Дрезден, Лейпціг, Париж, Базель... Це дало можливість Борисові Миколайовичу порівняти різні точки зору науковців на ті чи інші явища в кооперації та широко використати досвід світового кооперативного руху. З-поміж праць із теорії кооперації багатьох авторів курс лекцій Б. Мартоса вирізняється досить ґрунтовним висвітленням окремих питань. Як наголосив сам Борис Миколайович, готуючи підручник, він ставив собі за мету викласти загальні основи кооперації якомога стисліше, але так, щоб не випустити з поля зору нічого важливого.

Як слушно твердив С. Злупко, «Теорія кооперації» Б. Мартоса належить до видатних пам'яток української кооперативної думки. За оцінками деяких фахівців, вона свого часу займала друге місце після «Соціальних основ кооперації» М. Туган-Барановського [31, с. 328].

Не втратила своєї актуальності й розвідка Б. Мартоса «Організація й ведення зібрань» [57]. За словами автора, йому доводилося брати участь у багатьох зібраннях, у тому числі й у роботі з'їздів, та головувати на них. У передмові автор підкрес-

лював, що своєю книгою він намагався забезпечити діячів кооперативного руху практичними порадами щодо правильного й умілого проведення зборів. У посібнику йдеться про види зібрань, підготовку до них, порядок денний, про президію, її права й обов'язки, порядок голосування, протокол зібрання та ін. Б. Мартос також акцентував на організації конгресів, надав зразок регламенту для з'їзду уповноважених кооперативного союзу.

Особливої уваги заслуговує книга Б. Мартоса «Кооперативна ревізія» [54]. У передмові він наголосив, що за всієї необхідності мати добрий підручник для підготовки ревізорів доводиться констатувати відсутність систематично розробленого курсу з цього предмету не тільки українською, але й будь-якою слов'янською мовою. На думку вченого, відсутність науково-методичного матеріалу, який задовольнив би вимоги, що висуває сучасний (на перші десятиліття XX ст. – авт.) розвиток кооперації, слід пояснювати не тільки молодістю самої дисципліни, але й тим, що погляди на кооперативну ревізію, на систему її проведення значною мірою залежить від індивідуальності самого ревізора. Труднощі щодо встановлення методології здійснення ревізії спричинені частими змінами в системі організації цього процесу. Джерельною базою Мартосової праці послужила література переважно німецькою мовою. Зокрема, автор використав інструкції ревізорам, видані ревізійними союзами, та постанови кооперативних з'їздів. Власна ревізорська практика та участь в інструкторсько-ревізорських нарадах дали можливість

Обкладинка праці
Б. Мартоса «Організація
й ведення зібрань»

Борисові Миколайовичу зробити деякі доповнення, а також піддати критичному аналізу з погляду доцільності ті матеріали, які були в його розпорядженні.

Обкладинка праці Б. Мартоса
«Кооперативна ревізія»

Підручник містить у собі 57 параграфів, серед яких: «Визначення поняття ревізії», «Завдання ревізії», «Мета ревізії», «Значення ревізії», «Ревізор як особа», «Фахова підготовка ревізора», «План ревізії», «Перевірка каси», «Перевірка цінних паперів», «Перевірка адміністративно-господарських видатків», «Ревізія обліку», «Критика організації обліку», «Ревізія операцій», «Взаємовідносини з іншими кооперативами», «Акт ревізії», «Ревізорські вказівки», «Ревізійні союзи» та ін.

Праця Б. Мартоса «Кооперативна ревізія» не втратила своєї цінності й на початку ХХІ ст. Її перевидання слугувало б добрим

помічником ревізорам, аудиторам, іншим працівникам кооперації, керівникам не тільки кооперативних закладів, а й підприємств та організацій інших форм власності.

3.2. Повернення із забуття

З проголошенням України незалежною суверенною державою чимало зроблено для повернення із забуття імен багатьох славних її синів і дочок. Нині наш співгромадянин Б. Мартос вписаний в аннали українського державотворення, науково-педагогічної та економічної думки. Він належить до корифеїв національного кооперативного руху. Біографічні довідки про Б. Мартоса вміщено в енциклопедіях, статті про нього опубліко-

вано в наукових збірниках і газетах, перевидано й окремі праці видатного українця.

Одна з перших таких публікацій – «Гроші нашої держави. Українська валюта 1917–1920 років» – побачила світ у тижневику «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України» за 10 жовтня 1996 р. Власне, це були спогади Б. Мартоса, надруковані з книжки «Гроші української держави», виданої в Мюнхені 1972 р. У діловому випуску вищеназваної газети за 5, 12, 19 травня 2006 р. надруковано з деякими скороченнями курс його лекцій з теорії кооперації. Популяризації постаті політика, вченого, педагога, кооперативного діяча сприяли статті О. Нестулі та М. Алімана.

Біографічний нарис про Б. Мартоса подає книга «Українські кооператори» [2, с. 273–280]. Біографічна довідка та витяги з праці «Теорія кооперації» вміщено у виданні «Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї» [3, с. 234–238]. Стаття «Борис Мартос», а також додатки до неї – два листи Бориса Мартоса Борисові Грінченку (від 29 листопада 1900 р. і 10 листопада 1901 р.) і спогад «50 літ тому» можна прочитати у збірнику «Полтавська Петлюріана. Матеріали П'ятих Петлюрівських читань» [1, с. 107–128].

Згідно з Указом Президента України Віктора Ющенка від 16 травня 2005 р. «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» 20 вересня 2007 р. у Полтаві, в переддень святкування Дня міста, відбулося урочисте відкриття пам'ятного знака – погруддя Бориса Мартоса. Прикметно, що монумент, виготовлений за спонсорські кошти, встановлено неподалік майдану Незалежності на території, прилеглої до Полтавського університету споживчої кооперації України (з 2010 р. – Полтавський університет економіки і торгівлі). Пам'ятний знак створив полтавський скульптор Микола Корнійович Посполітак (він є автором ще двох пам'ятників кооператорам, встановлених у Донецьку, – Миколі Балліну і Михайлу Туган-Барановському).

У відкритті брали участь голова Полтавської облдержадміністрації Валерій Асадчев, міський голова Полтави Андрій Матковський, ректор Полтавського університету споживчої коопе-

рації Олексій Нестуля, голова правління Полтавської обласної спілки споживчих товариств Володимир Кідін. На урочистостях були присутні представники споживчої та інших видів кооперації з Полтавщини та сусідніх областей України, які прибули в університет для підвищення свого фахового рівня, а також викладачі і студенти вишу. Самодіяльний колектив ПУСКУ «Яворина» виконав на святі українські пісні. Про відкриття пам'ятного знака Б. Мартосу інформувала читачів місцева і республіканська преса. Зокрема, газета «Полтавський вісник» за 28 вересня 2007 р. опублікувала статтю О. Нестулі «Борис Мартос повертається на батьківщину».

Сьогодні пам'ятний знак є місцем проведення державних свят, зокрема Дня соборності України, кооперативних зібрань, університетських урочистостей.

29 травня 2009 р. надійшла в обіг ювілейна монета України номіналом 2 гривні, присвячена видатному співвітчизникові. На її аверсі в центрі зображено малий Державний Герб України, під ним – рік карбування монети – 2009, по колу розміщено написи: «НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ» (угорі), «ДВІ ГРИВНІ» (унизу) та логотип Монетного двору Національного банку

України. На реверсі монети зображено портрет Б. Мартоса, ліворуч від якого – фрагмент великого Герба УНР, роки життя: 1879–1977 (праворуч), унизу півколом – напис «БОРИС МАРТОС».

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Аліман М. Борис Мартос / М. Аліман // Полтавська Петлюріана. Число 4. Матеріали П'ятих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 25 травня 2001 року. – Полтава, 2001. – 216 с.: іл. – [Полтавське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка]. – С. 107–128.
2. Аліман М. Борис Мартос / М. Аліман // Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 1. – Львів : Видавництво «Коопосвіта» Львівської комерційної академії, 1999. – 456 с. – С. 273–280.
3. Аліман М. В. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї / М. В. Аліман, Ю. М. Гавриленко. – Донецьк : «ПРОЕКТ», 2000. – 296 с. – С. 234–238.
4. Аліман М. Кооперативний рух на Полтавщині (історико-економічний нарис) / М. Аліман // Вісті Центральної спілки споживчих товариств. Діловий випуск. – 10 вересня 2004 р., № 37. – С. 16.
5. Бакало І. Борис Миколайович Мартос: До 80-річчя з дня народження / І. Бакало // Український збірник. Книга 15. – Мюнхен : Інститут для вивчення ССРСР, 1959. – С. 1–8.
6. Біда М. Проф. Борис М. Мартос: політик, учений і громадський діяч / М. Біда // Український історик. – Ч. 55–56. – 1977. – С. 101–105.
7. Бойков Н. Вопросы союзного строительства / Н. Бойков // Кооперативная жизнь. – № 11–12, июнь 1916. – С. 525.
8. Борис Мартос. Автобіографія // Вільна Україна. – Нью Йорк. – 1970. – С. 13–17.
9. Ващишин А. Іван Франко / А. Ващишин // Українські кооператори. Історичні нариси. Кн. 1. – Львів : Видавництво «Коопосвіта» Львівської комерційної академії, 1999. – 456 с.
10. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Книга 1. Історичні нариси / Упорядник Олександр Реєнт. – Київ : ТОВ «Видавництво КЛЮ», 2014. – 784 с.
11. Височанський П. З історії Полтавського Союзу / П. Височанський // Українська кооперація. – № 2. – Серпень 1918. – С. 73.

12. Височанський П. Дух кооперації / П. Височанський // Полтавський кооператор. – № 5. – 1918. – С. 12–13.
13. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – Харків : Друкарня-літографія «Червоний шлях», 1925. – 52 с.
14. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью Йорк, 1964. – 624 с.
15. Вісник Державних Законів УНР. – Вип. 9. – 20.02.1919.
16. Вісник Державних Законів УНР. – Вип. 10. – 5.02.1919.
17. Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск. – 2009. – 3 липня.
18. Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск. – 2010. – 23 липня.
19. Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації : підручник / С. Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – Київ : Знання, 2006. – 513 с.
20. Гончаренко В. В. Важливість відродження кооперативних банків в Україні в умовах поглиблення кризових явищ у світовій економіці / В. В. Гончаренко // Міжнародний кооперативний рух: Генезис та тенденції сучасного розвитку: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 16–17 лютого 1912 р. – Полтава : ПУЕТ, 2012. – 378 с. – С. 208–213.
21. ДАВіО: Ф. 389, оп. 2, ст. 72, арк. 9.
22. ДАВіО: ФД. 389, оп. 2, спр. 72, арк. 11.
23. ДАПО. Ф. 772, оп. 1., спр. 3. С. 38.
24. Два ювілеї проф. Б. Мартоса // Мартос Б. Визвольний здвиг України. Нью Йорк – Париж – Сідней – Торонто : Наукове товариство ім. Шевченка. – 1989. – 320 с.
25. Десять років існування Полтавської райспілки (1915–1925). – Полтава : ар «Друкар», 1926. – 67 с.
26. Евдокимов А. Кооперация и общественная агрономия в Полтавской губернии / А. Евдокимов // Вестник кооперации. – 1912. – Книга пятая. – С. 132–133.
27. Жід Ш. Будучина кооперації / Шарль Жід. – Кам'янець-Подільський : Друк. Видав. Т-ва «Дністер», 1919. – 40 с.
28. З діяльності Центрального Українського Кооперативного Комітету / Українська кооперація. – № 2. – 1918. – С. 79–97, 123–130.

29. Зелений П. Український технічно-господарський інститут (УТГІ) / П. Зелений // Енциклопедія українознавства. Том 9. – С. 3439–3440.
30. Земства и кооперация // Хуторянин. – 1914. – № 5. – С. 151.
31. Злупко С. Теорія кооперації Бориса Мартоса / С. Злупко // Персоналії і теорії української економічної думки. – Львів : Євросвіт, 2002. – 528 с.
32. Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Наукові праці. Том 44. Книга 2. Економічні праці (1888–1907). – Київ : Видавництво «Наукова думка», 1985. – 768 с.
33. Качор А. Борис Мартос. Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загальногромадської праці / А. Качор. – Вінніпег, Канада, 1977. – 31 с.
34. Коваль Р. «Подєбрядський полк» Армії УНР... / Бібліотека історичного клубу «Холодний Яр» / Р. М. Коваль, В. І. Моренець. – Київ : Історичний клуб «Холодний Яр»; «Український пріоритет», 2015. – 376 с.
35. Козловський О. Нарис історії постанов, розвитку та чинності УТГІ / О. Козловський // Український технічно-господарський інститут. (Подєбради – Регенсбург – Мюнхен). 1932–1952. Том II. – Нью Йорк, 1962. – 272 с.
36. Козловський О. Творці національної політехніки / О. Козловський // Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подєбради, 1922–1935 і Український технічно-господарський інститут. Подєбради – Регенсбург – Мюнхен, 1932–1972. Том III. – Нью-Йорк, 1972. – 278 с.
37. Кооперация і адміністрація // Українська кооперация. – № 2. – 1918. – С. 181–183.
38. Кравченко І. Українська кооперативна держава. У пошуках власного шляху / І. Кравченко // Літературна Україна. – 1995. – 21 грудня.
39. Краевой Я. Полвека кооперативного движения на Юге России / Я. Краевой. – Київ, 1916. – 29 с.
40. Кудлай О. Громадсько-політична діяльність Бориса Мартоса / О. Кудлай // Проблеми вивчення історії України НАН України, 2011. – Вип. 6. – С. 21–44.
41. Курси по кооперации // Хуторянин. – 1915. – № 10. – С. 243.

42. Кюнь А. Союзное строительство потребительской кооперации / А. Кюнь. – Ростов-на-Дону : Ростовский на Дону Краевой союзъ потребительн. обществъ. (Издание ДОКАТА). – 1919. – № 12. – 56 с.
43. Левитський Микола Васильович. До схеми поступу людства в зв'язку з сучасним моментом [стаття] 20 березня 1918 р. Рукоп., машиноп. ІР НБУВ. – Ф. 327, оп. 1, спр. 31, арк. 1.
44. Лист Бориса Мартоса – Грінченкові. 29 листопада 1900 року, м. Харків. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. № III, 38679.
45. Литвиненко А. Утворення кооперативних центрів на Україні і сепарація од Москви / А. Литвиненко // Українська кооперація. – № 1. – 1918. – липень. – С. 32.
46. Мазлах С. Совещание представителей кооперативов при Полтавской губернской управе / С. Мазлах // Хуторянин. – 1915. – № 30–31. – С. 676–679.
47. Макаренко А. П. Теория и история кооперативного движения : учебное пособие для студентов высших и средних кооперативных заведений / А. П. Макаренко. – Москва : ИВЦ «Маркетинг», 1999. – 328 с.
48. Маланюк Є. Чвертьстоліття (з ювілейної промови 16 травня 1947) / Є. Маланюк // Українська господарська академія в Ч.С.Р. 1922–1935. – Том I. – Нью Йорк, 1959. – 248 с.
49. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – Київ, 1995. – 224 с.
50. Мартос Б. 50 літ тому (спогад) / Б. Мартос // Вільне слово. – Мюнхен. – 1954. – № 9. – трав. – С. 6–7.
51. Мартос Б. Економічно-кооперативний факультет УГА / Б. Мартос // Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подєбради, 1922–1935 і Український технічно-господарський інститут. Подєбради – Регенсбург – Мюнхен 1932–1972. Том III. – Нью Йорк, 1972. – 278 с.
52. Мартос Б. Засновання Української господарської академії / Б. Мартос // Українська господарська академія в Ч.С.Р. 1922–1935. Том I. – Нью Йорк, 1959. – 248 с.

53. Мартос Б. М. Кілька слів про українську кооперацію. Стаття. 1921 р. Машинопис з правкою. F – ІРНБУВ. – Ф. 290. – № 2949.
54. Мартос Б. Коопертивна ревізія / Б. Мартос. – Львів: Ревізійний союз Українських Кооперативів, 1928 – 65 с.
55. Мартос Б. Літа молодії. Українська студентська громада в Харкові. (Спогади). – ЦДАВО України. Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1.
56. Мартос Б. Микола Левитський й харківські студенти (Спогади) / Б. Мартос // Кооперативна республіка. – 1938. – вересень. – С. 261–266.
57. Мартос Б. Організація й ведення зібрань. Курс лекцій / Б. Мартос. – Регенсбург – Берхтесгаден: УТГІ, 1947. – 48 с.
58. Мартос Б. Перший Універсал Української Центральної Ради / Б. Мартос // Золоті роковини. До 50-річчя великої Української національної революції та відновлення Української державності. 1917–1967. Календар-альманах Українського Народного союзу на 67 рік. – Джерсі Сіті – Нью-Йорк : Видавництво «Свобода». – С. 19–33.
59. Мартос Б. Розмежування діяльності центральних, обласних, районних і дрібно районних кооперативних союзів / Б. Мартос // Українська кооперація. – 1918. – Кн. 4 (жовтень). – С. 46–54.
60. Мартос Б. Старо-Санжарское общество потребителей / Б. Мартос // Хуторянин. – 1914. – № 7. – С. 220–221.
61. Мартос Б. Теорія кооперації (курс лекцій) / Б. Мартос. – Регенсбург – Берхтесгаден: Український технічно-господарський інститут, 1947. – 165 с.
62. Мартос Іван; Мартос Олексій // Енциклопедія українознавства. Том 4. Перевидання в Україні. – Львів : 1994. – С. 1480.
63. Наріжний С. Українська еміграція. Частина перша / С. Наріжний. Прага, 1942. – 372 с.
64. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини / В. П. Пак, Ф. І. Ленченко ; за ред. Ф. І. Ленченка. – Київ : [Ірідіум], 2002. – 200 с. – С. 32–35.
65. Наумов С. Харківська Українська студентська громада (кінець XIX – початок XX ст.) / С. Наумов // Университеты. – 2008. – № 2. – С. 20–21.

66. Н. Ш. Открытие Украинского кооперативного банка // Южный кооператор. – 1917. – № 17–18. – С. 427.
67. Нестуля О. Борис Мартос повертається на батьківщину / О. Нестуля // Полтавський вісник. – 2007. – 28 вересня. – № 39.
68. Ніщененко К. Економічний факультет / К. Ніщененко // Український технічно-господарський інститут. (Подєбради – Регенсбург – Мюнхен). – 1932–1935. Том II. – Нью Йорк, 1962. – 272 с. – С. 23–130.
69. Обзор потребительских обществ Полтавской губернии за 1913 год. – Полтава, 1915. – 108 с.
70. Одер Б. Карликовая кооперация (письмо из Полтавы / Б. Одер // Вестник кооперации. Пятый год издания. Книга пятая. – 1913. – С. 88–90.
71. Ол. П. Труды другого Всеукраїнського кооперативного з'їзду вересня 15–18, року 1917 у м. Києві.
72. Основні плани навчання // Українська господарська академія в Ч.С.Р. – 1922–1935. Т. I. – Нью Йорк, 1959. – 248 с.
73. Павловський Г. Центральний Український Кооперативний Комітет / Г. Павловський // Українська кооперація. – 1918. – № 1. – С. 40–47.
74. Пажитнов К. Історія світової кооперації / К. Пажитнов. – Київ : Книгоспілка, 1928. – 276 с.
75. Петрова Т. Наша ALMA MATER / Т. Петрова // Українська господарська академія в Ч.С.Р. – 1922–1935. Том I. – Нью Йорк, 1959. – 248 с.
76. Поділення праці між членами управи ЦУКК // Українська кооперація. – 1918. – № 3. – С. 75.
77. Пожар А. А. Кредитно-кооперативний сектор економіки європейських країн : монографія / А. А. Пожар. – Полтава : ПУЕТ, 2013. – 269 с.
78. Половец В. М. Історія кооперації Лівобережної України / В. М. Половец. – Чернігів : Просвіта, 2002. – 266 с.
79. Постанова III Всеукраїнського кооперативного з'їзду в Києві 26–29 травня 1918 р. // Українська кооперація. – 1918. – № 1 (липень). – С. 59–67.
80. Предварительное совещание уполномоченных кредитных кооперативов по вопросу об организации Полтавского союза

- учреждений мелкого кредита // Хуторянин. – 1915. – № 51. – С. 1045–1049.
81. Про кооперацію на повний голос. З відповідей О. Нестулі на питання З. Матяшової // Полтавський вісник. – № 44. – 2005. – 4 листопада – С. 20.
 82. П'ятаченко Г. О. Міністри фінансів України 1917–1998. Короткі біографії / Г. О. П'ятаченко, В. І. Кравченко, Л. В. Кухарець. – Київ : Науково-дослідний фінансовий інститут при Міністерстві фінансів України, 1998. – 168 с.
 83. Р. М. Українська господарська Академія // Енциклопедія українознавства. Том 9. Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – С. 3349.
 84. Ревегук В. Полтавщина в перший рік української революції / В. Ревегук. – Полтава, 2007. – 186 с.
 85. Резолюции экономического совещания по борьбе с дороговизной, состоявшегося в Москве 11–13 июля при Всероссийском Союзе Городов // Бесплатное приложение к № 13–14 «Кооперативной Жизни» за 1915 год. – Москва, 1915.
 86. Рекрут В. Дмитро Маркович:...«Житиму на користь милої, безцінної України» / В. Рекрут // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Ділова вкладка. – 2004. – 24 вересня. – № 39. – С. 11.
 87. Самородов В. М., Кигим С. Л. Полтавське сільськогосподарське товариство (1865–1920 рр.) : Історія, звичаї, першопостаті / наук ред. В. М. Самородов. – Полтава : Дивосвіт, 2015. – 160 с.
 88. Скрынников Н. Объединение потребительных обществ Полтавской губ. // Хуторянин. – 1914. – № 24. – С. 707–708.
 89. Совещание учредителей Роменского союза учреждений мелкого кредита // Хуторянин. – 1915. – № 22. – С. 519–520.
 90. Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914–1921 / Д. Соловей. – 2 вид., допов. – Полтава : Видавництво «Криниця», 1994. – 192 с. – С. 86.
 91. Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення : монографія / за заг. ред. С. Гелея. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2013. – 976 с.

92. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1913 год. – Полтава : Статистическое бюро Полтавского губернского земства. – 1916. – 385 с.
93. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні (Спроба історико-статистичного начерку) / Б. Стопневич. – Полтава : Видання Полтавської спілки споживчих товариств, 1919. – 112 с.
94. Структура академії // Українська господарська академія в Ч.С.Р. 1922–1935. Том I. – Нью Йорк, 1959. – 248 с.
95. Супруненко О. Біля витоків Української вищої школи / О. Супруненко // Щербаківський В. М. Український університет у Полтаві : Спогади / відп., упорядник Супруненко О. Б. – Авт. приміток та коментарів Коротенко В. В., Супруненко О. Б. – Полтава, 1994. – Препринт, вип. 2. – 40 с.
96. Супруненко О. Б. Михайло Рудинський: сторінки біографії / О. Б. Супруненко // Рудинський М. Про заснування в Полтаві педагогічного факультету (1918 р.) / публ., передмова Супруненка О. Б. – Полтава, 1995. – Препринт, вип. 5. – 40 с.
97. Токаревський М. Сторінки минулого Полтавської спілки споживчих товариств. (До 10-ї річниці) / М. Токаревський // Десять років існування Полтавської райспілки (1915–1925). – Полтава : «Друкар», 1926. – С. 56–63.
98. Торжественное заседание кооперативного отделения Полтавского общества сельского хозяйства // Хуторянин. – 1915. – № 47. – С. 983–989.
99. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский // Предисл. комент.: Л. А. Булочникова, Г. Н. Сорвина, Т. П. Субботина. – Москва : Экономика, 1989. – 496 с.
100. Туліка Н. Потрібна найбільш кооперативна країна світу? Тоді вам у Фінляндію / Н. Туліка // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – № 51. – 2014. – 18 грудня. – С. 14.
101. Установчі збори Центрального Кооперативного Комітету // Українська кооперація. – 1918. – № 3. – С. 45–48.
102. Уэббъ Б. Кооперативное движение в Англии / Б. Уэббъ ; перевод с английского Н. и С. Алексеевых. – С.-Петербург, 1905. – 215 с.

103. Фареній І. А. Кооперативний рух у наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття / І. А. Фареній. – Черкаси : «Відлуння – Плюс», 2008. – 432 с.
104. Фареній І. А. «Національний український трест»: споживча кооперація України в роки революції та громадянської війни (1917–1920) / І. А. Фареній. – Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2014. – 164 с.
105. Фермерська кооперація в Швеції // Сільські обрії. – № 1, 1998. – С. 5–8.
106. Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.) / І. В. Хміль // Історичні зошити. – 1992. – № 4. – Київ : Академія Наук України, Інститут історії України. – С. 4–34.
107. Хроника кооперативного дела // Хуторянин. – 1914. – № 11. – С. 348.
108. Хроника кооперативного дела // Хуторянин. – 1914. – № 12. – С. 379–381.
109. Хроника кооперативного дела // Хуторянин. – 1915. – № 26. – С. 602–603.
110. Хроника кооперативного дела // Хуторянин. – 1914. – № 26. – С. 762–763.
111. Хроника союзного объединения // Кооперативная жизнь. – 1914. – № 13–14. – С. 74.
112. ЦДАВО України. – Ф. 1065, оп. 1, спр. 181, арк. 3.
113. ЦДАВО України. – Ф. 1065, оп. 1, спр. 184, арк. 1-2.
114. ЦДАВО України. – Ф. 1065, оп. 1, спр. 196, арк. 1.
115. Ю. К. Полтавское общество потребителей, учрежденное для оптовых закупок // Хуторянин. – 1915. – № 26. – С. 602–604.
116. Яневський Д. Б. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки / Д. Б. Яневський. – Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2003. – 767 с.
117. Яценко О. В. Вплив кооперативної ідеї на діяльність уряду Б. Мартоса: Спроба творення «кооперативної республіки» (квітень-вересень 1919 року) / О. В. Яценко // Гілея. – 2010. – Випуск 31. – С. 90–100.

Нові розвідки про Мартоса і його праці

1. Аліман М. Творець пам'ятників кооператорам : М. К. Посполітак [Текст] / М. Аліман // Вісті ЦССТУ. – 2009. – 1 жовт. – С. 2–3.
2. Аліман М. Борис Мартос [Текст] / М. Аліман // Вісник Полтавської кооперативної ліги. – 1999. – № 8. – С. 1–2.
3. Аліман М. Щоб повернулись наукові надбання [Текст] / М. Аліман // Вісті ЦССТУ. – 2009. – 2 лип. – С. 3–4 ; 2009. – 6 серп. – С. 3–4 ; 2009. – 10 верес. – С. 3–4.
4. Аліман М. В. Борис Мартос та курс його лекцій з теорії кооперації [Текст] / М. В. Аліман // Вісті ЦССТУ. Діловий випуск. – 2006. – 5 трав. – С. 1–24. ДВ-вкладка ; 2006. – 12 трав. – С. 1–24. ДВ-вкладка ; 2006. – 19 трав. – С. 1–24. ДВ-вкладка.
5. Аліман М. В. Борис Мартос: подвижники кооперації [Текст] / М. В. Аліман // Вісті ЦССТУ. – 1998. – 7 трав. – С. 10.
6. Аліман М. В. Видатний державний і кооперативний діяч Борис Мартос [Текст] / М. В. Аліман // Вісті ЦССТУ. – 2006. – 18 трав. – С. 3–4.
7. Аліман М. В. Кого і як навчали в Українській Господарській Академії [Текст] / М. В. Аліман // Вісті ЦССТУ. Діловий випуск. – 1998. – 8 трав. – С. 9.
8. Аліман М. В. Студентські роки кооперативного діяча Бориса Мартоса [Текст] / М. Аліман // Вісті ЦССТУ. Діловий випуск. – 2010. – 23 квіт. – С. 1–3. ДВ-вкладка.
9. Аліман М. В. Борис Николаевич Мартос и его содействие развитию потребительской кооперации Полтавской губернии в 1913–1917 годах [Текст] / М. В. Аліман // Кооперация: история и современность : материалы Международной научно-практической конференции, 12 апр. 2011 г. – Новосибирск : Сибирский университет потребительской кооперации, 2011. – С. 93–95.
10. Аліман М. Кооперативне господарювання: Те, що вигідно усім (До 135-річчя від дня народження Бориса Мартоса)

- [Текст] / М. В. Аліман // Вісник Центральної спілки споживчих товариств України. – 2014. – 3 липня. – № 27.
11. Аліман М. Борис Мартос [Текст] / М. В. Аліман // Полтавська Петлюріана. Число 4. Матеріали П'ятих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 25 травня 2001 року. – Полтава, 2001. – 216 с.: іл. – [Полтавське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка]. – С. 107–128.
 12. Аліман М. Борис Мартос [Текст] / М. Аліман // Українські кооператори. Кн. 1 : історичні нариси / за заг. ред. проф. С. Гелея. – Львів : Укоопосвіта, 1999. – С. 273–280.
 13. Аліман М. Борис Мартос: «Про втрати від торгівлі в борг» [Текст] / М. Аліман // Вісті ЦССТУ. – 2011. – 1 груд. – С. 3–4. Вкл.
 14. Аліман М. В. Борис Мартос і його кооперативна діяльність на Полтавщині в 1913–1917 роках [Текст] / М. В. Аліман // Вісник Львівської комерційної академії. Сер. Гуманітарні науки. – 2011. – Вип. 10. Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея. – С. 224–234.
 15. Аліман М. В. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї [Текст] : навч. посіб. / М. В. Аліман, Ю. М. Гавриленко. – Донецьк-Полтава : «САІ-ПРЕС», 1998. – 84 с. – С. 69–71.
 16. Аліман М. В. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї / М. В. Аліман, Ю. М. Гавриленко. – Донецьк : «ПРОЕКТ», 2000. – 296 с. – С. 234–238.
 17. Аліман, М. В. Вклад Бориса Мартоса в підготовку фахівців-кооператорів в Українській господарській академії [Текст] / М. В. Аліман // Науковий вісник ПУСКУ. – 2010. – № 3 (42). – С. 107–112. – (Сер. Економічні науки.)
 18. Аліман М. В. Вклад Бориса Мартоса в підготовку фахівців-кооператорів в Українській господарській академії [Електронний ресурс] / М. В. Аліман // Українська кооперація. – 2010. – № 3. – Режим доступу: <http://ukrcoop-journal.com.ua/2010-3/num/aliman.htm>. – Назва з екрана.
 19. Аліман М. Кодекс праці й честі ревізора [Текст] : (праця Бориса Мартоса «Кооперативна ревізія») / М. Аліман, Ю. Верига // Вісті ЦССТУ. – 2012. – 12 лип. – С. 3–4. Вкл. «Пайовик» ; 2012. – 9 серп. – С. 3–4. Вкл. «Пайовик».

20. Аліман М. Лист Бориса Мартоса до земляків кооператорів [Текст] / М. Аліман // Вісті ЦССТУ. – 2011. – 14 лип. – С. 3–4. Вкл. «Пайовик» ; 2011. – 4 серп. – С. 2. Вкл. «Пайовик».
21. Аліман М. Настанови Бориса Мартоса щодо організації та ведення зібрань [Текст] / М. Аліман // ВІСТІ ЦССТУ. Діловий випуск. – 2011. – 10 черв. – С. 1–8. ДВ-вкладка ; 2011. – 17 черв. – С. 1–8. ДВ-вкладка ; 2011. – 24 черв. – С. 1–8. ДВ-вкладка.
22. Аліман М. В. Борис Мартос. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. Наукове видання / М. В. Аліман, Ю. М. Гавриленко // Донецьк «Проект», 2000. – С. 234–238.
23. Аліман М. В. Використання Б. Мартосом зарубіжного досвіду підготовки фахівців-кооператорів : тези [Текст] / М. В. Аліман // Міжнародний кооперативний рух: історичний досвід і сучасна практика : матеріали Міжнародної наук.-практ. конференції, м. Полтава, 15–16 квіт. 2010 р. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2010. – С. 18–20.
24. Верига Ю. Кодекс праці й честі ревізора [Текст] : (праця Бориса Мартоса «Кооперативна ревізія») / Ю. Верига, М. Аліман // Вісті ЦССТУ. Діловий випуск. – 2012. – 13 лип. – С. 4–8. ДВ-вкладка ; 2012. – 20 лип. – С. 1–8. ДВ-вкладка ; 2012. – 27 лип. – С. 1–8. ДВ-вкладка ; 2012. – 3 серп. – С. 1–8. ДВ-вкладка ; 2012. – 10 серп. – С. 1–8. ДВ-вкладка ; 2012. – 17 серп. – С. 1–8. ДВ-вкладка.
25. Волошин Р. 1 червня: Борис Мартос (125 років від дня народження) / [Текст] / Р. Волошин // «Край» – обласна, щомісячна інформаційно-краєзнавча газета, № 2, червень 2004. – С. 20.
26. Григор'єв В. М. Мартос Борис Миколайович [Текст] / В. М. Григор'єв // Роде наш прекрасний (Історія Глобинського району в особах). – Полтава : АСМІ, 2007. – С. 27–29.
27. Кудлай О. Громадсько-політична діяльність Бориса Мартоса [Текст] / О. Кудлай // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 років. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 6. – С. 21–44. Бібліогр. : 40 назв. – укр.

28. Мартос Борис Миколайович (1879–1977) [Текст] // Тру-байчук А., Стрельський Г. Михайло Грушевський, його спо-движники й опоненти. – Київ : Благодійна видавнича фундація «Телека», 1996. – С. 100–101.
29. Нестуля О. Борис Мартос і кооперація Полтавщини [Текст] / О. Нестуля, М. Аліман // Зоря Полтавщини. – 2014. – 20 травня. – № 71–72.
30. Нестуля О. О. Борис Мартос повертається на батьківщину [Текст] / О. О. Нестуля // Полтавський вісник. – 2007. – 28 вересня. – № 39.
31. П'ятаченко Г. О. Міністри фінансів України 1917–1998. Ко-роткі біографії / Г. О. П'ятаченко, В. І. Кравченко, Л. В. Ку-харець. – Київ : Науково-дослідний фінансовий інститут при Міністерстві фінансів України, 1998. – 168 с.
32. Споживча кооперація України. Від зародження до сього-дення : монографія / за заг. ред. С. Гелея. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2013. – 976 с.; 650 іл. – С. 87–89.
33. Федоренко Л. В. Мартос Борис Миколайович [Текст] / Л. В. Федоренко // Юридична енциклопедія в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 3. – Київ : «Укр. енцикл.», 2001. – С. 589.
34. Яценко О.В. Вплив кооперативної ідеї на діяльність уряду Б.Мартоса: Спроба творення «кооперативної республіки» (квітень-вересень 1919 року) [Текст] / О. В. Яценко // Гілея. – 2010. – Випуск 31. – С. 90–100.

ДОДАТКИ

Додаток 1

ЮВІЛЕЙ БОРИСА МАРТОСА І АВТОБІОГРАФІЯ²

Від редакції «Вільної України»

Професорові Борисові Мартосові сповнилося 20 травня 1970 року 91 рік життя.

Нашадок козацького роду, він цілим своїм єством пристав до українського визвольного руху і вірно служив українському народові протягом свого довгого плідного життя як політик і вчений.

Член таємної української громади, їздить до Галичини, привозить звідти нелегальну літературу. Влаштовує по селах таємні українські книгозбірні. Викладає економіку і українську літературу. Його діяльність звертає увагу царської жандармерії. Його переслідують і карають.

У 1917 році бере участь у I Національному конгресі. Член Центральної Ради, Генеральний секретар земельних оправ. В рр. 1919–20 міністр фінансів і Голова Ради Міністрів Директорії УНР. На еміграції працює в Празі й Подєбрадах. У роках 1937–38 директор УТГІ. Брав участь в українських і міжнародніх з'їздах. У Мюнхені брав участь в організуванні Української економічної високої школи. У 1922 році доцент Української господарської академії. 1924 року іменований професором.

Співробітник різних українських часописів. Дійсний член Наукового т-ва ім. Шевченка і дійсний член Української вільної академії наук у США.

Редакція «Вільної України» вітає професора Бориса Мартоса з його 91-літтям і бажає йому доброго здоров'я.

² Джерело: Борис Мартос. Визвольний здвиг // Бібліотека українознавства. – Т. 61. – Нью-Йорк – Париж – Сидней – Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1989. – С. 280–286.

Автобіографія

Походить з козацького роду, що осів на Полтавщині (Лохвицька сотня Лубенського полку) з початку 17-го століття. З цього роду походили: полковий обозний Лубенського полку Павло Мартос, що один час був наказним лубенським полковником (1728), скульптор Іван Петрович Мартос (1750–1835), письменник Іван Романович Мартос (1760–1831), що був кабінетним секретарем у гр. К. Г. Розумовського, історик Олексій Іванович Мартос (1790–1842) і приятель Т. Г. Шевченка П. Мартос.

Б. Мартос народився 20 травня 1879 р. (ст. ст.) на Полтавщині. Закінчив класичну гімназію в Лубнах (1897) зі срібною медаллю і університет у Харкові (1908).

В 1899 р. вступив до таємної Української студентської громади, де познайомився з Д. Антоновичем, О. Коваленком, Л. Мацієвичем, М. Русовим, Ю. Колардом, Б. Камінським та ін. Під впливом знайомства з «артільним батьком» М. В. Левитським зацікавився кооперацією та економікою.

Весною 1900 р. на нелегальних Шевчевкових роковинах, улаштованих Студентською громадою, прочитав реферат: «Соціально-політичні погляди Шевченка».

Того ж року відбув подорож до Галичини, де брав участь у І-му Українському студентському конгресі і при цій нагоді перепачкував³ на Україну транспорт видань РУП, де були між іншим: «Самостійна Україна» М. Міхновського та «Дядько Дмитро» Д. Антоновича. По повероті до Харкова прочитав в Укр. студ. громаді реферат: «Кооперативний і культурно-просвітний рух у Галичині». На Різдво перепачкував другий транспорт видань РУП, ризикуючи дістати 5 років Сибіру.

В 1901 р. за участь у студентській демонстрації був заарештований, просидів 2 тижні в тюрмі і був висланий на 2 роки з Харкова під догляд поліції із заборonoю жити в якому-будь університетському місті.

1901–03 рр. проживав на Полтавщині, займаючись підготовкою дітей до школи, а дорослих – на звання вчителя, організував

³ Тут – нелегально перевезти. – Авт.

по селах таємні українські книгозбірні, викладав політичну економію і українську літературу в організованих ним політичних гуртках середньошкільників (у Полтаві, виступав на різних вечірках з декламацією українських віршів, читав селянам українські книжки з поясненнями тощо. Був переслідуваний жандармами (трұси, допити і т. п.). Допомагав РУП у складанні, друкуванні й розповсюдженні відозв і брав участь у таємній конференції Укр. студентських громад (Полтава, 1901).

Восени 1903 р., зміг повернутися до Харкова і знов взяти участь в діяльності Харківської студентської громади (реферати, дискусії, кольпортування⁴ українських книжок тощо).

1903–04 р. півроку сидів у тюрмі (Харків) по обвинуваченні в участі в РУП, в перевозці шрифту для нелегальної друкарні і т. п. Перебув дві «голодовки» (9 і 11 днів). Брав участь у ви-працьовуванні проекту Програми УСДРП.

1905–08 рр. брав чинну участь у революції (Харків, Люботин): виступи на мітингах, складання, друк і розповсюдження відозв та видань УСДРП, виклади в гуртках середньошкільників і робітників; командування українською озброєною дружиною (студенти і телеграфісти); виїзди на села для боротьби з пропагандою російських соц.-революціонерів.

Починаючи з четвертого класу заробляв собі на життя репетиторством. В 1906–07 рр., ще до закінчення університету, викладав математику і космографію на загальноосвітніх курсах Чадова в Харкові; в 1907–08 рр. викладав математику на курсах для підготовлення землемірів, географію на курсах Т-ва торговельних помічників, латинську мову на Вищих жіночих курсах у Харкові і почав викладати математику в жіночій гімназії. Але поліція (жандарми) заборонила будь-яку педагогічну діяльність.

В 1909 р. працював на Волині як старший контролер оціночно-страхових статистичних робіт. Роз'їзди по селах, ознайомлення з потребами села.

1910 р. відбув десятимісячну платну практику у Волзько-камському банку (Київ). Від відомого статистика О. О. Русова

⁴ Поширенні, розповсюдженні. – Авт.

дістав пропозицію зайняти посаду асистента при кафедрі статистики в Київському комерційному інституті, але виїхав на Волинь, де в 1910–11 рр. працював як старший інструктор кооперативних товариств. Роз'їзди по селах, ознайомлення з потребами селян і їх матеріальним станом; ночуючи в селян, довірочні⁵ розмови, в тому числі на політичні теми. Чорносотенна газета писала: «Мартос развозіт по сьолах кредит і революцію».

Щоб уникнути переслідування з боку поліції, мусив переїхати на Кубань, де в рр. 1911–12 керував фінансовим відділом управління Чорноморсько-Кубанської залізниці; в той же час був членом редакційної колегії кооперативного органу «Союз». Викладав українську історію та літературу в таємному гуртку середньошкільників. Читав реферат на Шевченківських роковинах у Новоросійську. В 1913 р. – був членом дирекції Кубанського кооперативного союзу (банку) і тоді ж перевів короткотермінові курси для членів управ кредитових кооператив. Широко розвинув торговельні операції союзу: залізну дахівку десятками вагонів, лісові матеріали – сотнями вагонів.

Занедужавши на малярію, мусив покинути Кубань і в рр. 1913–17 працював у Полтавському губерніальному⁶ земстві як інспектор кооперації. Перевів статистичне обслідування споживчих товариств на Полтавщині, провів низку кооперативних курсів, брав близьку участь в організації центральних кооперативних союзів у Києві. Виступав з публічними лекціями по кооперації в Києві. Брав участь у кооперативних та інших з'їздах і конференціях, на деяких з них головував. Організував і провадив закупочне бюро Полтавського губерніального земства для забезпечення населення речами першої необхідности під час війни: закупівля солоної риби, олії, мила – вагонами.

У 1917 р. брав участь у Першому національному конгресі, Першому всеукр. селянському з'їзді; член Центральної Ради, Генеральний Секретар, а потім товариш Генерального Секретаря земельних справ; організував курси для підготовки ін-

⁵ Довірливі, щирі. – Авт.

⁶ Губернському. – Авт.

структорів по земельній реформі й шестимісячні курси для підготовки кооперативних інструкторів; на останніх викладали професори: М. Туган-Барановський, К. Мацієвич, С. Остапенко, Воблий та інші.

1918 р. був головою управи Центрального українського кооперативного комітету, головою Надзірної⁷ ради «Дніпросоюзу», членом Надзірної Ради «Українбанку» та членом редакційної комісії журналу «Українська кооперація». Викладав у кооперативній школі «Дніпросоюзу», був запрошений лектором Київського комерційного інституту і разом з М. Туган-Барановським та К. Мацієвичем організував першу в світі високу кооперативну школу – Кооперативний інститут.

В рр. 1919–20 був міністром фінансів і Головою Ради Міністрів Директорії УНР; провів закон про усамостійнення української валюти; півтора роки утримував державний апарат і армію, не дивлячись на війну та несприятливе економічне становище.

В 1920–21 рр. відбув наукову подорож по Німеччині (Берлін, Дрезден, Ляйпціг, Регенсбург, Мюнхен, Гамбург) для студіювання кооперації. В 1921 р. був директором Кооперативного бюро при Українському громадському комітеті в Празі; організував кооперативні курси, що поступово і перетворилися в Українську господарську академію в ЧСР (Подєбради); був секретарем редакції місячника «Нова Україна». В 1922 р. брав близьку участь в реорганізації кооперативних курсів, які були перетворені в дворічний Інститут сільськогосподарської кооперації, а потім в Українську господарську академію (Подєбради); як член організаційної комісії розробив плани навчання кооперативного відділу.

В 1922 р. був обраний доцентом Укр. госп. академії з дорученням керувати двома кафедрами: теорії кооперації та кооперації споживчої, а також був обраний секретарем професорської ради. Організував зразкове споживче товариство з крамницею й їдальнею для студентів, а також Т-во для розповсюдження ко-

⁷ Наглядової. – Авт.

оперативного знання, що пізніше перетворилося в Т-во українських кооператорів, і на протязі 13 років його існування був головою його. Редагував «Кооперативний альманах».

1924 р., після захисту перед факультетною радою своєї праці «Теорія кооперації», був іменований професором. На протязі двох років (1923/4 і 1924/5) виконував обов'язки продекана економічно-кооперативного відділу. Співробітничав в академічному органі «Економіст».

Під час змушеної ліквідації Укр. госп. академії брав активну участь в комісіях по організації Укр. технічно-господарського інституту (УТГІ) та Спілки професорів Укр. госп. академії (СПУГА), а потім в праці обох цих установ. В рр. 1936/7 і 1937/8 був директором УТГІ та головою СПУГА; за цей період УТГІ досяг свого найбільшого розвитку.

В цей період (1922–1945) брав участь в ряді наукових товариств: Українське економічне т-во в Подєбрадах, Укр. наукова асоціація в Празі, Масарикова академія праці в Празі, Міжнародний інститут кооперативних студій у Парижі, Етократичний рух в Празі, Т-во українських кооператорів в Подєбрадах. В цих товариствах читав ряд наукових доповідей та публічних викладів: «Міжнародна кооперативна виставка в Генті 1924», «Колонізація на півдні Франції», «Характеристика капіталістичного ладу», «Світова криза», «Організація міста-саду» та інші. Брав участь в українських і міжнародних наукових та в чеських кооперативних з'їздах. На Першому українському науковому з'їзді читав доповідь «Класифікація кооператив», а на Другому – «Значення будівельної кооперації».

На запрошення Центр. союзу чехословацьких кооператив організував в р. 1936/7 кооперативний семінар і керував ним, перевів дослідження хиб у чинності кооператив цього союзу та брав участь у розробці десятирічного плану чинности цих кооператив.

Коли в 1945 р. був змушений переїхати до Німеччини, взяв активну участь в організації Української економічної високої школи в Мюнхені; викладав у ній весь час її існування політичну економію і теорію кооперації, організацію і практику спо-

живчих товариств, організацію та ведення зібрань та керував кооперативним семінаром. В рр. 1945–49 був ректором цієї школи.

В рр. 1946–49 був членом Переселенської комісії та Головної переселенської ради при Центральному представництві української еміграції в Німеччині.

Живучи в Мюнхені, виступав на різних зібраннях і урочистих академіях з рефератами на теми: «IV Універсал Центральної Ради», «Симон Петлюра», «Українські гроші», «Боротьба за українську державність». Співробітничав у різних українських часописах.

15 лютого 1948 р. був обраний дійсним членом Української вільної академії наук, 28 квітня 1948 р. був обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка. Був заступником голови УВАН і директором Інституту дослідження питань Сходу Європи; в економічній секції читав доповіді: «Методи поборювання або ослаблювання економічних криз», «Гарантизм», «Забезпечення паперових грошей».

Восени 1951 р. переїхав до Швейцарії, де жив під опікою уряду, одержуючи від нього регулярну пенсію. Виступав на різних українських зібраннях з рефератами на громадські теми, писав спогади, працював над темою «Гарантизм як система народнього господарства». Викладав короткий курс політичної економії німецькою мовою на курсах для німецьких дівчат в Кавільяно (Тічіно).

13 липня 1954 р. був обраний головою Наукової ради Інституту дослідження історії і культури ССРСР.⁸ Головою Наукової ради цього інституту пробув 2 роки, після того, чергуючись з представниками інших народів, рік був заступ. голови, а рік – секретарем. Одночасно всі ці 4 роки був головою видавничої колегії інституту. За цей час прочитав дві доповіді німецькою мовою в Ост-Європа інституті:⁹ «Істота большевизму» та «Боротьба за українську державність».

24.V.1958 р. переїхав до США. В роках 1958–60 навчав дітей української мови в парафіяльній школі в Нью-Йорку. 1959–63 рр.

⁸ СРСР. – Авт.

⁹ Інституті Східної Європи. – Авт.

викладав теорію кон'юнктурних хитань та історію соц.-екон. доктрин і керував книгозбірнею Українського технічного інституту в Нью-Йорку. Влітку 1961 р. викладав історію господарства України на курсах українознавства УР Союзу на «Верховині». В 1962–63 рр. викладав історію України на курсах українознавства для студентів у Пасейку.

Восени 1958 р. провадив семінар з проблем господарської, фінансової, соціальної, зовнішньої та внутрішньої політики при УВАН в США, прочитавши доповідь «Характеристика советського господарського ладу». В рр. 1958–66 виступав з науковими доповідями в УВАН, НТШ та в Українському військовому інституті в Нью-Йорку та з промовами на національних святах в Нью-Йорку, Нью-Гевені, Філадельфії. Балтиморі, Чикаго, Детройті, Бофало, Сиракузах, Торонто.

3 листопада 1965 р. голова комісії для встановлення фактів і дат. 3 липня 1966 р. голова ініціативного комітету відзначення 50-ліття відновлення Української державности.

Весь час збирав матеріали та писав спогади як учасник української визвольної боротьби, для чого провадив листування з різними особами, щоб вияснити окремі питання з історії цієї боротьби. Окремі спогади надруковано в «Свободі», «Вільній Україні», «Укр. істориківі»; в «Наукових записках Укр. технічно-господарського інституту» (Мюнхен) та в альманасі «Золоті роковини». А також помістив кілька статей різного змісту в часописах.

Український технічно-господарський інститут в Мюнхені надав йому ступінь доктора «гоноріс кауза».

Зараз закінчує статті: «Українські гроші в рр. 1917–20», «Перші кроки Української Центральної Ради», «Полуботківці».

Додаток 2

ЗАСЛУГИ ТА ВКЛАД ПРОФ. БОРИСА МАРТОСА У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

Проф. д-р Михайло Біда, доповідь в УВАН¹⁰

Насамперед мушу зазначити, що я маю велику честь у цій скромній доповіді говорити про небуденну постать нашого визначного науковця-економіста – проф. Бориса Миколайовича Мартоса та його заслуги й науковий вклад у розвиток української вільної кооперативної науки.

... 1917 року, коли в Росії вибухла революція, Б. М. Мартос відразу взяв активну участь у революційній боротьбі за право українського народу визволитись з-під чужого панування. Використовуючи свої непересічні знання, енергійність та велику ІНІЦІАТИВУ, він з повною енергією включився в розбудову державного апарату української самостійної держави. І так уже в перших початках 1917 року Б. М. Мартос брав участь у Першому національному конгресі, Першому всеукраїнському селянському з'їзді, а потім був вибраний членом Української Центральної Ради, Генеральним секретарем, а опісля заступником Генерального секретаря земельних справ.

Також великою заслугою Б. М. Мартоса є те, що він старався підносити на вищий рівень економічне життя у новопосталій Українській республіці. За його ініціативою відбулись тоді Всеукраїнські кооперативні з'їзди, де він накреслив «Схеми для дальшої господарської розбудови кооператив». Він між іншим організував курси для підготовки¹¹ інструкторів земельної реформи й шестимісячні курси для підготовки кооперативних інструкторів, де викладали такі визначні професори, як М. Туган-Барановський, Кость Мацієвич, С. Остапенко, К. Воблий та інші.

¹⁰ Джерело: Борис Мартос. Визвольний здвиг // Бібліотека українознавства. – Т. 61. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто : Наукове товариство ім. Шевченка, 1989. – С. 297–311. (Подається скороч. – прим. авт.)

¹¹ Підготовки. – Авт.

У 1918 році Б. М. Мартос викладав у кооперативній школі Дніпросоюзу, а також, разом із славним нашим економістом М. Туган-Барановським і Костем Мацієвичем, організував першу у світі вищу кооперативну школу – Кооперативний інститут, а від 1919–1920 р. був міністром фінансів, а також був півроку головою Ради Міністрів Директорії УНР. Його великою заслугою є те, що він провів закон про усамостійнення української валюти, а при цьому як науковець й економіст на практиці довів, що вміє застосовувати економічні принципи в життя, утримуючи півтора року державний апарат і армію, незважаючи на воєнні дії та несприятливе економічне становище молодої Української держави.

Знаючи проф. Б. М. Мартоса як блискучого знавця, викладача та інтерпретатора теорії політичної економії, де я особливо мав нагоду з ним дискутувати різні класичні й новітні економічні теорії, мушу признати, що він заслуговує на те, щоб бути визначним блискучим знавцем у ділянці теорії економічних доктрин, але він також заслуговує на те, щоб його зарахувати до визначних економістів-практиків.

Переглядаючи старанно опрацьовану книгу «Гроші української держави», видану в 1972 р. у Мюнхені, де проф. Б. М. Мартос є співавтором, дізнаємось, що він уже тоді був добрим знавцем монетарних справ, коли зумів на 3'їзді земельних комітетів оборонити справу емісії паперових грошей, непокритих золотом, хоч його опонентом був тоді визначний київський професор економічних наук Леонід Миколайович Яснопольський, який доводив членам Української Центральної Ради, що, згідно з субстанційною теорією грошей, не можна видавати паперових грошей без золотого покриття. Тоді в науковій дискусії Борис М. Мартос переміг проф. Л. М. Яснопольського, доказуючи йому, що згідно з номіналістичною, тобто функціональною теорією грошей німецького вченого Георга Кнаппа, нові українські гроші будуть державними грішми та будуть мати покриття запасами цукру й борошна, які має у своєму розпорядженні Українська Центральна Рада. Тож, у зв'язку з цим, неабиякого знання і способу треба було вжити, щоб ці нові українські па-

перові гроші пустити в обіг, щоб населення з довір'ям їх приймало. Але, завдяки своїм фінансовим знанням, впертості й хистові, він цю справу блискуче виконав, підтримуючи вартість випущених паперових грошей.

З падінням української державності Б. М. Мартос у кінці 1919 р. переїхав на еміграцію, де познайомився з німецькою кооперацією, а головне з методами німецького кооперативного господарства; він відвідав багато головніших міст Німеччини, а при цьому назбирав багато відповідного матеріалу з кооперативної теорії та практики; він присвятився організації кооперативних шкіл і різного роду кооперативних курсів. При цьому він також застосував свої теоретичні кооперативні знання. В 1921 р. був директором Кооперативного бюро при Українському громадському комітеті в Празі, а також при цьому комітеті організував кооперативні курси, які в 1922 р. перетворилися у всім нам відому Українську господарську академію з осідком у Подєбрадах у Чехословаччині, де з цієї школи вийшло багато наших економістів, зокрема багато кооператорів. З огляду на свою наукову й практичну діяльність він був іменований на доцента тієї академії, а також був секретарем професорської ради. Його заслугою є те, що він був ініціатором та організатором кооперативного відділу та автором програми навчання цього відділу, що мав чотири кафедри. Дбаючи не тільки про освіту своїх студентів, але також і про їхнє фізичне існування, він zorganizував споживче товариство з їдальнею, що дуже допомагало тодішнім студентам у їхньому навчанні. До його заслуги належить також zorganizування Товариства українських кооператорів, де він був головою впродовж 13 років.

У 1924 р. тоді ще доцент Б. М. Мартос захистив наукову працю п.з. «Теорія кооперації» і на підставі цього одержав номінацію на звичайного професора економічно-кооперативного факультету тієї академії. Опісля в 1923–1925 рр. був продеканом цього факультету. По ліквідації Української господарської академії в 1935 р. проф. Б. М. Мартос zorganizував, разом з іншими колишніми професорами, Спільку професорів Української господарської академії, а також і Українського технічного господар-

ського інституту. Від 1936 р. до 1939 р. він був головою Спілки професорів Української господарської академії та директором Українського технічно-господарського інституту.

По закінченні Другої світової війни проф. Б. М. Мартос опинився в Мюнхені в Німеччині, де у вересні 1945 р., з ініціативи проф. Миколи Величківського, група професорів: Борис Мартос, Іван Замша та Валеріян Горбачевський, заснувала Комітет для організації Української високої економічної школи (УВЕШ) у Мюнхені. Опісля на засіданні професорської ради було обрано проф. Б. М. Мартоса ректором тієї школи, де він був до 1949 р.

Проф. Борис М. Мартос завжди вглиблювався у досліди економічних теорій; він був неначе ходяча лабораторія, в якій визначний учений переробляє ще неопрацьований науковий матеріал, який він збирав і нагромаджував з різних ділянок широкого економічного досвіду. Думка проф. Б. М. Мартоса дала почин сильному рухові в напрямку боротьби за краще завтра, яка ще до сьогодні не закінчена. Він у своїх працях старався бути точним, опрацьовуючи їх, думав глибоко й сміливо, шукаючи справжню істину, а при цьому постійно досліджував способи пізнання внутрішнього світу. Головне те, що він умів обсервувати й роздумувати, перебуваючи завжди позаду юрби, щоб усе бачити; а не спереду, щоб його бачили. Все таки за його сміливість і здібності його висували на найвищі місця.

Суспільні справи, як правило, завжди забирають дорогий час, але він їх не уникав, а посвячував свій час для суспільного добра, несучи освіту в народ. Зовсім зрозуміла річ, що таке життя цілковито не подобається деяким людям, але для людини з чистим і незвиченим смаком, що не зацікавлена дорогими й розкішними палатами, наукове життя, що досліджує зовнішні і внутрішні закони, є чимось, що її вповні задовольняє. Життя проф. Бориса Миколайовича Мартоса проходило в еміграційних умовах тихо, без великого розголосу, але зате він залишає по собі дуже глибокий слід на сторінках нашої історії.

І так, хоч у більшості проф. Борис М. Мартос виховувався на класичній політичній економії, то в його наукових працях, а головно в «Теорії кооперації», виданій у 1947 р. передруком у

Німеччині, в системі його наукових дослідів відбивається забарвлення реалістичного напрямку думання. Він у своїх поглядах зближається до історично-реалістичної школи, якої методологічні форми вміщуються в рамки нової економічної системи соціологічного типу, зближені до принципів християнської моралі. У цій праці він кладе сильний натиск на соціальні підстави кооперації та її місію, яку вона повинна виконати, а при цьому різко підкреслює суперечності в суспільстві на тлі розподілу суспільних дібр¹² та існуючих запасів, надбаних тисячолітньою працею цілого ряду поколінь, але не розподілених рівномірно між усіма суспільними верствами; він доказує, що в руках порівнюючи невеликої частини суспільства є скупчені величезні капітали в різних формах, себто в формі володіння матеріальними засобами (сировина, машини, будинки, готові вироби), а також у формі права на володіння ними, себто: гроші, векселі, рахунки в банках тощо. Далі він доводить, що тому й керування майже всім господарським життям є в руках цієї, порівнюючи незначної кількісно, групи капіталістів. Тоді, коли решта людей, себто більша частина суспільства, не володіючи засобами виробництва і втративши через те самостійне значення в господарському житті, мусить оддавати свої сили, свою працю в розпорядження пануючої групи.

Продовжуючи далі свої твердження, проф. Борис Мартос вказує, що в нашому суспільстві є цілий ряд суперечностей, які шкодять суспільним інтересам, затримують поступ, вносять безладдя в життя, спричиняються до цілого ряду неморальних явищ. Також він вказує, на багатство поруч зі злиднями; задоволення кожної примхи поруч і з турботою про шматок хліба; до того, величезні багатства і розкішне життя належить тим, хто цілком не працює, ні фізично, ні духовно; поруч із цим напівголодним ходить той, хто невпинно працює над утворенням запасів їжі; зле одягнений той, чиї руки виробляють одягу; у вогкому, темному, кутку живе сім'я того, хто будує величезні кам'яниці; тоді, як одні надриваються від непосильної праці,

¹² Дібр – від слова «добро»; у цьому контексті – благ. – Авт.

інші – не можуть знайти собі праці, не зважаючи на все своє бажання; сотні тисяч безробітних не можуть знайти собі праці тоді, коли вони могли б осушити болота, прокласти дороги, виробити цілий ряд речей, в яких відчувається потреба. І в таких соціально-економічних обставинах вони, ці бідні люди, мусять знайти для себе і своїх дітей їжу, щоб не померти з голоду, а тому вони переобтяжують себе надмірною працею...

Так писав 50 років тому проф. Борис М. Мартос у своїй книзі «Теорія кооперації» у підрозділі «Соціальні підстави кооперації»; очевидно, він тоді ще не був ознайомлений з концепціями модерного «регульованого капіталізму», де між ним і ліберально соціалістичною системою майже немає великої різниці, бо модерний регульований капіталізм і ліберальний соціалізм у дійсності стараються тільки себе доповнювати. Тож, на підставі наукових праць із соціально-економічної та кооперативної ділянки, зовсім справедливо буде визначити проф. Борисові М. Марто-сові місце в науці історично-реалістичної школи нової економічної системи соціологічного типу, зближеного до етизму, що вміщується в рамки християнської моралі, яка, спираючись на основи Святого Письма, голосить¹³ суспільно-економічний справедливий лад.

Недарма, що проф. Борис М. Мартос, перейнятий ідеєю суспільно-економічної справедливості, будучи керівником Секретаріату земельних справ, використав цю нагоду та 27 грудня 1917 р. доповідав і обороняв на засіданні Української Центральної Ради виготовлений проект земельного закону, який передбачав скасування права великої власності на землю, згідно з домаганням Всеукраїнського селянського з'їзду. За проектом цього закону заборонялося продаж землі та її оренду, а розпорядження землею передавалося земельним комітетам під керуванням Всеукраїнського земельного комітету. Цей закон встановляв трудову максимальну норму 40 десятин землі, яка мала залишатися в користуванні землевласника та його родини, якщо вони могли її обробляти своїми власними силами. Це моти-

¹³ Проголошує. – Авт.

увалося тим, що для закріплення демократичного ладу й утворення Української держави, мусить бути переведена соціальна реформа для усунення визиску, що був наслідком російського панування.

За докладними статистичними даними, до Першої світової війни у сільському господарстві України домінуючу роль відігравали чужі нам великі землевласники, у більшості росіяни, поляки та німці, що під своїм володінням зосередили більше, ніж третину всієї врожайної землі: Браніцькі – 167 тисяч десятин, Потоцькі – 107 тисяч десятин, Сангушки – 65 тисяч десятин та всякі інші зайти. Натомість наше зубожіле селянство відчувало голод на землю і терпіло нужду та недостатки¹⁴. І хоча цей земельний закон Рада не ухвалила, він був парламентарною комісією перероблений і прийнятий Малою Радою.

Треба признати, що проф. Борис М. Мартос має великий вклад у вільну українську теоретичну економічну науку, яку при кожній нагоді старався пристосовувати до практичної господарської дійсності для добра всього українського народу. І хоч він під сучасну пору – вже в такім поважнім віці, то все-таки не перестає науково працювати, хоча, звичайно, вже не з такою енергією і завзяттям, як це було колись. Тож можна сміливо сказати, що він все своє трудяще життя посвятив для нашого знедоленого українського народу, який довгі віки, перебуваючи під чужим пануванням, коротав свій вік у безпросвітній політичній і господарській неволі, визискуваний всілякими, в більшості чужими, рафінованими спекулянтами, які дороблялися величезних маєтків на масах наших несвідомих селян та робітників. А тому нічого дивного, що проф. Борис М. Мартос, здобувши вищу освіту, не пішов слідами інших, які визнавали лише егоїстичну філософію, якої морально-етичний принцип є прагнення задовольнити лише свої егоїстичні інтереси, себелюбства, байдужості до людей та постійного нехтування суспільними проблемами.

Тут також ще треба згадати й те, що проф. Борис М. Мартос був піді впливом соціально-економічних ідей нашого генія і

¹⁴ Нестатки. – Авт.

пророка Тараса Г. Шевченка, що у своїх поемах у «Кобзарі» закликав до суспільної справедливості, а, головнo, до любові до «найменшого брата» – працівників. А тому, що справа стосувалася робітників, то в уяві проф. Бориса М. Мартоса ставав образ наймита Яреми з поеми «Гайдамаки», а це давало йому насагу до стремління в напрямку суспільної справедливості, щоб піднести на вищий економічний, освітній та культурний рівень власне цього «найменшого брата». Він, наслідуючи ідеї суспільної справедливості, при кожній нагоді старався їх застосовувати в житті так, як закликав великий пророк у поемі «Великий льох». Тарас Г. Шевченко писав про суспільно-економічну несправедливість та про те, як російські царі роздавали на Україні землю своїм улюбленицям, про яких він висловлювався: «вельможній байстрюці». Тож проф. Борис М. Мартос усе своє життя пристосовується до науки, даної Т. Г. Шевченком, цим нашим пророком – «правди і любові», який у «Посланії до живих і ненароджених» вмістив як мотто за св. ап. Іваном: «Аще кто речет, яко люблю Бога, а брата свого ненавидить – лож єсть» . А на закінчення просив і закликав: «Обніміться ж, брати мої, молю вас, благаю».

І так, проф. Борис М. Мартос, перейнятий ідеєю суспільно-економічної справедливості, важко працював для того, щоб допомогти іншим, старався підносити наш народ на вищий культурно-освітній рівень, та старався про те, щоб морально-етичні поняття були стосовані не тільки в гарних пропагандивних кличах¹⁵, але він прагнув того, щоб вони були здійснювані в ділянці суспільного буття та стосовані¹⁶ як норми в суспільно-економічних відносинах.

Теоретичні наукові економічні праці проф. Бориса М. Мартоса, а, головнo, його «Теорія кооперації» є дуже докладно опрацьовані у правдивому, об'єктивному та всебічному відображенні дійсності, де характерним для автора є конкретний історично-реалістичний підхід до життєвих явищ.

¹⁵ Пропагандистських закликах, гаслах. – Авт.

¹⁶ Застосовані. – Авт.

Треба також відзначити, що проф. Борис М. Мартос працював досить інтенсивно над модерною теорією гарантизму як господарської системи, де він старався опрацювати наукову концепцію про засоби для гарантії здійснення соціально-економічних правових норм, які повинні бути забезпечені конституцією, яка запевняла б право на працю, на відпочинок, на матеріальне забезпечення на старість, забезпечення в разі хвороби тощо.

Від 1954 до 1957 року проф. Борис М. Мартос брав участь у реорганізації Інституту для вивчення історії й культури СССР¹⁷, а також був головою наукової ради цього Інституту. Від 1956 до 1958 р. був секретарем наукової ради цього Інституту, а при цьому від 1954 до 1958 р. був головою видавничої колегії наукової ради, де він як знавець економічних і політичних справ багато зробив, щоб поставити діяльність цього Інституту на науковий ґрунт.

І коли проф. Борис М. Мартос переїхав з Європи до ЗСА¹⁸, то відразу включився в наукову діяльність, викладаючи економічні дисципліни в Українському технічному інституті в Нью-Йорку. У 1960 році проф. Бориса М. Мартоса запрошено до Чикаго, де в Українському народному університеті дав доповідь про гроші Української Народної Республіки, а 28 жовтня 1961 р. в економічній комісії Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка доповідав про вплив ідей Тараса Г. Шевченка на соціально-економічні заходи Української Центральної Ради.

Тут, у цій коротенькій доповіді, не маю змоги, з огляду на обмежений час, подати всі ті доповіді на наукові теми, які проф. Борис М. Мартос виголосив, а їх було біля 60; а також тих усіх наукових праць, які є заслугою та вкладом в українську вільну економічну науку, але мушу підкреслити, що він за свої наукові праці та наукову діяльність був обраний дійсним членом УВАН і НТШ та у Міжнародному інституті кооперативних студій в Парижі.

¹⁷ СРСР. – Авт.

¹⁸ США. – Авт.

... Проф. Борис М. Мартос належить до великих і заслужених наших корифеїв української вільної економічної науки, а також він є досвідченим політиком та суспільно-громадським діячем й учасником будови української вільної й незалежної держави. У нас, українців, під сучасну пору вже небагато осталося в живих тих велетнів духа й чину, які всі свої сили, здібності та працю віддали на вівтар своєї рідної батьківщини – України. А тому, згідно зі звичаєм, що практикується у всіх культурних народів, ми сьогодні зібралися тут, у цій нашій Святині вільної української науки, щоб науковою конференцією, достойно й з честю зустріти й привітати з 95-літтям нашого дорогого ювілята¹⁹, проф. Бориса Миколайовича Мартоса, визначного й заслуженого науковця та будівничого вільної й самостійної нашої держави; віддати йому належну пошану за те, що він все своє життя присвятив праці для рідного народу.

На закінчення цієї доповіді ще мушу згадати, що проф. Борис М. Мартос все своє трудяще життя в поті чола орав та засівав наукою рідну ниву, як той з євангельської «притчі» орач, не звертаючи уваги, чи те зерно його науки впаде на добру землю й зародить плід, чи воно, не давши плоду, пропаде; ні, він на це не звертав уваги, розуміючи, що хоч якась мала частина його праці не піде намарне й видасть зі себе потрібний для нашої науки корисний плід. І хоч він, працюючи у наших вищих школах, випустив достатню кількість українських економістів та кооператорів, які, завдяки йому, мають під сучасну пору високі наукові титули, то можна сміливо пригадати притчу з Євангелії та сказати, що «багато званнях, а мало ізбраних». Тому я, як його колишній слухач Української високої економічної школи, хилю свою голову перед нашим дорогим ювілятом та бажаю йому з його 95-літтям прожити ще довгий вік на славу нашої вільної української науки та на гордість усього українського народу...

¹⁹ Ювіляра. – Авт.

Додаток 3

Проф. Б. Мартос

ЗАСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ²⁰

Вступ

В кінці 1919 року Уряд УНР послав мене за кордон з особливими дорученнями й уповноваженнями. Коли я відвідав Дипломатичну місію УНР в Празі, то голова її М. Славінський звернув мою увагу на те, що до Праги приїхало кілька десятків наших молодих людей, які записалися на празькі високі школи, але не забезпечені матеріально і тому дуже бідують. Місія допомагає їм за рахунок свого бюджету, але кошти, передбачені в ньому на допомогу українським громадянам, дуже малі. Хоч ця справа належала до компетенції Міністра освіти, але я на свою відповідальність асигнував зараз же кошти на 40 стипендій для студентів високих шкіл у Чехословаччині, знаючи, що Міністр освіти П. Холодний не буде проти того протестувати, бо всі ми ясно бачили, як терпіла українська справа через недостачу людей з фаховою освітою, коли на відповідальні державні пости доводилося призначати людей національне чужих, а часом навіть приховано ворожих. Таким чином у Чехословаччині українські студенти одержували стипендії вже з кінцем 1919 року.

На прохання М. Славінського я склав офіційний візит Міністрові фінансів ЧСР, щоб подякувати йому за доброзичливу виміну старих австрійських грошей на чеські (наша місія пропустила чомусь термін виміни). Міністр фінансів К. Зонтаг прийняв мене надзвичайно добре: призначив побачення на післяурядову годину; хоч я мав з собою перекладача (члена місії Драгомирецького), але він просив мене говорити українською мовою, бо, мовляв, слов'янин слов'янина мусить розуміти. Наша

²⁰ Джерело: Українська господарська академія в Ч.С.Р. 1922–1935. – Т. 1. – Нью-Йорк : Українська висока політехнічна школа на чужині, 1959. – С. 102–117.

розмова не обмежилася моєю подякою, а перейшла на тодішню політичну ситуацію та на майбутні політичні та господарські стосунки між Україною та Чехословаччиною, так що затягнулася на півтори години. «Пане Міністре, – сказав між іншим К. Зонтаг, – ми повинні мати за всяку ціну спільний кордон». А я, вітаючи цю думку, зазначив, що чехи повинні допомогти нам у нашій боротьбі. Зонтаг на те відповів, що Чехословацька Республіка – ще молода й дуже слаба, щоб дати нам велику допомогу, але зробить те, що в її силах. «От наприклад, – говорив він, – ви можете посилати своїх молодих людей в Чехію на студії». На те я зазначив, що в чеських школах вже студіює кількадесят українців та що я призначив для них 40 стипендій, а в разі потреби призначу більше. «Але, – додав я, – можливо, що наша держава через якийсь час вже не матиме змоги виплачувати ці стипендії». На це Зонтаг дав мені обіцянку, що зробить все для того, щоб наші молоді люди змогли закінчити студії. Свою подяку за це я висловив так, що бачу в цій обіцянці Міністра неписану умову між нами. Про все це я розповів голові нашої Дипломатичної місії. Справді, коли наша місія вже не мала змоги виплачувати стипендії, то було засновано Українську студентську поміч, що одержувала регулярну допомогу від чеського Уряду.

У травні 1920 р. я видав значні одноразові студійні допомоги кільком українцям у Відні, в тому числі Ю. Русову, що дало йому змогу завершити докторат при Віденському університеті; пізніше він був доцентом УГА.

Зустрівшись у Відні з К. Безкровним (пізніше лектор УГА), ми довго розмовляли і прийшли до висновку, що завданням часу є організація студійної допомоги нашій молоді на широку міру. А приїхавши в Берлін, я з послом УНР в Берліні М. Поршем склали меморандум до Уряду Німеччини про організацію Німецько-Українського комітету; кошти цього комітету мали складатись з відсотків на ті 900 з чимось мільйонів марок, що належали УНР і лежали в німецькому Державному Банкові, але які німецький Уряд заблукував «до стабілізації відносин на території України». Разом з М. Поршем ми були у Міністра закордон-

них справ, подали йому цей меморандум і довго говорили з ним про konieczність розв'язати цю справу позитивно, хоч би в інтересах німецького державного престижу. На жаль, наші старання не дали позитивного вислідку.

В один з моїх приїздів до Праги (р. 1920) українські студенти звернулись до мене з проханням прочитати їм лекцію про кооперацію. Тому, коли я звільнився від обов'язків Міністра (червень 1920 р.), то вирішив організувати в Празі Кооперативні курси для наших студентів, надіючись одержати на це матеріальну підтримку від чеського Уряду.

Одпочинувши й підлікувавшись (анемія від перевтоми), я насамперед відбув студійну подорож (Берлін, Дрезден, Ляйпціг, Регенсбург, Мюнхен, Гамбург), ознайомився там з працею різноманітних кооперативних організацій, зокрема з організацією кооперативних шкіл і курсів, та зібрав цінні матеріали з теорії та практики кооперації. Потім разом з М. Поршем (видатний український правник-економіст) я склав програму вечірніх Кооперативних курсів. Літом 1921 року я був уже в Празі. Почувши про невідрадний стан кооперації на Закарпатті через недостачу інтелектуальних сил, я поїхав до Ужгорода з метою організувати там Кооперативні курси. Але мої переговори з тамтешніми діячами (А. Волошин, М. Брацкайко та інш.) не привели ні до чого.

Підготовча праця

Повернувшись до Праги, я зайшов до Українського громадського комітету, де головою був відомий громадський діяч Микита Шаповал, а членом управи Олександр Мицюк, обоє мої давні знайомі, спіробітники по Генеральному секретаріатові земельних справ (р. 1917) і колеги по Кабінету Міністрів В. Чеховського (1918–19 рр.). М. Шаповал, довідавшись від мене про намір організувати Кооперативні курси, як людина великої ініціативи, зараз же зорієнтувався і запропонував мені організувати ці курси при Українському громадському комітеті, обіцяючи добути для них кошти. Хоч Укр. громад. комітет був тоді дуже бідний (місячний бюджет 20.000 кор. чеськ.), але він цілком слушно сподівався на підтримку чеського Уряду. Я дав згоду і зараз же був прийнятий у члени комітету, а О. Мицюк передав

мені керівництво кооперативним відділом комітету. Було прийнято мій план і програму курсів.

За допомогою чеських соціал-демократів (Астер і Янек) мені пощастило здобути для курсів дуже добру залу в одній із празьких шкіл. Я оголосив запис слухачів, і першим записався Сава Зеркаль (пізніше слухач УГА). Міністерство закордонних справ погодилося дати на курси, якщо не помиляюся, 20.000 кор. чеськ. щомісячно, головню на оплату праці викладачів. Викладачами було намічено oprіч мене (кооперація), О. Мицюка (народне господарство), В. Старосольського (право); треба було знайти ще двох-трьох. У скорому часі мали розпочатися виклади.

У той час М. Шаповал листувався з головою Спілки українських техніків сільського господарства Б. Ю. Іваницьким, що жив тоді в Тарнові, як директор Департаменту Міністерства земельних справ УНР. Він просив М. Шаповала допомогти українським лісівникам та агрономам, що були в польських таборах, переїхати до Чехословаччини і підшукати собі працю. Управа комітету доручила мені розробити проект у цій справі. Я нічого іншого не міг придумати, як звернутись до чеського Уряду з проханням примістити їх, як фахівців на Закарпатті. Коли ж М. Шаповал, як голова комітету, звернувся з таким проханням до д-ра В. Гірси, що керував Міністерством закордонних справ ЧСР, заступаючи д-ра Е. Бенеша, який мусив раз у раз їздити за кордон на різні між народні конференції, то д-р В. Гірса сказав, що в нього немає надії на згоду відповідних міністерств, а запропонував поширити програму Кооперативних курсів у такий спосіб, щоб дати працю більшій кількості викладачів, і порадив взяти за зразок програму «Русского института сельского хозяйства й кооперации», що був недавно заснований у Празі.

У цей час Чехословаччина широко розвивала акцію допомоги емігрантам з колишньої Росії, в тому числі й українцям: Уряд дав дозвіл на переїзд Українського вільного університету з Відня до Праги і взяв його на своє утримання, багато українців одержали візи до Чехословаччини за допомогою Укр. гром. комітету і помимо нього. До Праги приїхали Б. Матюшенко,

В. Старосольський, М. Галаган, С. Гольдельман та інші. Вони вступили в члени УГК з умовою, щоб було зроблено перевибори управи комітету. Загальні збори членів комітету в січні 1922 р. обрали нову управу в складі: голова – М. Шаповал, заступник – Б. Матюшенко, член Управи – Н. Григоріїв, кандидат у члени Управи – Б. Мартос. Секретарем було призначено С. Гольдельмана.

Міністр В. Гірса був дуже задоволений з цього переформування і збільшив допомогу комітетові. Взагалі слід підкреслити ту уважність і прихильність, з якими д-р. В. Гірса ставився до українських культурних справ. Він жив довгий час у Києві, працюючи лікарем в одному з київських шпиталів, мав знайомих серед української інтелігенції. Він сам просив нас говорити з ним по-українськи і часто відповідав нам українською мовою, хоч і не чистою.

З огляду на доброзичливе ставлення Міністра, було вирішено поставити опрау ширше й загальні збори УГК обрали для цього організаційну комісію: голова – М. Шаповал, члени – Б. Матюшенко, В. Старосольський, Б. Мартос, О. Мицюк, М. Косюра і С. Гольдельман. На пропозицію М. Шаповала технічним секретарем (без права голосу) було призначено М. Галагана. Комісія негайно приступила до праці.

Д-р В. Гірса підготував для нас аудієнцію у Президента Т. Масарика. Організаційна комісія виділила для цього окрему делегацію в складі: М. Шаповал, В. Старосольський, О. Мицюк і Б. Матюшенко. Президент Т. Масарик прийняв делегацію (25.11.1922) дуже доброзичливо. До того деякою мірою прислухався приятель українців інж. Яромір Нечас, що був тоді особистим секретарем Президента (пізніше член парламенту і Міністр ЧСР). Він добре володів українською мовою, був обізнаний в українських справах, переклав дещо з Шевченка чеською мовою й інформував Президента в дуже прихильному для нас дусі.

Тепер у надії на підтримку д-ра В. Гірси й Президента Т. Масарика ми вирішили притягти як найбільше фахового персоналу й організувати високу школу з трьома факультетами: економічно-кооперативним, агрономічно-лісовим та межовим. На пораду

д-ра Гірси М. Шаповал відвідав Міністерство хліборобства. Міністром хліборобства був тоді Станек, що також прихильно поставився до нашої справи, а у Відділі сільськогосподарського шкільництва працювали д-р Е. Райх і проф. Ф. Чванчара. Попереджені Міністром д-р Гірсою, вони доброзичливо прийняли М. Шаповала, обіцяли всяку підтримку і порадили ознайомитися з підлеглою їм С. Г. академією в Таборі. Ця школа, хоч і мала трьохрічний курс і не вважалася високою школою, але мала високошкільну організацію і програму високих шкіл та випускала цілком добре підготовлених агрономів. Урядовці Міністерства хліборобства висловили побажання, щоб програма й організація нашої школи була пристосована по можливості до програми й організації Таборської академії. М. Шаповал поїхав у Табор, де познайомився з постановкою справи та зондував, чи не можна було б примістити в Таборі і нашу школу та користатися лабораторіями та багатими збірками цієї школи. Але щодо цього виявилися значні труднощі з огляду на малі приміщення цієї школи, розрахованої на невелику кількість слухачів.

Програми для Українського сільськогосподарського інституту (такої назви школи первісно було вжито) організаційна комісія виробила вже в середині березня: М. Шаповал та М. Косюра – для агрономічно-лісового відділу й межового, а С. Гольдельман і Б. Мартос для економічно-кооперативного. Тепер треба було їх переробити, пристосувавши до програми Таборської академії. В ці програми ми ввели ряд дисциплін, які вважали потрібними для наших слухачів з огляду на особливості господарства України. Особливо широко було намічено кооперацію, що грала таку велику роль в добу перед революцією і за нашої державності. До того ж наша школа повстала з початкового наміру відкрити Кооперативні курси, тож не дивно, що в організаційному плані був намічений кооперативний відділ.

Взагалі ж програма Таборської академії відповідала нашим інтенціям підготувати фахівців для відбудови господарства України. Сама назва нам дуже подобалася, бо в'язалася з історичною традицією Київської академії Петра Могили. Те, що Таборська академія не була формально визнаною високою школою,

теж годилося нам з погляду тактичного. Річ у тім, що закони Чехословацької Республіки вимагали постанови парламенту для заснування нової високої школи. Надії добитися такої постанови майже не було, бо в чеському парламенті були б проти нас не тільки комуністи, а й Народно-демократична партія (К. Крамаржа) та й велика частина Аграрної (А. Швегли) й народно-соціалістичної (В. Клофача). В найліпшому випадку справа затягнулася б на кілька місяців, а нам ходило про те, щоб перевести все якнайшвидше. Ми тішили себе тоді надією, що за які два роки повернемось на Батьківщину. М. Шаповал навіть настоював, щоб трьохрічну програму Таборської академії вмістити в два роки. Сам будучи людиною непересічною і дуже здібною, він переоцінював сили наших майбутніх студентів. Кінець кінцем було прийнято три роки навчання.

Організаційна комісія працювала дуже інтенсивно. Ми намагалися все закінчити якнайшвидше, щоб першого травня вже можна було зробити урочисте відкриття школи. А треба було зробити багато: oprіч точних програм навчання, треба було виготовити кошторис школи, різні правила тощо. Праця провадилася колективно: проекти, приготовлені окремими її членами, докладно і всебічно обговорювалися в пленумі, вносилися додатки і поправки, відшліфовувалися формулювання і т. д. Щодо запрошення лекторського персоналу, то на мою пропозицію організаційна комісія постановила запрошувати лише тих осіб, що викладають або вже викладали у високих школах.

Нарешті все готове, здане в Міністерство, вже Міністр д-р Гірса підписав асигновку на перший місяць (70.000 кор. чеськ.) і М. Шаповал пішов до консула Завазала одержувати гроші, але той не видав, а сказав, щоб М. Шаповал раніше пішов до Міністра. Виявилося, що д-р В. Гірса одержав лист від колишнього Міністра хліборобства проф. Брдліка, в якому той повідомляв, що у нього були два студенти українці і просили його не допустити до відкриття запроектованої Української господарської академії, щоб так уникнути дискредитації української і чеської науки, бо Український громадський комітет, мовляв, не має у своєму розпорядженні наукових сил, сам М. Шаповал не має

високої освіти і хоче закликати професорами людей без належних кваліфікацій. «Справді, – писав Брдлік, – серед запрошених осіб є знайомі мені молоді люди, яких я ще недавно бачив на шкільній лавці в своїй аудиторії». Річ у тім, що М. Шаповал через свою експансивність уже дав якісь обіцянки деяким особам, що недавно закінчили чеську Політехніку в Празі. Далі проф. Брдлік писав, що від тих же студентів чув, начебто незабаром має відбутися віче українського студентства, що має винести резолюцію протесту проти відкриття Української господарської академії. М. Шаповал вернувся з Міністерства пригнічений і доповів все це організаційній комісії. Через знайомих студентів ми довідалися, що, справді, серед українського студентства ведеться завзята агітація проти академії, комітету й організаційної комісії. Між іншим не обминули й мене, розпускаючи брехеньку, буцімто я не тільки не закінчив високої школи, а й у середній не був і лише виходив нижчу залізничну школу і працював ремонтним робітником на залізниці. Довідалися також ми, що проектується скликання протестаційного віча, якщо не помиляюся, на 28 березня 1922 р.

Організаційна комісія делегувала мене й М. Галагана на це студентське віче, щоб при потребі виступити з поясненнями. Атмосфера на вічі була дуже напружена, але дискусії провадилися в повному порядку. Кілька промовців доводило, що ніякої української школи не потрібно, бо можна студіювати в чеських, вказували й на те, що серед членів комітету мало професорів і т. п. Але виступали промовці і з протилежними поглядами. Я й М. Галаган виступили з поясненнями, що організаційна комісія випишує професорів з польських таборів, вказували на велике національне значення запроектованої школи, зганьбили тих студентів, що ходили до проф. Брдліка, та спростували ті брехні, що були пущені серед студентства. Я висміяв тут нікчемну брехеньку, що розпускали про мене, і пояснив, що ніколи не був у залізничній школі, ані не працював на залізниці, а що закінчив класичну гімназію й університет, на що маю на еміграції свідків. Найбільше враження зробила наша заява, що в протоколах організаційної комісії записано постанову запрошувати лише тих

осіб до професорського складу школи, які вже викладали у високих школах. Після кількохгодинних дебатів віче кінцем прийняло запропоновану нами резолюцію, якою вітало організацію академії і дякувало Урядові ЧСР за допомогу в цій важливій культурній справі. Цю резолюцію було послано в Міністерство закордонних справ. М. Шаповал відвідав також проф. Брдліка і дав йому відповідні пояснення. Через кілька днів після цього М. Шаповал одержав перші 70.000 кор. чеськ. для академії (на квітень місяць 1922 р.). Тепер можна було вже запросити професорів і послати їм гроші на переїзд до Праги, а також дозвіл на візу. Організаційна комісія ухвалила запросити професорів Українського вільного університету в Празі – д-р Володимира Старосольського й Федора Щербину, Бориса Матюшенка та Олександра Мицюка, а з Тарнова (Польща) викликати професора Івана Шовгенова, доцента Іродіона Шереметинського та лектора Бориса Іваницького. Кожний був запрошений з тією кваліфікацією, яку він мав у дотичній високій школі.

Постання Української господарської академії

У середині квітня прийшла з Міністерства вимога спішно представити статут академії замість статуту інституту. М. Шаповал нашвидко склав його. Організаційна комісія не мала часу ані переглянути його, як слід, і дня 19 квітня цей статут було подано в Міністерство на затвердження.

У кінці квітня прибули з Тарнова І. Шовгенів, Б. Іваницький та І. Шереметинський і 28 квітня 1922 відбулися установчі збори професорської ради УГА в складі семи згаданих осіб, запрошених організаційною комісією. Постала формальна трудність: у нашвидко виробленому М. Шаповалом статуті йшлося, що академія розпочинає свою чинність, як тільки збереться сім професорів. Тут слово «професорів» було вжито в ширшому значенні замість «викладачів». Але Професорська рада вважала, що це слово треба розуміти формально, тож виходило, що не можна приступити до праці. Вихід із становища було знайдено той, що Професорська рада визнала професорами всіх сімох своїх учасників без огляду на те, яку кваліфікацію вони мали перед тим.

На цьому першому засіданні було обрано ректором І. Шовгенова, проректором – Б. Іваницького, секретарем Професорської ради – І. Шереметинського. За кілька днів відбулося урочисте спільне засідання Професорської ради, організаційної комісії й управи Українського громадського комітету. Постала Українська господарська академія.

На наступних засіданнях Професорської ради, що відбувалися в приміщенні УГК у Празі, було поширено педагогічний склад академії запрошенням нових осіб. Кожний кандидат представляв свій життєпис і список наукових праць, а ректор передавав його справу на реферат тому чи іншому членові Професорської ради відповідно до фаху і той представляв писаний реферат на розгляд і вирішення Професорської ради. Всі такі справи вирішувалися таємним голосуванням. Так були обрані доцентами – Л. Шрамченко, М. Косюра, С. Гольдельман, В. Тимошенко, Б. Мартос, Л. Фролов, О. Михайловський, М. Вікул, С. Комарецький, В. Королів, А. Чернявський, С. Бородаєвський, В. Чередієв, Ю. Русов, Є. Сокович, Л. Грабина, а лекторами – В. Туркало, В. Мельник, Й. Мельник, Б. Лисянський. Здебільшого це були урядовці вищого рангу з Міністерств УНР. При запрошенні абсолютно не зверталось уваги на політичні погляди чи партійну приналежність кандидатів: тут були соціалісти, були ліберали, були монархісти-гетьманці, а були й безпартійні. Не було тільки комуністів. При виборі кандидата зверталось увагу на освіту, практичний стаж та природні здібності.

З початку на чолі академії стояла Президія (ректор, проректор та секретар Професорської ради). Коли ж склад професури поповнився, то було обрано згідно з статутом Сенат у складі: ректор І. Шовгенів, проректор – Б. Іваницький, секретар Професорської ради – Б. Мартос, декани трьох факультетів: економічно-кооперативного – О. Мицюк, агрономічно-лісового – І. Шереметинський та інженерного – Л. Фролов. Канцелярію академії вів К. Коберський, що пізніше склав докторат, був обраний лектором, а потім габілітований доцентом на екон.-кооп. факультеті. Він же був секретарем Сенату. Помічником у нього й секретарем студентських справ був О. Козловський, а друкарщиком Ф. Карпенко.

У Празі в той час було дуже важко знайти не то що помешкання, а навіть кімнату, тому було вирішено примістити академію десь на провінції так, щоб можна було розташувати як саму школу, так і професорські родини та студентів. На пропозицію М. Шаповала вибір упав на невеличке купелеве місто Подебради недалеко від Праги. Тут був досить великий готель «У короля Юрія» і в ньому було приміщено канцелярію, кабінет ректора, деканати й бібліотеку, а в залі ресторану зроблено аудиторію. В цьому ж готелі стали мешкати деякі професори й студенти, інші знайшли собі помешкання в чеських родинях. Жили дуже скромно: часто ціла родина містилася в одній кімнаті. Річ у тому, що Міністерство асигнувало щомісячну дотацію, не визначаючи норм оплати праці, а ми самі, складаючи кошторис, визначили собі мінімальну платню, щоб можна було взяти до академії більше людей. Тому професорам, а особливо доцентам й лекторам, доводилося жити дуже економно. Професор одержував 1.800, доцент 1.500, лектор 1.200 корон щомісячно. Жонаті одержували ще до того 200 кор. родинного додатку на дружину і 125 кор. на дитину.

16 травня 1922 року Міністерство хліборобства, що мало окремий Департамент с. г. шкільництва, в порозумінні з Міністерством закордонних справ затвердило статут УГА як приватної трьохрічної школи з високошкільною організацією й програмами навчання і внесло академію в реєстр підлеглих йому шкіл. Професорська рада академії ухвалила дату 16 травня вважати початком формального існування академії і днем святковим, вільним від навчання. Подія – надзвичайна, нечувана в історії: ні численна російська еміграція перед Першою світовою війною, ні заможна – польська високої школи не створили. А це була вже друга українська висока школа на еміграції. Скільки треба було для того ініціативи, рішучості й енергії! На травень Міністерство видало вже 140.000 кор.: 70.000 на саму школу і 70.000 – на стипендії студентів.

Як тільки оголосили прийом студентів, почали надходити прохання з різних місць Чехословаччини, а ще більше з Польщі, Румунії, Югославії, Болгарії й Австрії.

Скоро набралось понад 600 прохань. Було створено окрему комісію для розгляду прохань, сталим секретарем якої був О. Козловський. На пропозицію проректора проф. Іваницького комісія постановила керуватися такими засадами: а) кандидат повинен мати документи про середню освіту, перевагу давати тим, хто вже був у високій школі, і не приймати тих, хто вже має високу освіту, щоб доцільно використати стипендії; б) приймати осіб нежонатих, не старше 32 літ, як виключення приймати жонатих у тім випадку, якщо чоловік і жінка можуть бути прийняті в студенти академії; в) давати перевагу особам, що їх моральне й національне обличчя було відомо членам комісії, особливу перевагу було дано воякам Армії УНР. Пізніше Міністерство закордонних справ збільшило кількість стипендій до 200. Поступово були збільшувані й асигнування на утримання школи. Коли ж з'ясувалося, що в Чехословаччині перебувало чимало українців з неповною середньою освітою, то доцентіві С. Комарецькому було доручено організувати при академії матуральні курси. Міністерство призначило для слухачів цих курсів ще 100 стипендій. Прийнятим студентам Міністерство закордонних справ посилало дозвіл на візу для в'їзду до ЧСР. Так зростала українська колонія в Подєбрадах.

Для приміщення прибувших було організовано тимчасовий інтернат. Моя покійна дружина Марія Юріївна організувала майстерню для пошиття білизни для студентів; шили дружини професорів, а дружина подєбрадського лікаря Вондровіца дала безплатно дві кімнати у своєму будинку – для приміщення майстерні. З огляду на те, що студенти прибували не зразу, а поступово, в той час, як гроші для студентів Міністерство видало на весь травень, то заявилася деяка економія і з неї було утворено спеціальний фонд для допомоги студентам в особливих випадках.

Кубанський козачий комітет і Білоруська громада звернулися до ректорату УГА з проханням, щоб було прийнято кілька кубанців й білорусів і представили списки своїх кандидатів. Ректорат пішов їм назустріч, і було прийнято кілька кубанців і білорусів, що мали середню освіту. Пізніше Міністерство поділило для них окремі стипендії. Було прийнято також двох

жидів – українських громадян, а з них один був старшиною Армії УНР (С. Якерсон). Було прийнято одного донського козака (І. Костін), що був також у складі частин Армії УНР, й одного черкеса (Г. Бекух). На жаль, приїхали не всі прийняті студенти, а деякі, хоч і приїхали, то вступили до інших шкіл, наприклад, на медичний факультет. На призначені їм стипендії було прийнято інших кандидатів. Це затягнуло прийом студентів.

Поки з'їздилися студенти, було переведено дуже велику організаційну працю: треба було в рамках уже виробленого кошторису перевести розподіл кредитів між окремими кафедрами, скласти регламент, що доповнював би короткий статут, виробити різні правила, в тім числі і для студентів, підшукати приміщення для аудиторій, кабінетів, лабораторій, для книгозбірні і належно їх устаткувати. Для переведення всієї цієї дрібязкової роботи було створено окремі комісії. Пригадую, що я був членом п'ятьох таких комісій. Особливо багато довелося попрацювати проф. І. Шовгенову та проф. Б. Іваницькому. Між іншим останній виробив докладний проект регламенту УГА і проекти багатьох правил, а І. Шовгенову, як ректорові, доводилося часто їздити до Праги в різних справах.

На межовий відділ записалося так мало студентів, що від нього довелося відмовитись, зате було організовано з ініціативи Шовгенова, Фролова й Комарецького – інженерний факультет з двома відділами: гідротехнічним та хіміко-технологічним. Землемірство ж було введено не тільки на інженерному ф-ті, а й на обох відділах агрономічно-лісового. Навіть дехто зі студентів екон. кооп. ф-ту також вивчив мірництво. Пізніше не один абсолювент²¹ УГА працював як землемір.

Перші кроки

22 червня 1922 року вже почалися виклади. Кожний член педагогічного персоналу, чи то професор, чи доцент або лектор виголосив свою вступну лекцію урочисто в присутності більшості професури й студентства всіх факультетів.

²¹ Абсолювент – випускник.

Перед кожним викладачем стояло завдання не тільки готуватись до лекцій, викладати та провадити практичні вправи, а й удосконалюватися самому, знайомитися з новітньою європейською літературою у своєму фаху, що з'явилася за час війни і після неї. Кожний викладач мусив представити деканатові докладну програму свого курсу. До диспозиції²² нашої професури були багаті празькі книгозбірні. Крім того зараз же було приступлено до організації власної книгозбірні, для чого на кожну кафедру було визначено потрібні кредити. Першим сталим бібліотекарем був інж. Григорій Сидоренко, колишній голова Дипломатичної місії УНР у Парижі, а потім посол УНР у Відні. На жаль, не довго пробув він на цій посаді, його вже точила смертельна хвороба. Після його смерті бібліотеку перебрав І. Мазепа, колишній Прем'єр-міністр УНР.

Української наукової літератури тоді, можна сказати, не було зовсім. Навіть науково-популярних книжок було дуже мало, бо ж російська цензура такого роду літератури в українській мові не пропускала. А студентам треба було дати підручники. Тому кожний викладач мусив скласти підручник зі свого курсу, а це вимагало великої й уважної праці. За правилами про підвищення кваліфікації членів лекторського персоналу таке підвищення було обумовлено написанням оригінального підручника та наукових праць. Протягом першого ж року було написано чимало підручників на всіх трьох факультетах.

Не мало праці було покладено й на організацію навчальних кабінетів, лабораторій, креслярень, зразкової молочної ферми і т. п. Усе це була невсипуща праця, професори, доценти й лектори працювали з великим захопленням. Не забуваймо, що кредити на все це були дуже обмежені, доводилося добре подумати над кожним пристроєм перш, ніж його купити, щоб улаштувати все як найдоцільніше. Пригадую собі, як ми дивувалися, оглядаючи фізичний кабінет, створений лектором Б. Лисянським (пізніше доцент, а потім і професор). Чимало пристроїв він майстерно зробив своїми руками або за допомогою студентів, майже з нічого.

²² Диспозиція (лат.) — розподіл, розміщення, розташування.

Взагалі не можна не признати, що укомплектування професорського персоналу було переведено вдало і послужило на користь українській науці.

Ще слід згадати одну трудність – термінологію. Через відсутність наукової літератури українською мовою бракувало багато термінів, довелось їх виробляти. Щоб скоординувати цю важливу роботу, на кожному факультеті було створено термінологічну комісію, а пізніше загальну термінологічну комісію з участю знавців української мови Модеста Левицького, Валерії О'Конор-Вілінської і під головуванням відомого українського діяча – Євгена Чикаленка. Секретарем комісії був довший час асистент М. Єремійв.

У той час чехи в своїй більшості були завзятими русофілами. Почуваючи стали загрозу з боку німецької стихії, що оточувала їх з трьох сторін, вони всі свої надії покладали на поміч з боку «великої, могутньої слов'янської Росії». Тому прагнення українців до створення власної держави були їм не зрозумілі. Більше того, вони не хотіли визнати навіть культурної й етнографічної окремішності українського народу. На цьому ґрунті між українськими професорами й студентами, з одного боку, та подебрадським громадянством – з другого – могли виникнути зайві непорозуміння. Щоб уникнути їх, Сенат доручив мені організувати ряд публічних лекцій чеською мовою, освітлюючи місцевому громадянству українські проблеми. Якщо я справився з цим завданням успішно, то тільки дякуючи допомозі доц. О. Бочковського. Будучи секретарем місії УНР, живучи в Празі багато років і досконало володіючи чеською мовою, він мав широкі знайомства серед чеських літераторів і політичних діячів. Він сам прочитав декілька лекцій чеською мовою, а також поміг мені запросити кількох видних чеських літераторів. Відбувся цілий ряд цікавих публічних викладів. Особливий вплив на чеських слухачів мали згадки про те, як ідеологи чеського визвольного руху від Гавлічка-Боровського й до Т. Масарика у своїх творах і політичних виступах виявляли велике зацікавлення українським визвольним рухом і розуміння його. Проф. Т. Масарик навіть виступав в австрійському Парламенті, підтримуючи домагання українців-галичан.

Спочатку родини професорів і студентів обідали в ресторані готелю «У короля Юрія». Господар погодився дещо знизити ціну на обіди з огляду на велику кількість столувальників. Але й це було для нас дорого, особливо для студентів. Тому жонаті почали варити у своїх помешканнях, хоч це було дуже незручно. Я вніс до Сенату проект організації двох кооперативів: 1) Споживчого товариства, що мало б провадити їдальню і невелику крамницю та 2) Кредитового, що мало б давати позики студентам у разі пекучої потреби. Тому що студенти не в стані були внести відразу свої паї в належному розмірі для організації тих кооперативів, я просив Сенат видати позичково з студентського допомогового фонду 10.000 кор. для Споживчого товариства і 20.000 кор. – для Кредитового. Сенат доручив мені організувати кооперативну їдальню, одначе відмовив видати потрібну позику. З огляду на те, що становище було досить поважне, я організував Спож. т-во «Україна». На внесені паї управа т-ва змогла найняти лише маленьку комірчину і спорудити там крамничку. Я звернувся до М. Шаповала, і Укр. гром. комітет видав Товариству позику 10.000 кор. Управа кооперативу винайняла у пані Коштялової дві кімнати з кухнею, де і постала їдальня. Хоч наш кооператив був дуже маленький і не був формально зареєстрований, проте на моє прохання Чеське т-во гуртових закупів (Прага) почало посилати нашому кооперативу всякий потрібний крам по гуртових цінах, як продавало великим кооперативам. Справа пішла дуже добре: їдальня давала за 5 кор. такий самий обід, за який у ресторані треба було заплатити 7 кор. Пізніше було заведено ще й дешевий обід за 3.50 кор. (без м'яса або з половинною порцією м'яса). Великою вигодою було й те, що їдальня почала готувати українські страви: борщ, гречану кашу, вареники, голубці і т. п. Не було ні горілки, ні пива, що також сприяло зменшенню витрат на харчі. За те можна було дістати склянку чаю чи молока за дуже дешеву ціну. Згодом було заведено й дешеві вечері. Студенти – члени управи й роздатчики за свою працю мали безплатні харчі. Змінювалися вони кожні чотири місяці, і в цей спосіб члени Управи відбували і практичні справи з кооперації. Як їдальня, так і крамниця розвивалися дуже успішно.

Кредитове т-во постало значно пізніше, коли приїхав доцент (пізніше професор) С. Бородаєвський, колишній товариш Міністра народного господарства в гетьманському уряді. Воно постало виключно, як навчальний кооператив для практичних вправ з кредитової кооперації. Керував ним лектор І. В. Івасюк, колишній Міністер фінансів Кубані.

У декого зі студентів були діти. Батько й мати мусили йти на виклади, а дитину ні на кого було покинути. Моя дружина організувала для цих дітей захоронок (назва дитячих садків у Галичині, на Буковині, Закарпатті. – прим. авт.). Пізніше до Подебрад було переведено з Праги дитячий притулок, організований М. Шаповалом. Головою Притулкового комітету була С. Ф. Русова. Тоді захоронок було ліквідовано, бо студенти могли віддавати своїх дітей до цього притулку.

Студентство зі свого боку виявило чималу організаційну ініціативу. Насамперед було організовано Академічну (Студентську) громаду при УГА, а при ній постав цілий ряд більших або менших товариств і гуртків. Організовано добрий студентський хор, оркестр мандолиністів, а пізніше й драматичний гурток.

Немалий успіх мало гімнастичне Т-во «Сокіл». Воно ввійшло в близькі стосунки з чеським «Соколом» у Подебрадах і той дозволив йому використовувати гімнастичну залу («Соколовню») зо всіма приладами. Головою українського «Сокола» був асист. М. Єремійв, що ще з України (з 1905 р.) був членом сокільських товариств і технічно стояв нарівні з кращими чеськими гімнастами.

Постало також Т-во письменників і поетів. У його склад входили дехто з професорів та членів їх родин і студенти, в тім числі О'Конор–Вілінська, Модест Левицький, Є. Маланюк, Л. Мосендз, Ю. Дараган, М. Мирський, М. Єремійв та інш. Лектор Модест Левицький організував початкову школу для дітей 7–9 літ. Студент І. Костін відкрив школу модерних танців, а знаний балетмейстер Василь Авраменко проїздом через Чехословаччину на кілька місяців спинився в Подебрадах і провів школу українських танків, що мала серед студентства надзвичайний успіх.

Так поступово утворювався в Подєбрадах визначний український культурний осередок: студенти акуратно відвідували лекції та практичні вправи, а попри то відбувалися публічні лекції, концерти, забави, загальні збори різних організацій та гуртків. Виходили місячники, збірники, альманахи і навіть газета («Укр. життя»), а пізніше «Записки УГА» з науковими працями професорів. Коли приїздив з Праги український священник і відправляв Службу Божу в одному з місцевих костелів, або коли був похорон, то співав студентський хор, а пізніше під кінець відправи інколи діти з притулку надзвичайно добре співали молитву за Україну.

Для видання підручників студенти з участю декого з професури організували кооперативне «Видавниче т-во при УГА», що мало також свою крамничку, де продавало свої й чужі видання. Коли ректор І. Шовгенів і я, як секретар проф. ради, повезли й показали Міністрові д-р В. Гірсі перші підручники, то він був приємно здивований і сказав, що шкода видавати підручники літографічно, треба видавати їх друком. Я зауважив, що на це потрібно великі кошти, а д-р Гірса відповів: «На таке діло кошти знайдуться». Тоді я знову зауважив, що це мають бути мільйони, а д-р Гірса сказав: «Я так і розумію», – і просив скласти список книг, готових для видання друком. Довідавшись про це, М. Шаповал висунув проект утворення загальноукраїнського видавництва. Почалися наради, вироблення статуту тощо. Тим часом М. Шаповал швидко організував «Український громадський видавничий фонд» при комітеті без участі академії (взяло участь лише декілька членів персоналу УГА) й одержав з Міністерства кредит в один мільйон кор., що пізніше був збільшений. Академія вже не змогла одержати з Міністерства кредитів на видавництво, щоб не утворювати конкуренції, не вносити розбиття і т. д. Це викликало велике огірчення серед професорського персоналу УГА і було чи не останньою причиною, що привела до повного відокремлення академії від УГК.

Тим часом закінчувався рік і настала доба іспитів. Більшість студентів склала їх з добрим успіхом, а деякі дуже добре. Під кінець шкільного року (1922–23) академія влаштувала виставку:

в кабінетах і лабораторіях було розкладено на столах і розвішано на стінах праці професури й студентів: пристрої, колекції, моделі, діаграми, схеми, підручники, реферати, вправи з креслення, малювання, фототрафії викладів і практичних вправ і т. п. Перед очима відвідувача вставала вся чинність академії. Виставку відвідало багато мешканців міста Подебрад, були й приїжджі з Праги, в тім числі дехто з чеських професорів, наприклад ректор Празького Університету. Наші професори, а також дехто з студентів, давали пояснення. І тепер, як жива, з'являється у мене перед очима постать студ. Л. Биковського, що з вказівкою в руці бігає з однієї кімнати в другу та з запалом пояснює відвідувачам схеми та діаграми економ. кооп. ф-ту. Пізніше академія зо своїми експонатами виступала на виставках поза Подебрадами й одержала кілька відзначень: 1) Почесний диплом Міністерства хліборобства за шкільні експонати на виставці в Празі (1924), 2) Похвальний диплом Хліборобської єдноти в ЧСР за експонати з лісівництва (1924), 3) Диплом відзначення Чехословацької хліборобської ради за праці студентів на виставці в Празі (1923), 4) Диплом Центрального союзу бджолярів за виставлені шкільні приладдя на виставці в Шлезьк. Остраві (1924), 5) Велику державну бронзову медаль за експонати школи на господарській виставці в Празі (1926) й інші.

Першу виставку академії в Подебрадах приїхали оглянути й урядовці з Міністерств: консул Завазаль з Міністерства закорд. справ і проф. Чванчара з Міністерства хліборобства. Проводячи їх по кімнатах, зайнятих економічно-кооп. факультетом і пояснюючи їм педагогічне значення експонатів, я бачив, з якою уважністю вони розглядали все, і помітив, що виставка зробила на них враження. Потім проф. Б. Іваницький повів нас на невеличкий, заоренований ним клапчик землі, де він розвів розсадник лісових порід. Цей розсадник також зробив на всіх гарне враження. Коли верталися з розсаднику, я помітив, що Завазаль і Чванчара йдуть самі. Як член Президії я поспішив їх догнати і саме в ту хвилину, як я порівнявся з ними, Завазаль казав до Чванчари: «Коли ми давали гроші на цю школу, то думали, що викидаємо їх без всякої користі, а тепер я бачу, що ці гроші не

пропали даром». Справді, за рік було зроблено дуже багато, особливо, коли взяти до уваги обмеженість коштів, що на них було створено фактично 5 факультетів. Після вечері відбувся в найбільшій залі міста Подебрад («Заложні») концерт, на якому, крім студентського хору, між іншим, з великим успіхом виступив приїжджий з Праги бандурист Ємець. Пізніше в Подебрадах постала невелика школа бандуристів, а студ. М. Романченко почав виробляти бандури.

Десь у травні 1923 р. місто Подебради відвідав Президент ЧСР Т. Г. Масарик. Місто приймало Президента з великою урочистістю, до того ж і день видався дуже гарний: теплий, соняшний. Саме місто прикрасилося квітами й прапорами, вздовж вулиць стали рядами школи, гімнастичні товариства, ремісничі, культурні й політичні організації, жінки й дівчата в барвистих національних убраннях. Президент обходив усі організації, і скрізь вітали його покликом – «Наздар» і короткими промовами. Академія стояла перед готелем «У короля Юрія»: спереду професура, ззаду в кілька рядів – студенти. Коли Президент підійшов до нас, то Президія академії (І. Шовгенів, Б. Іваницький і я) виступила вперед. Староста міста представив нас Президентові, а ректор проф. І. Шовгенів звернувся до нього з короткою промовою. Він дякував Президентові від імені школи за допомогу, а при тім у делікатній формі зазначив, що ми всі хотіли б, щоб ця допомога продовжувалася так довго, поки академія не виконає свого завдання. На це Президент відповів так (у перекладі з чеської мови): «Сердечно дякую Вам, панове! Я дуже добре поінформований про вашу школу, недавно одержав про це дані. Дуже радий, що ви знайшли у нас не батьківщину – її, розуміється, не можете тут знайти, – але в братньому народіві доброго сусіда, яким можете бути задоволені. Самі ви кажете, що є задоволені й щасливі. Я радий, що при тому лихові, яке спіткало Росію і вашу Україну, ми тепер наші слов'янські програми, які мали ще перед війною, можемо здійснювати на практиці. Слов'янська програма не загинула і не загине. Хочемо, щоб ми сьогодні були, так би мовити, практичніші, як раніш, і щоб ті ідеали, більш менш абстрактні – бо за Австрії вони

інакшими не могли бути, тепер освідчили дією. Оскільки це буде залежати від мене, я з радістю буду вас і ваших студентів підтримувати».

Відділення академії від Українського громадського комітету

У статуті академії було зазначено, що вона засновується при комітеті, для чого створюється адміністративно-господарська Комісія, до якої входить Президія академії й Управа комітету. Через цю комісію мали переходити всі суми, одержані для академії від Міністерства.

З одного боку, цим підносилося значення комітету в очах українського громадянства і чеських урядових чинників, а з другого – малося на увазі всю громадську й культурну чинність української еміграції в Чехословаччині зосередити біля Громадського комітету. На жаль, це не сталося,

М. Ю. Шаповал приїздив до академії, його зустрічали з пошаною. На засіданнях Сенату і Професорської ради академії він був почесним гостем з правом дорадчого голосу. Але потроху почали виникати непорозуміння на тім ґрунті, що Управа комітету, а особливо її голова, брали на себе розв'язування справ, що належали до компетенції органів академії. Кінець кінцем Професорська рада постановила звернутися до Міністерства закордонних справ з проханням трактувати академію як самостійну установу і призначені для неї кошти пересилати їй безпосередньо.

Міністерство на це погодилося і на підставі декрету з дня 28 серпня 1923 року Українська господарська академія, починаючи від 1-го жовтня 1923 р., була відділена від Українського громадського комітету і надалі підлягала безпосередньо двом Міністерствам: Міністерству хліборобства – в справах шкільно-навчальних, і Міністерству закордонних справ – у справах адміністративно-господарських.

Додаток 4

Проф. Борис МАРТОС

ЕКОНОМІЧНО-КООПЕРАТИВНИЙ ФАКУЛЬТЕТ УГА²³

1. **Відділи.** При організації економічно-кооперативного факультету малося на увазі підготувати кадри кваліфікованих працівників для установ державних і місцевого самоврядування, а також для підприємств кооперативних і приватних. У відродженні української самосвідомості особливу роль відіграли кооперативні організації, зокрема їх союзи та установи місцевого самоврядування, – т. зв. земства. Але за часів української державності в чинності тих і других, як також і в чинності державних установ, великою перешкодою була недостача національно свідомих фахівців. Безперечно, і в майбутньому, при відбудові культурного й господарського життя в Україні, велику роль мали відіграти земства і кооперативи. Тому-то в програму навчання економічно-кооперативного факультету було включено багато предметів, присвячених кооперації та місцевому самоврядуванню, яких ми не знаходимо в інших тогочасних високих школах. Від кожного слухача економічно-кооперативного факультету вимагалось бодай теоретичне знайомство з цими предметами.

Окрім того, багато уваги було уділено статистиці, з огляду на її роль при виробленні адміністративних, культурних і господарських планів.

Для того, щоб дати окремим студентам змогу детальніше ознайомитися з цими предметами й набути стислішого фаху, було утворено три відділи: **кооперативний, статистичний і**

²³ Мартос Б. Економічно-кооперативний факультет УГА // Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подєбради, 1922–1935 і Український технічно-господарський інститут. Том III. – Подєбради – Регенсбург – Мюнхен, 1932–1972. Нью-Йорк, 1972. – С. 59–66.

економічний; цей останній мав чотири спеціалізації: банківську, промислову, консульську та самоврядування.

Виклади на факультеті почалися в кінці червня 1922 року.

2. Програми навчання. В основу програм окремих відділів було покладено предмети, що їх знаходимо в усіх європейських високих школах цього типу, торговельних і експортних школах та факультетах соціально-економічних, а саме: політична економія з економічною політикою та історією соціально-економічних доктрин; фінансова наука з митною справою; економія сільського господарства; економія й організація приватного підприємства торговельного та промислового; економічна географія; бухгалтерія з комерційною арифметикою та фінансовими обрахунками; товарознавство з особливим дослідженням продуктів сільського господарства; право – державне, адміністративне, міжнародне, цивільне, торговельне; соціологія; теорія статистики; демографія та історія статистичних установ. Окрім того, було введено, як підготовчі предмети, вступ до вищої математики, фізики та хімії.

Предмети викладалися українською мовою, лише декілька запрошених фахівців викладали чеською мовою. З чужих мов викладалися – чеська, німецька, французька й англійська. Кожен студент повинен був вивчати чеську мову, а окрім того, ще дві за своїм вибором.

Тому, що майже всі студенти здобули середню освіту не в українських школах, було включено в програму також українознавство (українська мова, історія і література).

На кафедри економічних наук було запрошено Олександра Мицюка і Володимира Тимошенка, що вже викладали ці предмети в Українському вільному університеті в Празі, а також Соломона Гольдельмана та Миколу Добриловського, що свого часу закінчили Київський комерційний інститут і встигли виявити себе і як лектори на різних курсах, і як вищі урядовці державних установ УНР.

На правничі кафедри було запрошено професорів Українського вільного університету: Володимира Старосольського, Оттона Ейхельмана та Ростислава Лашенка.

Кафедру соціальної гігієни очолив професор Українського вільного університету Борис Матюшенко. Виклади соціальної політики було доручено Валентині Садовському, знаному нашому журналістові-економістові, а соціологію – Іполитові Бочковському.

Предмети комерційні викладав Яків Моралевич, також абсолювент (*особа, яка закінчила курс наук, випускник. – Авт.*) Київського комерційного інституту, що мав багатолітню педагогічну практику. В поміч йому були запрошені лектори (пізніше, після габілітації, доценти) Карло Коберський та Роман Димінський, а також чех Франтішек Шпічка (техніка банківництва).

З предметів, що відрізняли програму економічно-кооперативного факультету УГА від програми інших подібних шкіл, як аграрну політику, теорію та історію кооперації, що увійшли пізніше в програми європейських високих шкіл. Ці предмети були великою рідкістю в 30-х роках ХХ сторіччя.

Цілком своєрідною рисою економічно-кооперативного факультету були виклади теорії, історії та практики місцевого самоврядування, мені, принаймні, не доводилося зустрічати ці предмети в програмах європейських високих шкіл.

На кафедрі місцевого самоврядування академія запросила правника Луку Бича, що свого часу протягом кількох років був головою Міської управи великого промислового міста Баку. Живучи, після Першої світової війни, як емігрант у Парижі, він одержував протягом майже року від Українського громадського комітету в Празі стипендію для ознайомлення з європейською літературою в питаннях самоврядування і з муніципальними установами Франції. Таким чином він став висококомпетентним знавцем теорії та практики місцевого самоврядування.

Для студентів, що хотіли спеціалізуватися в питаннях місцевого самоврядування, на економічному відділі викладався ряд спеціальних предметів: фінанси місцевого самоврядування, муніципальні підприємства, міське будівництво, організація шкільної й освітньої справи.

У поміч Л. Бичеві було запрошено лектором колишнього голову Подільської губернської земської управи Віктора Приходька.

Для спеціалізації в статистиці на статистичному відділі викладався ряд спеціальних предметів: статистика в приватному підприємстві, с.-г. статистика, організація статистичних установ, статистика зовнішнього і внутрішнього торгу, промислова статистика, кооперативна статистика.

На кафедрі статистики було запрошено відомого статистика Федора Щербину, досвідченого практика й автора багатьох праць із статистики. Йому в поміч було запрошено доцентом правника Леонтія Шрамченка, багатолітнього працівника земських статистичних установ.

На кооперативному відділі викладалися такі спеціальні предмети: організація і практика кредитних кооперативів, споживчих, будівельних, продукційних, електричних, молочарських, кооперативний збут продуктів сільського господарства, кооперативне постачання машин, кооперативне право, методика викладів рахівництва на популярних кооперативних курсах, кооперативна ревізія, кооперативна статистика, організація і ведення зібрань.

На кафедри кооперативних дисциплін було запрошено мене, як колишнього голову Управи Центрального українського кооперативного комітету і члена надзірних (*наглядових. – Авт.*) рад центральних кооперативних установ та організатора цілого ряду кооперативних товариств та їх союзів і Сергія Бородавського, колишнього директора департаменту в Міністерстві торгівлі й промисловості Російської імперії, віце-міністра торгівлі і промисловості Гетьманського уряду, автора багатьох праць із кооперації та кредиту.

А в поміч були запрошені лекторами: Іван Івасюк, колишній голова Управи Кубанського союзу кредитних кооперативів, міністр фінансів Кубанського уряду, автор багатьох статей з кооперації, та Віктор Сапіцький, колишній інспектор кредитних кооперативів. Для окремих предметів ще було запрошено чесь-

ких фахівців кооператорів: д-ра А. Гульку – історія чеської кооперації та ревізора Е. Странда – продукційні товариства.

3. Зразкові кооперативи. Практичні справи з кооперації відбувалися в зразкових кооперативах: кредитному товаристві «Єдність» і в споживчому товаристві «Україна», пізніше в споживчому т-ві «Відродження». Ці кооперативи були засновані студентами; професори своїм доглядом і вказівками керували їх чинністю.

Кредитне т-во «Єдність», оперуючи невеликим капіталом (1.000 корон чes.), не могло розвинути великої чинності. Воно видавало своїм членам студентам дрібні позички, але давало змогу ознайомитися з операціями кредитної кооперації на практиці.

Споживчі т-ва «Україна» й «Відродження» мали значно більший капітал (10.000 кор. чes.) і операції їх розвивалися дуже успішно. Спочатку т-во «Україна» зорганізувало невеличку крамницю, де студенти могли купувати майже все потрібне для їх нескладного господарства. А в скорім часі було зорганізовано їдальню, де можна було одержати прості, але добрі обіди і вечерю з українськими стравами за дешеву ціну.

Тут студенти на практиці вчилися, як провадити кооперативне підприємство, як вести бухгалтерію. Щомісяця робилася перевірка кухні й крамниці; що чотири місяці переводилася загальна ревізія і відбувалося загальне зібрання з заслуханням і критикою справоздання (звіту) та виборами нової управи т-ва.

Усі студенти кооперативного відділу повинні були відбутися практику в ролі члена управи; якщо кандидатура когось з них під час виборів на загальних зборах не збрала потрібної кількості голосів, то він відбував практику в ролі практиканта – помагав членам управи в їх праці і брав участь у засіданнях управи, але без права вирішального голосу і без винагороди за свою працю.

4. Практичні справи, екскурсії, літня практика. На долю студентів випадало багато праці, що видно з наступної таблиці про загальну кількість тижневих годин протягом 8-ми семестрів:

Відділи	Кількість дисциплін	Кількість тижневих годин		
		теоретичних	практичних	разом
а) економічний:				
спеціальність банків.-комерц.	62	208	98	306
спеціальність промислова	59	198	80	278
спеціальність консульська	58	194	87	281
спеціальність місц. самовряд.	59	202	77	279
б) кооперативний	70	203	89	292
в) статистичний	62	204	72	276

У практичні вправи тут включено й години праці семінарів: господарського, кооперативного, місцевого самоврядування та соціологічного.

Для ліпшого ознайомлення студентів із господарським життям відбувалися досить часто екскурсії для огляду фабрик, транспортних складів, кооперативних і муніципальних підприємств і т. п. Кожен раз один із студентів, учасників екскурсії, повинен був написати й зачитати на семінарі реферат про установу, що її оглядали, а в дискусії критикували як реферат, так і саму установу.

Професори також особисто знайомилися з різними установами і підприємствами та їхніми керівниками, збирали матеріали для семінарських праць студентів і підготовляли можливість для студентів старших семестрів відбутися на практику в одній з цих установ під час літніх канікул. Відбувши таку практику, студент також повинен був написати для семінару працю про дотичну установу. Видатки на екскурсії й на подорож студента на практику брала на себе академія.

5. Студенти. Майже всі студенти виявляли належну уважність до науки: відвідування лекцій було дуже акуратним. Практичні вправи мусив відбутися кожен студент; особливо слід відмітити старання виконання семінарських праць; більшість студентів пильнували виконати взяті теми якнайкраще, деякі

праці займали біля ста сторінок машинопису, а до них було додано по декілька аркушів схем або діаграм. Дехто зі студентів виявив особливе зацікавлення наукою, не обмежуючись відвідуванням лекцій і виконанням вправ та студіюванням підручників, вони знайомилися з економічною літературою, охоче виступали в дискусіях, писали понадобов'язкові реферати для семінарів, відвідували необов'язкові для них лекції та семінари, особливо на семінари соціології, що провадив доц. О. Бочковський, завжди можна було бачити багато студентів.

Постали студентські наукові гуртки, напр.: «Товариство розповсюдження кооперативного знання». Студенти брали участь також у термінологічній комісії, в засіданнях професорських наукових товариств, як «Т-во українських економістів»; писали науково-популярні статті до українських журналів: «Кооперативна Республіка», «Господарсько-кооперативний часопис» у Львові. З'явилося декілька альманахів із працями студентів: «Праці семінару економічної політики», «Кооперативний альманах», «Кооперативний огляд».

Професори зі свого боку робили все, що було в їх силах, щоб задовольнити прагнення студентів до знання. Кожен студент мав право по закінченні лекції задати професорові те чи інше питання, що було зв'язане з лекцією і професор затримувався в аудиторії, щоб дати якнайширше пояснення. Було встановлено також окремі години для консультацій; під час їх професор давав студентам різні пояснення, поради щодо семінарних (семінарських – прим. авт.) чи дипломних праць.

Економічні науки зачіплюють так багато життєвих питань, які не можуть не цікавити інтелігентну людину, а особливо політичного емігранта; більше того, вони розбуджують думку, викликають дискусії, примушують людину уважніше придивлятися до політичного життя і шукати розв'язання всіх тих болючих питань, що хвилюють суспільство. Тож не дивно, що в Подебрадах часто можна було бачити навіть на вулиці чи в парку або на прогулянці понад Лабою професора з двома-трьома студентами у жвавій розмові, що торкалося нашого недавнього минулого або сучасних подій чи виглядів на майбутнє. Аграрні або фінансові реформи, господарська криза і безробіття, нова

економічна політика СРСР (СРСР – прим. авт.), успіхи європейської кооперації – все це хвилювало молодь, все це служило темою для розмов із професорами.

За кожний семестр студент повинен був скласти встановлений мінімум іспитів, інакше семестр не був би йому зарахований. Ці іспити проводили відповідні професори, при чому вимоги ставилися серйозні. Від студента вимагалось не тільки знання матеріалу з підручника, а й уміння точно й ясно формулювати відповіді на поставлені запитання.

На старших семестрах студент вибирав собі тему для дипломної праці і починав збирати для неї матеріали. Здебільшого дипломні праці мали своєю підставою літературні джерела; але вони не були простою компіляцією, вже хоч би тому, що авторові доводилося пристосувати зібрані матеріали до умов українського господарського життя і зробити відповідні до того висновки. Деякі дипломні праці слід визнати цікавими щодо їх змісту. Розмір дипломних праць здебільшого був від 100 до 200 сторінок машинопису.

Написана дипломна праця поступала до відповідного професора для реферування. Після складення всіх іспитів студент допускався до захисту дипломної праці перед факультетською іспитовою комісією. Економічно-кооперативний факультет по всіх його відділах закінчило з дипломом інженера-економіста 167 осіб.

Не всім їм повелось по закінченні академії дістати працю, що відповідала б набутому фахові. Дехто з них працював потім учителем на Закарпатті, дехто – слюсарем на фабриці. Але значна частина їх все ж таки влаштувалася на працю в кооперативах Галичини, Волині й Холмщини, де вони виявили себе добрими працівниками: П. Панченко, М. Матюшенко, Г. Нянчур, В. Шкляр, Ю. Кіцерова, Кіцерова, П. Прибитківський, А. Споляк, А. Гладій, К. Бородайко, Х. Кононенко, О. Котик, І. Пастух, І. Прокопів, І. Роман, Д. Михайлюк, Т. Микуляк, О. Питель, Пирогів, І. Слонський, Р. Карпинський, П. Куцевич, В. Козицький, І. Дишкант, Л. Боднарчук, Ю. Бик, В. Борис, І. Ярославич.

Не про всіх є відомості, але мені відомо, що абсолювент екон.-кооп. факультету Є. Корнилович був комерційним дирек-

тором на фабриці в Чехії, О. Євтухів – урядовцем великої електротехнічної фірми, І. Ряднина – агентом фірми, що постачає форми рахівництва для різноманітних підприємств, М. Захарченко – у вугільній фірмі, а В. Костенко, П. Ходаркевич, Я. Дзябенко провадили торгівлю на власні кошти; декілька були представниками торговельних фірм: О. Павлів, В. Афанасієвський, М. Ліщинський. Нарешті дехто з абсолювентів не поривали свого зв'язку зі школою й були стипендіатами, а потім асистентами: Є. Гловінський, С. Володимирів, А. Кущинський, О. Питель, Г. Денисенко, К. Ніщеменко, Л. Биковський, а дехто визначився на публіцистичному і політичному полі – С. Довгаль і М. Абрамчик (білорус).

6. «Товариство економістів». Не обмежуючись педагогічною працею, професори факультету присвячували багато часу й теоретичній роботі, розробляючи різні питання, що були зв'язані з господарським життям України. Деякі з цих наукових праць було зачитано на українських наукових з'їздах у Празі.

У році 1923 при академії було засновано «Т-во українських економістів», що згодом мало 31 дійсних членів із високою економічною або правничою освітою та 13 членів-співробітників, головно студентів. У цім т-ві відбувалися наукові доповіді учасників із дискусіями, його засідання були доступні для сторонньої публіки. Зачитані в цьому т-ві доповіді було видано в «Записках УГА» або у власних неперіодичних збірниках – «Український економіст». Таких збірників вийшло 3 по 10 аркушів. Лише брак фінансів перешкодив у перетворенні «Українського економіста» в регулярний кварталник. Немало статей професорів екон.-кооп. факультету було вміщено в різних органах українських, чеських та інших.

Через своїх представників т-во брало активну участь в організації Українського академічного комітету, Української наукової асоціації (Прага), Союзу інженерів-українців на еміграції. Т-во економістів не залишилося глухим і до праці на рідних землях і відгукнулося протестом проти арештів наукових і культурних робітників в УССР (УРСР – прим. авт.) та проти ганебної «пацифікації», проведеної польським урядом у Галичині.

7. Товариство українських кооператорів. Дня 25 вересня 1922 року відбулося організаційне зібрання «Т-ва розповсюдження кооперативного знання», заснованого з ініціативи студентів екон.-кооп. факультету з метою глибшого студіювання кооперації та поширення кооперативних ідей серед українського громадянства. На перше травня 1923 р. т-во нараховувало 41 члена, в тому числі 6 осіб професорського складу, решта були студенти переважно екон.-коопер. факультету. Пізніше це т-во перетворилося в «Товариство українських кооператорів». Т-во організувало власну читальню, що одержувала біля 20 кооперативних часописів на різних мовах і мала понад 800 назв фахової літератури. Т-во влаштувало понад 30 товариських сходин (лекції, доповіді, кооперативні свята), видало 4 числа [видань – М. А.] «Кооперативний огляд» і 3 випуски «Кооперативний альманах» із працями своїх членів (30 літографічних аркушів), провадило кольпортаж (доставку) журналу «Кооперативна Республіка» зі Львова та надсило до цього журналу ліпші праці своїх членів.

Увійшовши в зносини з Союзом промисловців Гуцульщини в Косові, воно взяло на себе представництво продажу художніх виробів гуцульських кустарів і влаштувало в Подебрадах невеличку виставку цих виробів. Це дало змогу членам т-ва на практиці ознайомитися з імпортними операціями та митними і девізовими (правовими) перешкодами при веденні їх.

Взагалі сміло можна сказати, що, не дивлячись на надзвичайно несприятливі обставини еміграційного життя, екон.-кооп. факультет дуже добре виконав своє завдання. Коли у 1924 році я і проф. С. Бородаєвський під час Всесвітнього кооперативного конгресу зробили з допомогою інж. Д. Андрієвського невеличку виставку праці кооперативного відділу екон.-коопер. факультету академії і роздали членам конгресу інформаційну брошуру французькою мовою, а потім на засіданні професорів, що викладали кооперацію у вищих школах різних країн, виступили з доповіддю й поясненням, то це викликало велике зацікавлення й здивування, бо подібної високої кооперативної школи ще ніде не було.

Додаток 5

ВИТЯГ З ОСНОВНИХ ПЛАНІВ НАВЧАННЯ В УГА²⁴

Спільними для відділів економічно-кооперативного факультету – економічного, кооперативного та статистичного були предмети з кооперації: «Теорія кооперації» в I–II семестрах та «Історія кооперації» в II–III семестрах (табл. 5.1). Крім того, студенти кооперативного відділу вивчали спеціальні предмети з кооперації: «Споживча кооперація» (III–VI семестри); «Кооперативний кредит» (III–VI семестри). Протягом одного семестру, починаючи з IV по VIII, здійснювалось викладання таких дисциплін, як «Кооперативний збут с/г. продуктів», «Сільськогосподарська кооперація», «Кооперативне постачання машин і сировини», «Молочарські спілки», «Сільськогосподарська електрична кооперація», «Кооперативні банки», «Методика рахівництва споживчих товариств», «Методика рахівництва кредитних товариств», «Продукційна кооперація», «Кооперативне право», «Міжнародна кооперативна організація», «Будівельна кооперація», «Історія української кооперації», «Кооперація Чехословаччини», «Кооперативна статистика», «Кооперативна література», «Кооперативний семінар», «Кооперація і політика», «Товариство гуртових операцій», «Організація та ведення зборів» (табл. 5.2) та ін.

Таблиця 5.1 – Спільні навчальні дисципліни з кооперації для відділів економічного, кооперативного та статистичного економічно-кооперативного факультету

№ п/п	Назва навчальних дисциплін	семестр					
		I		II		III	
		Кількість годин на тиждень					
		Т	П	Т	П	Т	П
1	Теорія кооперації	2	–	1	1	–	–
2	Історія кооперації	–	–	2	1	2	–
Разом		2	–	3	2	2	–

Примітка: Т – теоретичні заняття; П – практичні заняття

²⁴ Складено на підставі: Українська господарська академія в ЧСР 1922–1935. Том I. Нью-Йорк : Українська Висока політехнічна школа на чужині, 1959. – 248 с. – С. 32–37.

**Таблиця 5.2 – Спеціальні навчальні дисципліни з кооперації
кооперативного відділу економічно-
кооперативного факультету**

№ п/п	Назва навчальних дисциплін	Семестри											
		III		IV		V		VI		VII		VIII	
		Кількість годин на тиждень											
		Т	П	Т	П	Т	П	Т	П	Т	П	Т	П
1	Споживча кооперація	3			1		2		2				
2	Кооперативний кредит	2	1	2	1		2		2				
3	Кооперативний збут с/г продуктів					3							
4	Кооперативне постачання машин і сировини											1	
5	Молочарські спілки							1					
6	Сільськогосподарська електрична кооперація											1	
7	Методика рахівництва споживчих товариств			2	1								
8	Методика рахівництва кредитних товариств					1	1						
9	Сільськогосподарська кооперація											2	
10	Рахівництво продукційної кооперації					1	1						
11	Страхова кооперація											1	
12	Продукційна кооперація									1			
13	Кооперативне право									2	1		
14	Історія української кооперації											1	
15	Міжнародна кооперативна організація											2	
16	Кооперація Чехословаччини									1			
17	Будівельна кооперація			2									
18	Кооперативні банки							2	2				
19	Кооперативна статистика											2	
20	Кооперативний семінар										3		3

Продовж. табл. 5.2

№ п/п	Назва навчальних дисциплін	Семестри												
		III		IV		V		VI		VII		VIII		
		Кількість годин на тиждень												
		Т	П	Т	П	Т	П	Т	П	Т	П	Т	П	
21	Кооперативна література												1	
22	Товариство гуртових операцій									2				
23	Кооперація й політика												1	
24	Організація та ведення зборів							1						
Кооперативні дисципліни разом		5	1	6	3	5	6	4	6	6	4	12	3	
Разом з іншими дисциплінами		5	1	6	3	5	6	8	10	14	17	17	10	

Примітка: Т – теоретичні заняття; П – практичні заняття

Серед інших 10 дисциплін студенти Кооперативного відділу вивчали такі дисципліни: «Хлібна торгівля», «Ревізія», «Сільськогосподарська статистика», «Організація сільського господарства», «С-г. машинознавство», «Енциклопедія будівництва», «Кореспонденція україн. та чужомовна», «Банкове рахівництво», «Аналіз балансів», «Вправи по товарознавству укр. експорту».

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абрамчик М.	208
Авраменко В.	195
Алексеев С.	155
Алексеев Н.	155
Аліман М. В.	2, 146, 148, 157, 158, 159
Алчевський І.	18
Андрієвський В.	101
Андрієвський Д.	120, 209
Андрієвські П. і С.	27
Антонович Д.	24, 27, 28, 162
Архієпископ Мстислав	138
Архімович О.	137
Асадчев В.	146
Афанасієвський В.	208

Б

Багалій Д.	101
Бакало І.	11, 139, 148
Баллін М.	10, 37, 140, 146
Барановський Х.	64, 69, 78, 80, 82, 104
Башинський М.	17
Безкровний К.	116, 180
Безпалко О.	116
Бекух Г.	191
Бенеш Е.	182
Бик Ю.	207
Биковський Л.	197, 208
Биха М.	139
Бич Л.	116
Біда М.	13, 148, 169
Білінський І.	227
Біццоццо Антоніо	9
Блан Луї	9, 103

Боднарчук Л.	207
Бойков Н.	77, 148
Борис В.	207
Бородаєвський С.	10, 87, 111, 113–116, 118, 126, 127, 188, 195, 203, 209
Бородайко К.	207
Бочковський І.	202
Бочковський О.	110, 116, 206, 207
Брадач Б.	122
Бращайко М.	181
Брдлік	186
Буков П.	132
Булочников Л. А.	155
Бюше Філіп	9, 103

В

Васюк Олексій	227
Ващишин А.	11, 148
Величківський М.	172
Верига Ю.	159
Винниченко В.	61, 62
Височанський П.	30, 38, 148, 149
Витанович І.	25, 27, 68, 73, 78, 100, 102, 131, 149
Вікул М.	188
Воблий К.	165, 169
Волков Н.	31
Володимирів С.	208
Волошин А.	181
Волошиновський Й.	10, 103

Г

Гавриленко Ю. М.	148, 157
Гавсєвич П.	80
Галаган Г.	10,
Галєвич В.	78
Гелєй С. Д.	149, 154, 157, 158

Гірса В.	113, 182, 183, 184, 185, 196
Гладій А.	207
Головчанський А. Н.	84
Гольдельман С.	107, 116, 122, 183, 188, 201
Горбачовський В.	172
Гордієнко Гаврило	111
Гончаренко В. В.	9, 149, 227
Грабина Л.	116, 188
Григор'єв В. М.	159
Григоріїв Н.	107, 183
Грінченко Б.	24, 98, 151
Грушевський М.	61, 160
Гулька А.	115, 204

Г

Галаган М.	107, 183, 186
Гловінський Є.	130, 208

Д

Дараган Ю.	195
Денисенко Г.	129, 208
Дзябенко Я.	208
Димінський Р.	116, 202
Дишкант І.	207
Добриловський М.	116, 120, 122, 201
Довгаль С.	208
Доманицький В.	10, 84, 111, 116, 140
Дорошенко Д.	119
Драгоманов М.	98

Е

Ейхельман О.	116, 201
--------------	----------

Є

Євдокимов А.	31, 149
--------------	---------

Євтухів О.	208
Єремійв М.	193, 195
Єфремов С.	63

Ж

Жід Ш.	103, 143, 149
Жмарьов І.	53
Жук А.	27, 74

З

Зайцев М.	116
Замша Іван	172
Зарудний	105
Захарченко М.	208
Зборовський І.	105
Зелений П.	150
Зібер М.	10
Злупко С.	141, 143, 150
Зозуля Я.	130, 139, 140
Зонтаг К.	179, 180

І

Іваненко С.	60
Іванис В.	116
Іваницький Б.	109, 116, 123, 182, 187, 190, 191, 197, 198
Івасюк І. В.	195, 203

К

Каменський Б.	162
Карпинський Р.	207
Кауфман Г.	143
Качала С.	10
Качор А.	16, 25, 27, 28, 63, 121, 135, 139, 150
Керножицький Д.	82

Кигим С. Л.	154
Кисильов О.	101
Кінг Вільям	9, 103
Кінін В.	146
Кіцерова Ю.	207
Клофач В.	185
Кнапп Георг	170
Коберський К.	143, 188, 202
Ковалевський М.	62, 63
Коваленко О.	116, 162
Козицький В.	207
Козлов В.	10, 37
Козловський О.	109, 122, 128, 131, 135, 150, 190
Коліух Д.	83, 105
Коллард Ю.	28, 162
Комарецький С.	116, 122, 188, 191
Кононенко Х.	207
Кормош Т.	10
Корнилович Є.	207
Короленко В. Г.	60
Королів В.	116, 188
Коротенко В. В.	155
Костенко В.	208
Костін І.	191
Костюк Г.	139
Косюра М.	107, 116, 183, 184, 188
Котик О.	207
Котик-Степанович О.	133
Котляревський І.	98
Кравченко В. І.	154
Кравченко І.	104, 150
Краевой Я.	150
Крамарж К.	185
Красноніс П.	128
Кревецький І.	74
Крижанівський Ф.	105
Крижановський Ф.	80

Крушельницький А.	74
Кудлай О.	62, 150, 159
Кузнецов М.	76
Кухарець Л. В.	154
Куцевич П.	207
Кучеренко В.	116
Кучерявенко А.	29
Кучерявенко М. Ю.	27
Кушинський А.	133, 208
Кюнъ А.	151

Л

Лассаль Ф.	103
Лащенко Р.	201
Левитський М.	10, 20, 21, 22, 23, 24, 105, 128, 151, 152, 162, 228, 230
Левицький К.	10
Левицький Модест	193, 195
Левченко М.	43, 45
Ленченко Ф. І.	152
Леся Українка	98
Лисий М.	62
Лисянський Б.	116, 188, 192
Литвиненко А.	86, 151
Ліщинський М.	208
Levitsky M.	232

М

Мазепа І.	116, 192
Макаренко А.	102, 151
Маланюк Є.	121, 151, 195
Марголін А.	116
Маркович Д. В.	61, 69
Марочко В. І.	151
Мартос Б.	2–5, 11–15, 17–30, 33–36, 38–45, 47–69, 71, 74–78, 82–86, 89–95, 101–107, 110–123, 126–131, 133–149, 151, 156–162, 169–179, 183, 184, 188, 200, 228–231

Мартос Василь	15
Мартос Іван	15, 152
Мартос Іван Петрович	162
Мартос Іван Романович	162
Мартос Марія	137, 190
Мартос Олексій	15, 152
Мартос Олексій Іванович	162
Мартос Павло	162
Мартос Петро	15
Мартос С.	17
Мартос Федір	15
Масарик Т.	183, 193, 198
Матковський А.	146
Матюшенко Б.	107, 116, 182, 183, 187
Матюшенко М.	207
Матяшова З.	154
Мацієвич К.	25, 35, 80, 86, 116, 165, 169, 170
Мацієвич Л.	162
Мельник В.	116, 188
Мельник Й.	188
Микола II	59
Микуляк Т.	207
Мирний Панас	98
Мирський М.	195
Михайлівський К.	22
Михайловський О.	188
Михайлюк Д.	207
Мицюк О.	181, 182, 187
Мицюк О.	28, 106, 107, 111, 183, 188, 201
Мірза-Авакянц Н.	101
Міткович М.	116
Міхновський М.	162
Моралевич Я.	116, 202
Моренець В.І.	150
Мосендз Л.	195
Мюллер Г.	143
Martos B.	232, 233

Н

Нагірний В.	10
Наріжний С.	120, 123, 127, 137, 152
Наумов С.	20, 27, 152
Нестуля О.О.	2, 146, 147, 153, 154, 159
Нечас Яромір	183
Ніколаєв В.	101
Ніщепенко К.	129, 136, 153, 208
Ночвин О.	78, 80, 86
Нянчур Г.	207

О

О'Конор-Вілінська В.	193, 195
Одер Б.	33, 76, 153
Олесницький Б.	139
Олесницький Є.	10
Онїпко Т. В.	2, 227
Орелецький В.	130
Остапенко С.	165, 169
Оуен Роберт	9

П

П'ятаченко Г. О.	154
Павликовський Ю.	131, 133
Павлів О.	208
Павловський Г.	69, 70, 72, 78, 83, 87, 153
Падалка Л.	25, 35
Пажитнов К.	153
Пак В. П.	152
Пантелеймоненко А.	227
Панченко П.	207
Пастух І.	207
Пастушенко Р. Я.	149
Петлюра С.	63

Петренко І.	227
Петриненко Г.	137
Петрівський Д.	133
Петров О.	116
Петрова Т.	120, 153
Пирогів	207
Питель О.	207, 208
Подєбрадський Юрій	111
Подоляк К.	116
Пожар А. А.	153
Пожарський П.	80
Половець В. М.	153
Порш М.	105, 180, 181
Посполітак М. К.	146
Прибитківський П.	207
Приходько В.	116, 130, 203
Приходько М.	227
Приходько Р.	227
Прокопів І.	207
Прудон П.	103
Пустовіт Т.	227

Р

Радиш О.	227
Райффайзен Фрідріх	9, 50
Райх Е.	184
Ревергук В.	154
Реєнт О.	148
Рекрут В.	154, 227
Розумовський К. Г.	162
Роман І.	207
Романченко М.	198
Романюк Л.	128
Рудинський М.	98, 99, 101, 155
Русов М.	19, 22, 23, 24, 25, 28, 35, 162, 163, 180, 188, 195
Ряднина І.	208

С

Садовський В.	63, 111, 116, 202
Сазонов В.	78, 80
Сакович Е.	78
Самородов В. М.	154
Сандулов В.	42
Сапіцький В.	115, 116, 203
Сероїчковський А.	74
Сидоренко Г.	192
Скрипник Я.	227
Скрипніков М.	42
Скрынников Н.	154
Славінський М.	116, 179
Слонський І.	207
Смаль-Стоцький С.	10
Сокович Є.	116, 188
Соколовський Ю.	41, 43, 45, 52, 54, 60
Соловей Д.	95, 97, 98, 99, 100, 154
Сорвин Г. Н.	155
Сочинський М.	116
Споляк А.	207
Старосольський В.	106, 107, 182, 183, 201
Стасюк М.	63, 80, 104
Степаненко О.	22
Степаненко Ол.	82, 83
Стешенко І.	64
Стопневич Б.	30, 155
Странд Е.	116, 204
Стрельський Г.	160
Субботин П. Т.	155
Сумцов М.	101
Супруненко О.	155

Т

Тимошенко В.	111, 188, 201
Токаревський М.	43, 44, 45, 47, 60, 98, 101, 105, 155

Тотоміанц В.	143
Трубайчук А.	160
Туган-Барановський М.	5, 10, 74, 82- 86, 103, 105, 140, 143, 144, 146, 155, 165, 169, 170
Туліка Н.	155
Туркало В.	188

У

Усенко М.	45
Уэббъ Б.	155

Ф

Фареній І. А.	2, 32, 84, 96, 156, 227
Феденко П.	130
Федоренко Л. В.	160
Франко І.	10, 11, 148, 150
Фролов Л.	116, 122, 188, 191

Х

Хижняков В.	82, 83
Хміль І. В.	156
Ходаркевич П.	208
Холодний П.	179
Христюк П.	62, 64, 105

Ц

Целларіус В.	76
--------------	----

Ч

Чаянов О.	143
Чванчара Ф.	184, 197
Чередісв В.	111, 116, 122, 188
Чернявський А.	188
Чеховський В.	181
Чикаленко Є.	193

Ш

Шаповал М.	28, 107, 181–186, 189, 194, 195, 196, 199
Швегла А.	185
Шевченко Т. Г.	15, 98, 162, 176, 177, 183
Шелковніков В.	41, 45
Шемітов К.	80
Шереметинський І.	109, 116, 187, 188
Шиянів Г.	116
Шкляр В.	207
Шовгенів І.	113, 187, 188, 191, 196, 198
Шпичка Ф.	202
Шрамченко Л.	116, 188, 203
Шульга Д.	43, 45, 46, 58, 101
Шульце-Деліч Франц Герман	9, 143

Щ

Щепотьєв В.	101
Щербаківський В.	101, 155
Щербатов	46
Щербина Ф.	187, 203

Ю

Ющенко В.	146
-----------	-----

Я

Якоб Е.	143
Яневський Д. Б.	156
Яросевич І.	207
Яснопольський Л. М.	170
Яценко О. В.	156, 159

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Вісті ЦССТУ – Вісті Центральної спілки споживчих товариств України.

Вкл. – Вкладка.

ВНЗ – Вищий навчальний заклад.

ВНП – Валовий національний продукт.

ДАВіО – Державний архів Вінницької обл.

ДАПО – Державний архів Полтавської області.

ДВ – Діловий випуск.

Дніпросоюз (теж Дніпроспілка) – Дніпровська (Всеукраїнська) спілка споживчих товариств, з 1918 р. – Дніпровська спілка споживчих союзів.

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки НАН України імені В. Вернадського.

Книгоспілка – Всеукраїнський кооперативний видавничий союз.

Коопцентр – Центральний український кооперативний комітет.

МКА – Міжнародний кооперативний альянс.

НТШ – Наукове Товариство ім. Шевченка.

ПОЮР – Товариство «Потребительское общество Юга России» (споживче товариство Півдня Росії).

ПССТ – Полтавська спілка споживчих товариств.

ПТГЗ – Полтавське товариство гуртових закупівель.

ПУЕТ – Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

ПУСКУ – Полтавський університет споживчої кооперації України.

Райспілка – Районна спілка кооперативних товариств.

РУП – Революційна українська партія.

СОІУ – Союз організацій інженерів-українців в еміграції.

СПУГА – Спілка професорів Української господарської академії.

Т-во – Товариство.

ТГЗ – Товариство гуртових закупівель.

ТУП – Товариство українських поступовців.

УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква.

УВАН – Українська вільна академія наук.

УВЕШ – Українська висока економічна школа.

УГА – Українська господарська академія.

УГК – Український громадський комітет.

Укострахсоюз – Український кооперативний страховий союз – центральна спілка із страхування.

Українбанк – Український народний кооперативний банк – центральна спілка кредитної кооперації.

УНП – Українська народна партія.

УНР – Українська Народна Республіка.

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів.

УПСФ – Українська партія соціалістів-федералістів.

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.

УСГ – Українська студентська громада.

УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія.

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка (1919–1937 рр.).

УТГІ – Український технічно-господарський інститут.

УЦР – Українська Центральна Рада.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Централ – Центральний український сільськогосподарський кооперативний союз – центральна спілка сільськогосподарської кооперації.

ЦКК – Центральний кооперативний комітет.

ЦПУЕ – Центральне представництво української еміграції.

ЦУКК – Центральний український кооперативний комітет.

СЛОВА ПОДЯКИ

При написанні книги авторів інтелектуально наснажували та інформаційно підтримували:

Білінський Ігор (США)

Васюк Олексій (Полтава)

Гончаренко Владислав (Полтава)

Оніпко Тетяна (Полтава)

Пантелеймоненко Андрій (Полтава)

Петренко Ірина (Полтава)

Працівники державних архівів Києва, Полтави, Вінниці

Приходько Микола (Полтава)

Приходько Раїса (США)

Пустовіт Тарас (Полтава)

Радиш Оксана (США)

Рекрут Валерій (Київ)

Скрипник Ярослав (Канада)

Фареній Ігор (Черкаси)

Щиро дякуємо вам, шановні колеги, за надану допомогу!

У книзі вміщено світлини з видань: Українська господарська академія в Ч.С.Р. 1922–1935. Том I. Нью-Йорк, 1959. – 248 с. Український технічно-господарський інститут (1932–1952). Том II. – Нью-Йорк, 1962. – 272 с.; Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подєбради, 1922–1935 і Український технічно-господарський інститут. Подєбради – Регенсбург – Мюнхен, 1932–1972. Том III. – Нью-Йорк, 1972. – 278 с.; Державних архівів України: ЦДАВО України, ДАВіО, ДАПО; інтернет-ресурсів і фондів музею історії ВНЗ ПУЕТ.

Анотація

Книгу присвячено відомому українському вченому, педагогу, політику, кооперативному, громадському і державному діячеві Борису Миколайовичу Мартосу (20.05.1879 – 19.09.1977).

У виданні систематизовано біографію видатного співвітчизника. Зокрема, зауважено, що Б. Мартос народився на Полтавщині, закінчив гімназію в м. Лубни, де сформувалися його світогляд та національна культурна позиція, потому – Харківський університет. Ще студентом юнак захопився кооперативними ідеями, чому сприяли зустрічі й бесіди з «артільним батьком», авторитетним практиком кооперації Миколою Левитським.

Здобувши вищу освіту, Б. Мартос нетривалий час працював на Волині й Кубані. У 1913–1917 рр. він був інспектором кооперації Полтавського губерньського земства, відвідував кооперативи, сприяв поліпшенню їх діяльності, брав участь у створенні об'єднань (союзів) споживчих товариств і кредитних кооперативів, нерідко виступав на нарадах з доповідями про особливості роботи кооперативних організацій у роки Першої світової війни, публікував у місцевій пресі замітки про розвиток кооперації. На громадських засадах Борис Миколайович працював в органах управління кооперативних союзів. Особливо великою заслугою Б. Мартоса є безпосередня участь у створенні 1915 р. Полтавської спілки споживчих товариств, яка функціонує вже понад 100 років.

У 1917–1919 рр. він сприяв активізації кооперативного руху України, керував Центральним кооперативним комітетом, був організатором кооперативних з'їздів, брав участь у заснуванні і налагодженні роботи органів управління українських кооперативних союзів, сприяв підготовці кадрів для кооперативних організацій.

У ті роки Б. Мартосу довелося працювати і в органах державної влади: будучи обраним до складу Першого Генерального секретаріату України, він відповідав за земельні справи. Якийсь час видатний політик і кооператор обіймав посади Генерального секретаря продовольчих справ Української Центральної Ради, міністра фінансів і прем'єра Ради Міністрів України.

У кінці 1919 р. Уряд Української Народної Республіки відправив Б. Мартоса до Чехословаччини, де йому належало організувати навчання й забезпечити матеріальну допомогу українським громадянам, які опинилися за кордоном. Він був учасником створення Української господарської академії в Подебрадах поблизу Праги, очолював кафедри теорії кооперації та споживчої кооперації, впродовж 13 років керував Товариством українських кооператорів. У 1924 р. як визначний учений і досвідчений кооператор Б. Мартос став професором академії. Після перетворення цього вишу на Український технічно-господарський інститут він став його директором (1936–1938). У 1945 р. при Інституті, який розташовувався в Мюнхені (Німеччина), була створена Українська вища економічна школа. Б. Мартос брав участь у відкритті цього навчального закладу, у 1945–1949 рр. був його ректором. З 1958 р. він мешкав у США, займався науковою й громадською діяльністю. Помер 19 вересня 1977 р. у м. Ірвінгтон – Ньюарк, США.

У книзі вміщені автобіографія та окремі публікації про Українську господарську академію, розглянуто наукові праці Б. Мартоса з проблем кооперації, зокрема «Теорія кооперації», «Організація і проведення зборів», «Кооперативна ревізія» та ін.

Аннотация

Книга посвящена видному украинскому ученому, педагогу, политику, кооперативному, общественному и государственному деятелю Борису Николаевичу Мартосу (20.05.1879–19.09.1977).

В издании систематизирована биография выдающегося соотечественника. В частности, отмечено, что Б. Мартос родился на Полтавщине, закончил гимназию в г. Лубны, где сформировались его мировоззрение и национальная культурная позиция, затем – Харьковский университет. Еще студентом юноша увлекался кооперативными идеями, чему способствовали встречи и беседы с «артельным батьком» – авторитетным практиком кооперации Николаем Левитским.

Получив высшее образование, Б. Мартос непродолжительное время работал на Волыни и Кубани. В 1913–1917 гг. он был инспектором кооперации Полтавского губернского земства, посещал кооперативы, способствовал улучшению их деятельности, участвовал в создании объединений (союзов) потребительских обществ и кредитных кооперативов, нередко выступал на совещаниях с докладами об особенностях работы кооперативных организаций в годы Первой мировой войны, публиковал в местной прессе заметки о развитии кооперации. На общественных началах Борис Николаевич работал в органах управления кооперативных союзов. Большой заслугой Б. Мартоса является непосредственное участие в создании 1915 г. Полтавского союза потребительских обществ, функционирующего уже более 100 лет.

В 1917–1919 гг. он способствовал активизации кооперативного движения Украины, руководил Центральным кооперативным комитетом, был организатором кооперативных съездов, участвовал в создании и налаживании работы органов управления Украинской кооперативных союзов, способствовал подготовке кадров для кооперативных организаций, принимал участие в подготовке к открытию Киевского кооперативного института. В те годы Б. Мартосу пришлось работать и в органах государственной власти: будучи избранным в состав Первого

Генерального секретариата Украины, он отвечал за земельные дела. Некоторое время выдающийся политик и кооператор занимал должности Генерального секретаря по продовольствию Украинской Центральной Рады, министра финансов и премьера Совета Министров Украины.

В конце 1919 г. Правительство Украинской Народной Республики отправило Б.Мартоса в Чехословакию, где ему предстояло организовать обучение и обеспечить материальную помощь украинским гражданам, оказавшимся за рубежом. Он участвовал в создании Украинской хозяйственной академии в Подебрадах близ Праги, возглавлял кафедры теории кооперации и потребительской кооперации, в течение 13 лет руководил Обществом украинских кооператоров. В 1924 г. как выдающийся ученый и опытный кооператор Б. Мартос стал профессором академии. После преобразования этого вуза в Украинский технико-хозяйственный институт Борис Николаевич стал его директором (1936–1938). В 1945 г. при Институте, который располагался в Мюнхене (Германия), была создана Украинская высшая экономическая школа. Б. Мартос участвовал в открытии этого учебного заведения, в 1945–1949 гг. был его ректором. С 1958 г. он жил в США, занимался научной и общественной деятельностью. Умер Б.Мартос 19 сентября 1977 г. в г Ирвингтон – Ньюарк, США.

В книге содержится автобиография Б. Мартоса, некоторые его публикации об Украинской хозяйственной академии в Подебрадах, рассмотрены научные труды, посвященные проблемам кооперации, в частности «Теория кооперации», «Организация и проведение собрания», «Кооперативная ревизия» и др.

Summary

The book is dedicated to famous Ukrainian scientist, teacher, politician, cooperator, public and statesman Boris Martos (20.05.1879–19.09.1977).

The publication systematizes biography of illustrious compatriot. In particular, it is noted that B. Martos was born in Poltava governorate, graduated from gymnasium in Lubny where his worldview, national and cultural position were formed, after that he graduated from Kharkov University. During the student years, he became interested in cooperative ideas, supported by meetings and conversations with "artisan father" respected cooperation practitioner Mykola Levitsky.

After graduating, B. Martos briefly worked in Volyn and Kuban. In 1913–1917 he was an inspector of cooperation in Poltava province (governorate), attended cooperatives, contributed to the improvement of their activities, participated in the creation of associations (unions) of consumer societies and credit cooperatives, often spoke at the conferences dedicated to the specifics of cooperative organizations operations during the First World War, published notes on development of cooperation in the local press. Borys Martos volunteered to work in the administration of the cooperative unions. One of the biggest merits of B. Martos is his direct participation in the creation of Poltava Union of Consumer Societies in 1914–1915, which has been operating for over 100 years.

In 1917–1919 he was contributing to intensification of Ukraine cooperative movement, headed Central Cooperative Committee, organized cooperative conventions, participated in establishment and formation of administrative bodies in Ukrainian cooperative unions, facilitated training of employees for cooperative organizations.

In those years, B. Martos had to work in government, after being elected to the First General Secretariat of Ukraine, he was responsible for the land affairs. For some time prominent politician and cooperator served as Secretary General for food affairs of

Central Council of Ukraine, Minister of Finance, and Prime Minister of Ukraine.

At the end of 1919 Government of the Ukrainian People's Republic sent B. Martos to Czechoslovakia, where he was to arrange training and provide financial assistance to Ukrainian citizens who found themselves abroad. He was a member of the Ukrainian Economic Academy in Podebrady near Prague, headed departments of cooperation theory and consumer cooperation, he had been heading Society of Ukrainian cooperators for 13 years. In 1924 as a distinguished scientist and an experienced cooperator Boris Martos became a professor at the academy. After transformation of this university into Ukrainian technical-economic institute, he became its director (1936–1938). In 1945 Ukrainian Higher School of Economics was founded as a part of this Institute, located in Munich (Germany). B. Martos participated in the opening of this institution, he was its rector in 1945–1949. From 1958 he lived in the United States, engaged in scientific and social activities. He died in September 19, 1977 in Irvington – Newark, USA.

The book contains his autobiography and some publications about Ukrainian economic academy, scientific papers on issues of cooperation written by B. Martos are reviewed, including his "Theory of cooperation", "Organizing and holding the meetings", "Cooperative audit" and others.

Наукове видання

НЕСТУЛЯ Олексій Олексійович
АЛІМАН Мирослав Васильович

БОРИС МАРТОС І КООПЕРАЦІЯ

МОНОГРАФІЯ

КНИГА 1. Кооперативна діяльність Б. Мартоса

Головний редактор М. П. Гречук
Літературне редагування В. В. Сарапин
Комп'ютерне верстання Г. А. Бжікян

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 13,5.
Тираж 300 пр. Зам. № 135/778.

Видавець і виготовлювач
Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»,
к. 115, вул. Ковалю, 3, м. Полтава, 36014; ☎ (0532) 50-24-81

Свідцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3827 від 08.07.2010 р.